तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः

TANTRAGAMESHU PARADI VANI VIMARASH

RGCSLIB
09833
Q2:23/105

डॉ. विन्ध्यवासिनी शरण पाण्डेय

ग्रन्थस्य सन्दर्भे

श्रीमतां डॉ. विन्ध्यवासिनीशरण पाण्डेयेत लिखितः पुस्तकः "तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः" नामानि एकः मौलिक ग्रन्थास्ति। इदम् पुस्तकः पञ्चऽध्याये विभक्तानि। प्रथमऽध्याये लेखक महोदयेन तन्त्रशब्दस्य निरुक्तः सहितः तन्त्रागमे सूत्राणां वर्णानां विमर्शः विस्तारेण स्पष्टयत। द्वितीयऽध्याये व्याकरण शास्त्रस्य इतिहासः तस्य सम्बन्धित ऋषिगणाः योगदानः च वर्णयतु। तृतीयऽध्याये महाभाष्ये पश्पशान्हि केपरादिवाग विमर्शः, भर्तृहरिमते परादि वाभूविमर्शः नागेशभट्टमते पराविद्या विमर्शः कृतावान्। चतुर्थऽध्याये शिवदृष्टि ग्रन्थरीत्या परादिवाम् विमर्शः, क्रमदर्शने परतत्त्वम् विस्तारेण लिख्यातम्। पञ्चमाध्याये परादि स्वरूपप्रदर्शनपुरस्सरं शब्द सृष्टिवाद, अथसृष्टिवादश्च विस्तारेण कृतवान्। अन्ते लेखकस्य उच्चकोटि निष्कर्षः दृष्टवान्।

मूल्य रु. : 400/-

9833.

Rashtriya Sanskrit Sansthan Deemed University - Rajiv Gandhi Campus
LIBRARY
ACC No.
9833
SRINGERI

तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः

Tantra Gameshu Paradivani Vimarsh

डॉ० विन्ध्यवासिनीशरण पाण्डेय
(व्याकरण-साहित्याचार्य, विद्या-वारिधि, पी०एच०डी०)
प्रधानाचार्य - वैजनाथ पाण्डेय आर्य
संस्कृत महाविद्यालयः
सीवानस्थः

Rashtriya Sanskrit Sansthan Deemed University Rajiv Gandhi Campus SRINGERI
LIBRARY
Acc No.
9833
RGCSLIB
09833

आदित्य बुक सेन्टर
वाराणसी, उ०प्र०

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN (D.U.)
RAJIV GANDHI CAMPUS, SRINGERI
LIBRARY
ACC.NO. 9833
CALL NO. O2:23/105

■ प्रकाशक

एस०एन० मिश्र
आदित्य बुक सेन्टर
बी १/८२, गोयनकागली
अस्सी, वाराणसी - ५
फोन : 9335607246

प्रथम संस्करण : २००७
आई०एस०बी०एन० ८१-९०३६३५-२-२

■ © लेखक

■ मूल्य- रुपये : ४००/-

■ मुद्रक

श्रीमाता कम्प्यूसिस प्रा० लि०
बी. ७/१९३, केदारघाट, वाराणसी
(०५४२) २२७५२७२, २२७५२७४

Rashtriya Sanskrit Sansthan Deemed University
LIBRARY
ACC. No. 9833
SRINGERI

समर्पण

देवस्वरूप माता-पिता के चरण-कमलों में
पुत्र का प्रथम पुष्प सादर समर्पित

--विघ्नवासनी शरण

शुभाशंसनम्

कामेश्वरसिंह दरभङ्गा संस्कृतविश्वविद्यालयस्याङ्गीभूते सीवानमण्डलान्तर्गते वैजनाथ पाण्डेय आर्य संस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाचार्यपदमलङ्कुर्वता श्रीमता डॉ० विन्ध्यवासिनी-शरण पाण्डेय महोदयेन "तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः" प्रणीत इति ज्ञात्वा मोमुद्यते मे मनः ! साहित्य व्याकरणचार्याणां निरवच्छिन्नाध्ययनाध्यापनरतानां व्याकरणविषयमधि-कृत्यलेखनप्रवीणानां, नानानिबन्धप्रणेतणां वैदिककर्मकाण्डविचक्षणानाञ्च एव प्रयासः संस्कृतसाहित्यस्यसम्वर्द्धने महत्त्वपूर्णं योगदानं विद्यास्यतीति मे विश्वासः ।

डॉ० पाण्डेयमहोदयानां "तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः" इति ग्रन्थः व्याकरणशास्त्र-जगति काचिदमिनवाकृतिः । ग्रन्थेऽस्मिन् सन्नद्धेषु पञ्चष्वध्यामेषु तन्त्रव्याकरणयोः सामान्यपरिचयमुपस्थाय तत्र प्रयुक्तः परादिवाणी विमर्शः सरलभाषया सुस्पष्टरीत्या च प्रदर्शित मदलोक्यते ।

संस्कृतसाहित्यस्याधारभूतस्य व्याकरणशास्त्रस्य तन्त्रशास्त्रस्य च महन्तं को न जानाति । उभयोः शास्त्रयोः प्रधानतत्त्वरूपायाः परादिवाण्या अपि महत्त्वं सर्वे जानन्त्येव । उभयोः शास्त्रपोर्मध्ये परादिवायाः किदृशः प्रयोगः विहित इति ग्रन्थस्य विवेच्य विषयः ।

बहुवैदुण्यविमण्डितं ग्रन्थरत्नमिदं संस्कृतसाहित्य भाण्डारं विवर्धतां ग्रन्थनिर्माणे भूरिपरिश्रमानां डॉ० विन्ध्यवासिनीशरणमहोदयानां सारस्वतप्रयासोऽयं सर्वथा सार्थको भवत्वित मे शुभाशंसनम् ।

श्रीपति त्रिपाठी
प्राचार्योऽध्यक्षः संकायाध्यक्षस्य
दरभङ्गास्थ कामेश्वरसिंह दरभङ्गासंस्कृत-
विश्वविद्यालयस्य स्नात्कोत्तर
धर्मशास्त्रपुराणविभागे

शुभाशंसनम्

धीमता डॉ० विन्ध्यवासिनीशरण पाण्डेयेन रचित "तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्श:" इत्याख्यो ग्रन्थों मया अवधानेन सम्यगवेक्षित: । ग्रन्थरत्नमिदं तन्त्रागमशास्त्रस्य पूर्णस्वरूपमुपपाद्य शब्दशास्त्रे व्याकरणमहाभाष्ये, वाक्यपदीये, शब्दकौस्तुभादिग्रन्थेषु-विचारितो व्याकरणदर्शनस्यगभीप्स्वरूपमुद्घाटयति । नूनमुपपादनभेदेन वर्तमानकाले व्याकरणशास्त्रं प्रक्रिया-परिष्कार दर्शनभेदेन त्रिधाविभजते । व्याकरणशास्त्रग्रन्थेषु उक्तादतिरिक्त लघुमञ्जूषादिग्रन्था: महाभाष्योद्योते च व्याकरणदर्शनविषया:—स्फुटतां समधिगता: । वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे च—

अनादिनिधनां ब्रह्मशब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतोयत: ।।

इति कारिकाया मुक्तो शब्दार्थभाव: शिवशक्त्यो: सामरस्यं—द्योतयति यतश्च चतुर्दशमाहेश्वरसूत्रेषु स्वरवर्णा: शक्तिभावं प्राप्नुवन्ति व्यञ्जनवर्णाश्च शिवभावमाचरन्ति । अत उक्तं कूलमूलावतारे—

शब्दस्वरूपमखिलं धत्तेशङ्करवल्लभा ।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्तेयुग्धेन्दुशेखर: ।। इति

अत्र शब्दार्थस्वरूपं शक्ति-शिवभावं ज्ञापयन्ति । अत एवोच्यते महाशैवेन महाकवि कालिदासेनाऽपि—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगत: पितरौ बन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।। इति

रघुवंशमहाकाव्ये शक्तिरेव परादिभावमुपपाद्य परापश्यन्तीमध्यमा वैखरीभावमेति । तस्मादुदाहृतं आगमस्य लघु—

मञ्जूषायां महावैयाकरणेन नागोजिभट्टेन—

परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्थामध्यमाज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।। इति

वाक्यपदीये महायोगिना भर्तृहरिणा च त्रैय्याबाच: परं पदम् इत्युक्त्या पश्यन्ती मध्यमा वैखर्य्याश्च सामान्यसाधकानां विषयगतत्वमामनन्ति, परं त्रैय्यावाच: परं पदयित्यत्र परं पदेन तेऽपि पराया: परत्वं योगिगत्वेनामनत्येव । अत: व्याकरणराद्धान्ते

स्वीकृतो वायश्यतुविर्धात्त्वं नूनभागमशास्त्रोक्तमेव । एतदर्थमेव वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे आगमपदैवमाधायैव आगमस्तमुपासीनः "हेतुववदैर्न बाध्यते" महाभाष्यस्य पश्पशाह्निके च "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके च कामधुक् भवति, चतुर्दशमाहेश्वरसूत्ररहस्यमुपपादने च "इदमसरशः समनुक्रान्तो वर्णराशिः वर्णराशिरित्यस्य ब्रह्मराशिरित्यर्थः, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात्" इतयादीनि रहस्यवचनानि सार्थक्यं भजन्ते ।

एवं श्रीमता डॉ० विन्ध्यवासिनीशरण पाण्डेयेनाति गभीरतरो विषयो ग्रन्थेऽस्मिन्युरघाटितः व्याकरणशास्त्रे साम्प्रतं नैतादृशा विषया आलोडिता दृश्यन्ते । अतो विदुषान्तोषाय शिवशक्त्योः प्रीतये च डॉ० पाण्डेयेन यादृशं प्रयत्नमाचरितं तदर्थन्तेभ्यऽनेकशो धन्यवादान् वितनतोः मोमोति मे चेत विदुषां जायतोष इति शम् ।

राजनाथ त्रिपाठी
आचार्यः आगमस्य
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागे
सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

उपोद्घातः

'प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽप्यप्रवर्तते' इत्युक्त्यानिष्प्रयोजने कर्मणि मन्दानामव्यप्रवृत्या सचेतसां प्रयोजने किल वर्तते किञ्चित्तत्त्वम् । आचार्यकक्षायामध्ययने प्रवृत्तोऽहं चातुर्विध्यं श्रावं-श्रावमचिन्तयम्, यदाशां चातुर्विध्यस्य मूलतत्त्वं कुतः समुदेति? जिज्ञासामेनामाध्याय यदा कदाऽहं तन्त्रागमग्रन्थानामप्यध्ययने प्राभवम् । सत्याञ्च व्याकरणाचार्योत्तीर्णपरीक्षायामध्ययनकालादेव जागृतेयं मदीया जिज्ञासा बद्धमूला, दृढसङ्कल्पा च भूतवती । तदनु स्वाध्यायेन गुरुभिः प्रबोधनेन च यत्किञ्चिल्लब्धं तदत्र ग्रन्थे मया निबद्धम् । तत्र सुधिय एव प्रमाणम् ।

मुखं व्याकरणं स्मृतमित्यभिंजनोक्त्या प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति इति महाभाष्यप्रमाण्येन च 'कणादं च पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमित्यनुसृत्य व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनत्वविषयं विविच्यते किञ्चित् ।'

व्याकरणस्य दर्शनत्वम्

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः[१]' 'य आत्माऽपहतपाप्मा, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः[२]' 'आत्मेयेवोपासीत्[३]' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत्[४]' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति[५]' इत्यादिश्रुतिभिः प्रत्यगात्मसाक्षात्कारस्यैव परमपुरुषार्थमोक्षसाधनत्वं समर्थितम् । तादृश-साक्षात् कारसाधकानि वेदान्तादीन्येव शास्त्राणि दर्शनशास्त्रव्यपदेश्यानि भवितुमर्हन्ति, न तु पदसाधुत्वासाधुत्वसाधनेन शब्दसाक्षात्कारसाधकं शब्दशास्त्रं दर्शनशास्त्रपदव्यवदेश्यतामादधीत ।

अत्रेदं तात्पर्यम्—यद्यप्याकरग्रन्थेषु दर्शनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमधिकृत्य शास्त्रीयपद्धत्या न क्वचनापि कश्चनापि विचारलेशो निभाल्यते, तथापि येषु शास्त्रपदवाच्येषु किं वस्तु? क आत्मा? किं तत्स्वरूपम्? कानि च तत्साधकानि प्रमाणानि? को मोक्षः? इत्यादयोऽध्यात्मविषयाः प्राधान्येन प्रतिपादिताः भवेयुः । प्रसङ्गोपात्तानां लौकिकानामपि विषयाणां विवेचनतात्पर्यं यदि तत्रैव पर्यवस्येत्, तान्येव दर्शनशास्त्रव्यपदेश्यतां समुपयान्तीति पण्डितमण्डलीषु प्रवहन्ती काचन परम्परा पर्यालोच्यते । नैवम्भूतं व्याकरणशास्त्रम् । केवलमत्र पदसाधुत्वासाधुत्वाख्यानमेव विजयतेतमामिति कथङ्कारमस्य दर्शनशास्त्रत्वमिति संशीतिः कदाचिद् विदुषामपि मानसे मनाक् पदं निदध्यादित्यंत्र व्याकरणग्रन्थेषु निगूढानि प्रस्थानग्रन्थेषु प्रपञ्चितानि न दर्शनतत्त्वानिसंक्षिप्य संगृहयन्ते ।

तपः स्वाध्यायसततनिरतैर्विगतकल्मषैः समाधिसमाहितस्वान्तै ऋषिभिः स्वेन स्वेनार्षेण चक्षुषा स्वेस्वे निर्विकल्पे समाधौ सम्प्रत्युपलभ्यमानानां चेतनाचेतनभेदेन द्वैविध्यमाप्तानां पदार्थानां सर्वग्राह्यग्राहकाकाररहितमपरि-च्छिन्नं सर्वतः संहृतक्रमं यन्मूलतत्त्वं दृष्टमनुसंहितं च तदेव च तत्तन्मतानुयायिनां सर्वेषां प्राणिनां परमपुरुषार्थसाधनतयाभीप्सिततमम्, तदेव च दर्शनम् । तत्प्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि दर्शनाभिधानानि, 'शिष्यतेऽनुशिष्यते पूर्वोऽर्थो बोध्यते नेन-दृश्यते बोध्यते पूर्वोऽर्थेत्वेन' इति विग्रहाभ्यां दर्शनाशास्त्रपदयोः पर्यायवाचकत्वात् । एवञ्च दार्शनिकान्तरै-रिव शाब्दिकशार्दूलैरपिशब्दतत्त्वं मूलतत्त्वरूपेणसमाधौ साक्षात्कृतम् तस्यैव च प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन व्याकरणस्याप्यध्यात्मज्ञानोपायभूतत्वाद्द-र्शनशास्त्रतवे न विप्रतिपद्येरन् मात्सर्यविधुरा विद्वांसः ।

अत्रेदमाकूतम्–'सदैव सोमेदमग्न आसीदेकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्मैवेदं सर्वम् 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिभिःश्रुतिभिर्जगत्कारणस्य सत्यत्वमेकत्वं ब्रह्मत्वामात्मत्वञ्च यथाप्रतिपाद्यते, तथा—

वागेवार्थपश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं निहितंसन्तनोति ।
वाच्येव विश्वं बहुरूपंनिबद्धं तदेतदेकंप्रविभज्योपभङ्क्ते ।।

'ओमित्येकाक्षरमिदं सर्वम्' 'ओमिति ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभिः शब्दस्वरूपतापि प्रतिपाद्यत इति शब्दब्रह्मैव जगत्कारणम् । अस्य स्वप्रकाशकत्वमपि 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । हेलाराजोऽपि—'इह त्रीणि ज्योतिषी त्रयःप्रकाशाः स्वरूपपररूपयोरवद्योतकाः तद्यथा यो यं जातवेदाः, यश्च पुरुषेष्वान्तरः प्रकाशः, यश्च प्रकाशप्रकाशयोः प्रकाशयिता, शब्दाख्यः प्रकाशस्तत्रैतत् सर्वमुपनिबद्धं यावत्स्थास्नु चरिष्णु च 'अभियुक्तोक्त्या-नया शब्दतत्त्वस्य स्वप्रकाशकत्वं समार्तथत ।'

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेवेते पृथग्रव स्थिते[६] ।।इति

प्रतिपादयन् हरिरप्यत्र परमानुकूलतां भजते । यथा तेजसः प्रदीपादेः, ग्राह्यत्वं ज्ञानविषयत्वम्, ग्राहकत्वं घटादिविषयज्ञानजनकत्वं चेति द्वे ग्राहयत्वग्राहकत्वरूपे शक्तीस्तः तथैव सर्वशब्दानामेतेग्राह्यत्वग्राहक-त्वशक्ती, शक्तिमतोरभेदाद् नित्यमात्मभूतेऽपि भिन्न इव स्थिते प्रतिभासमाने स्त इत्यर्थः । शब्दः स्वं प्रकाशयन्नेवार्थं प्रकाशयतीति कारिकाया निर्गलितोऽर्थः ।

एतदेव 'अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि[७]' इत्यनेनात्मनो ब्रह्मत्वे प्रतिपादिते कथं त्वात्मा ब्रह्म? आत्मा नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च । संसारी कर्मोपासनं वा

साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा आसादयितुमिच्छति । तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो वा ब्रह्मभवितुमर्हति, न त्वात्मा लोक प्रत्ययविरोधात् । तार्किका अपि ईश्वरादन्यमात्मानमाचक्षते । मीमांसकाश्च—'शमं यजासुं यज' इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद् ब्रह्म भवेत्ततोऽन्य उपासक इत्यस्या विप्रतिपत्तेर्विपातनाय सिद्धान्तितया यच्चैतन्यमात्रसत्ताकमक्रमं शब्दतत्त्वं वाचा सक्रमया वर्णपदवाक्यरूपया नाभ्युद्यते, येन चाक्रमेण शब्दतत्त्वेन सक्रमा वागभ्युद्यते तद् ब्रह्म । इदं यदनात्मभूतमुपाधिभेदविशिष्टमीश्वराद्युपास्यते तन्न ब्रह्मेति विद्धि 'इत्यर्थिकया'—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यद्दिमुपासते[८] ।।

अनया श्रुत्या ब्रह्म ब्रह्मपदेन प्रतिपादितम्—

यः स्फोटम्=स्फोटाभिव्यञ्जकं ध्वनिं शृणोति, सुषुप्ते इन्द्रियगणे विलीनेऽपि शून्यम्=अज्ञानं पश्यतीति शून्यदृक् सुप्तोत्थितस्य 'न किञ्चिवेदिषम्' इति स्मरणं तदानीमज्ञानानुभवं साधयति, धेनाक्रमेण प्रणवेन वाग् व्यज्यते, यस्य चात्मनः सकाशाद् हृदयाकाशे प्रत्यक्षम्, स परमात्मा इत्यर्थकेन—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोते च शून्यदृग् ।
येन वाग् व्यज्यते तस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ।।

इत्यनेन भागवतेनापि परमात्मपदेन तदेव वस्तु समर्थितम्भगवती गीताऽपि—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति'[९] इत्यनेन ईश्वरपदेन तत्त्वं प्रतिपादयति । तथा चोक्तं नागेशभट्टेन—'चतुर्विधा हि वागस्ति परा-पश्यन्ती, मध्यमा, वैरवरी च । तथा मूलाधारस्थपवनसंस्कारीभूता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या विन्दुरूपिणी परा वागुच्यते । नाभिपर्यन्तमागच्छता येन वायुना भिव्यक्ता (हृदयदेशे शब्दब्रह्मरूपा) मनोगोचरी भूता पश्यन्ती वागुच्यते । एतद्द्वयं (परा रूपं पश्यन्ती रूपम्) वाग् ब्रह्म योगिनां समाधौ निर्विकल्पक सविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते । ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता येन वायुना भिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकशब्दस्फोटरूपा श्रोत्रग्रहणयोग्यत्वेन सूक्ष्मा जपादौ बुद्धिर्निग्राह्या मध्यमा वागुच्यते[१०]' एवञ्च व्यासनागेशयोरैक्यं स्पष्टमेव प्रतीयते ।

सर्वग्राह्यग्राहकाकारवर्जिता अपरिच्छिन्ना सर्वतः संहतक्रमा ब्रह्मा-परपर्याया पश्यन्ती वाग् अविद्यालक्षणया अन्तःपश्यपदवस्था भोकतृतारूपया विशिष्टं ज्ञेयरूपशून्यं चैतन्यमात्रं जीव इत्यभिधीयते यथा भागवते—

आस्ते विज्ञान रूपत्वे स शब्दोऽर्थ विवक्षया।
मध्यमा कथ्यते सैव विन्दुनादमरूत्क्रमात्।।
सम्प्राप्ता वक्त्रकुहरं कण्ठादिस्थानभागशः।।
वैरवरी कथ्यते सैव बहिर्वासनया क्रमात्[१३]।।इति

घटादिरूपैर्व्यावृता गृह्यते चक्षुरादिना।

यद्यपि—

शब्दस्य परिणामो मित्याम्नायविदो विदुः।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत[१४]।।इति

इत्यत्र संसारों यं शब्दब्रह्मणः परिणामः प्रतिपादितः अत्र तु विवर्तः प्रतिपाद्यते। अनयोश्च भूयान् भेदः। उपादानसमस्ताककार्यापत्तिः परिणामः यथा दुग्धस्य दधिभवनम्, उभयोरपि व्यावहारिकसत्वात्। उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्तः, यथा शुक्तिकायारजतभवनम्, शुक्तिकाया व्यावहारिकसत्त्वाद्ररजतस्य च प्रातिभासिकसत्वात् तथापि 'शब्दस्य परिणामोऽयम्' इत्युपक्रम्य 'विश्वं व्यवर्तत' इत्युपसंहारात् परिणामविवर्तयोः वाक्यपदीये प्रयोगो दृश्यते। शान्तसितेनापि 'अनादिनिधनम्' इति कारिकाम्—

नाशोत्पादसमालीढं ब्रह्मशब्दमयं च तत्।
यत्तस्य परिणामोऽयं भावग्रामः प्रतीयते[१५]।।

इत्यनेनार्थऽनुवदता विवर्तपदमपहाय परिणामपदं प्रयुक्तम्। भवभूतिना च जलविकारे तरङ्गादौ—पृथग् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् आवर्तबुद्बुरतरङ्गमयान् विकारान्।

इत्यनेन विवर्तपदं प्रयुक्तम्। एवञ्च कतरस्मिन् वाक्यपदीयकारस्य तात्पर्यमिति निर्धारयितुं यद्यपि न शक्यते, हेलाराजादिव्याख्यायेन शब्दब्रह्मविवर्तवाद एव तात्पर्यमध्यवसातुं शक्यते। 'इहत्वविसंवादात् प्रमाणं तदर्थातादात्म्यं शब्दस्य साधयत्वेव' इति त्वविसंवादात् प्रमाणं तदर्थातादात्म्यं शब्दस्य साधयत्वेव इति तात्पर्य टीका दर्शनात् न्यायमज्जरीदर्शनाच्च शब्दपरिणामवादोऽपि केषाञ्चिद्वैयाकरणानामभिमत आसीत्। यतो हि वैयाकरणमतप्रत्याख्यानाय तयोः प्रवृत्तिः।

शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म प्रथमं स्वलिङ्गं त्रिमात्रमोङ्कारं ततोऽक्षरसमाम्नायं ततश्चतुरो वेदान् विरचय्य सर्वं जगत् व्यरीरचत्। उक्तञ्च—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्ट स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः।।इति

शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म च सूक्ष्मप्रणवरूपं परब्रह्मपदेनत्रिमात्रमोङ्कारं चापरब्रह्मपदेन

शब्दब्रह्मपदेन च व्यपदिशन्ति पुराविदः । तथा च श्रुतिः—

एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्मयदोङ्कारः।
तस्माद् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति[१६]।।इति

एतेनायतनेन परब्रह्मप्राप्तिसाधनेन ओङ्कारेणएकतरम्=परब्रह्म अनु-गच्छति। नेदिष्ठं ध्यालम्बनं परब्रह्मणो यदोङ्कार इति फलितार्थः ।

अत एव—

द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च तत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।।इति

स्मृतिरपि सङ्गच्छते । शाब्दिकैस्तु परं ब्रह्मैव शब्दब्रह्मपदेनोच्यते । एतच्चौपनिषदममृतं शब्दब्रह्म शाब्दिकः समश्नुते । उक्तञ्च भाष्ये—'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति' इति[१७] तथाहि व्यवस्थितसाधुत्वेन रूपेण शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणेऽपभ्रंशरूपप्रतिबन्धकापगमे धर्मविशेष आविर्भवति, ततः शब्द ब्रह्मतादात्म्योपगमरूपा ब्रह्मणः प्राप्तिर्भवतीति ।

तथा चोक्तं हरिणा—

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते[१८] ।।इति

'इह शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च । तन्त्रान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्ति-र्महान् शब्दवृषभः तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षणपापः पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीन्' अत्यन्तं संसृज्यत इति तदर्थः । इति तद्व्याख्यातार इति नागेशः ।

चत्वारि शृङ्गात्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षेसप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्यां आविवेश[१९]।।

अस्य मन्त्रस्य व्याकरणस्वरूपपरव्याख्यानावसरे भगवताभाष्यकारेण 'महता देवेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्' इत्यनेन ब्रह्मतादात्म्यावापितरेव व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं प्रतिपादितम् । अत्र नागेशः 'महान् परब्रह्मरूपः देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यर्थ' इति । अत्र साम्यमभेदः, शाब्दिकनये 'नञिवयुक्तमन्य सदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः[२०]' इत्यत्रान्यसदृशोत्युक्तस्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वसूचनात् । साम्यं सायुज्यमिति नागेशः । तदुक्तं भर्तृहरिणा—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमियते[२१] ।।इति

महाभारतेऽपि—

नाकमिष्टसुखं यान्ति चतुर्भिर्वापि वैः रथैः ।
अद्य यत्काषिणो यान्ति येऽप्यीकमतभाषिणः[२२]।।इति

'चत्वारि' इत्यादिमन्त्रः कल्पवृक्षवत् तदाश्रितान् सर्वानुपकरोति । अतएव गीतावत् तत्तत्संप्रदायाचार्यैस्तत्तदनुकूलतया व्याख्यातः । भगवान् भाष्यकारस्तत्रेत्थं व्याख्यातवान्—'चत्वारि शृङ्गाणि=चत्वारिपदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च, त्रयो अस्य पादा=त्रयः काला भूतभविष्यद् वर्तमानाः, द्वे शीर्षे=द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च, सप्तहस्तासो अस्य=सप्तविभक्तयः त्रिधाबद्धः=त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि, कण्ठे, शिरसीति, वृषभो वर्षणात्, रोरवीति=शब्दंकरोति, कुत एतत्[२३] रौतिः शब्दकर्मा, महो देवो मर्त्यां आविवेशेति महान् देवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश । महतां देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरण' इति याज्ञिकैश्च यज्ञस्वरूपपरतया व्याख्यातः । किं बहुना राजशेखरेणाप्यलङ्कारशास्त्रपरतया व्याख्यातः । अप्रकृतत्वात् तद्व्याख्यानं नेह निर्दिश्यते ।

अत्रेदं तत्त्वम्—सिद्धान्तशैवादिमते शिवस्य याज्ञानशक्त्याख्या समवायिनी शक्तिः सा निमित्तकारणम् समवायो नाम तादात्म्यमिति शिवःशक्तिश्च एकं तत्त्वम् । शिवस्य या विन्द्वाख्या परिग्रहशक्तिः सा क्रियाशक्तिरुच्यते । परिग्रह उपादानकारणमित्येकं तत्त्वमिति रत्नत्रयम्। स च विन्दुर्द्विविधः—शुद्धोऽशुद्धश्च । शुद्धविन्दुरेव महाविन्दुर्महामायेति, अशुद्धविन्दुश्च मायेत्युच्यते । बिन्दौ समवायिन्याः शक्तेर्यः सम्बन्धः स एव विकल्पो भेदज्ञानमित्याख्यायते । तं च विकल्पमाश्रित्य शिवः शुद्धबिन्दुं शोभयति । तेन च स शब्दार्थसृष्टिधारां जनयति । सा च शब्दधारा परापश्यन्तीमध्यमावैरवरीरूपा शुद्धा । ततो शुद्धविन्दुःक्षुब्धो शुद्धां शब्दार्थधारां जनयति, सा च परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपा अशुद्धा। द्विविधस्यापि बिन्दोर्जडत्वेन अचिदात्मकत्वात्तत्परिणामो द्विविधापि-परादिरूपा वागचिद्रूपैव । तस्या अतिक्रम एव बन्धनच्छेदलक्षणो मोक्षो न तु तादात्म्यम् । स च दीक्षादिव्यापारेण सम्पाद्यत इति । तथा चोक्तम्—

शब्दतत्त्वमघोषा वाग् ब्रह्म कुण्डलिनी ध्रुवम् ।
विद्या शक्तिः परानादो महामायेति दैशिकैः ।।
विन्दुरेव समाख्यातो व्योमानाहतमित्यपि ।
चतस्त्रे वृत्तयस्तस्या याभिर्व्याप्तास्त्रिधाणवः ।।
वैरवरीमध्यमाभिख्या पश्यन्ती सूक्ष्मसंज्ञिता ।
तत्र सा वैरवरी श्रोत्रग्राह्या यार्थस्य वाचिका ।।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।
प्रयोर्क्तृणामियं प्रायः प्राणवृत्तिनिबन्धना ।।
केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमाद्वर्णानुपातिनी ।
अन्तः सज्जल्परूपा तु न श्रोत्रमुपसर्पति ।।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य वर्तते मध्यमाध्वया ।
अविभागेन वर्णानां सर्वतः संहृतक्रमा ।।
स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मावागनपायिनी ।।
यस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ।
पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ।।
तामेव वाणीं सूक्ष्माख्यामाहुरात्मविदो जनाः ।
प्रत्यात्मनियता एता वृत्तयो बन्धनात्मिकाः ।।
आभ्यो विभक्तमात्मानं नहि पश्यन्ति मुद्गलाः ।
यदा वृत्तिविशेषेण विलीना चित्तसंश्रया ।।
तदा सूक्ष्मा विशुद्धेव चिदाभाष्यविवेकतः ।।इति

त्रिधाणवः–उत्तममध्यमाधमभेदेन ज्ञानादिमन्तः । पुद्गलाः=जीवाः । सूक्ष्मा=परा । सूक्ष्मात्वभिधेयबीजत्वेनसर्वभूतेष्ववस्थिता पश्यन्त्या अपि कारणभूता चिदा अत्यन्तसंश्लेषात् तद्रूपेव भातीत्यर्थः ।

अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु–प्रकाशो विमर्शश्चेति वस्तुद्वयम् । प्रकाश एव शिवः विमर्शस्तु तस्य स्वातन्त्र्यशक्तिरूपा इति चाख्यायते । अथादिप्रकाशस्य विमर्शव्यतिरेकेण विमर्शस्य प्रकाशव्यतिरेकेणासत्त्वादेवमेव तद्ध्येयमिति मन्यन्ते । मन्मतानुसारिणो द्वैतिनइत्युच्यन्ते । अवमर्शश्च परा वाक् प्रकाशश्च अर्थ इति । यदाहुः—

शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा ।
अर्थजातमशेषं तु धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः।।इति

सामरस्यमुपगतमनादिमिथुनं निरञ्जनं परब्रह्मपदमित्यद्वयविदां परि-भाषा । विमर्श एव च पूर्णाहन्ता । यदा च शिवः स्वकीयस्वातन्द्रयेण स्वातंन्त्रयशक्ति संकोचयति, तदा अहमिदं जानामीति भेदमनुभवतीति स्वातन्त्र्यशक्तिरहितोऽशो जडवर्गः स्वातन्त्र्य शक्तिसहित-श्चाशश्चेतनवर्गो जायत इति । अयमेव परमेश्वराद्वयवाद इत्युच्यते ।

शङ्कराद्वयवादिनस्तु–यत्प्रकाशः शिव इति विमर्शश्च तत्प्रकाशक इति परमेश्वराद्वैतवादिभिरभ्युपेतम् । तत्र प्रकाशस्यैव स्वप्रकाशत्वमभ्युपेत्य प्रकाशसम्भवे विमर्शो नाङ्गीक्रियते, प्रकाश एव ब्रह्म, तदेवानिर्वाच्या विद्यया नानारूपं भासत इति वदन्ति ।

शब्दब्रह्मवादिनस्तु–विमर्शः (परा वाक्) एव ब्रह्म तदेवाविद्यया नानारूपं भासत इति प्राहुः ।

यद्यपि परमार्थतः परमेश्वराद्वयवादस्य ब्रह्माद्वयवादस्य शब्दब्रह्माद्वय-वादस्य च नात्यन्तं भेदः यतः परमेश्वराद्वयवादे प्रकाशविमर्शयोः भेदाप्रतिभासात् प्रकाश एव विमर्शः ब्रह्मवादे च प्रकाश एवैकं तत्त्वम्, शब्दब्रह्मवादे च विमर्श एवेति तथापि तत्त्वनिरूपणप्रणालीनां भिन्नत्रयात्रयाणां भेदः ।

वाचां चातुर्विध्ये विभिन्नमतानि

तत्र-तत्र शास्त्रेषु वाचश्चातुर्विध्यं विविच्यते ।

ताश्च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैरवरी च । तत्र वैरवरी वर्णरूपा नित्या च । तस्यानेके मतभेदाः ।

केचिज्जैनाः अणुभिः शब्दानां निष्पत्तिमभिवदन्ति केचिद् वायोः । वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायां महामतिनानागेशेनापि वैरवर्य्या वायुगुण-त्वमेवाङ्गीक्रियते । शिक्षकारा अन्तःकरणादेव तदुत्पत्तिं मेनिरे । तथाचोक्तम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कार्याग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।।
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णान् जनयते.......................... ।।

इत्यादिना

आचार्यभर्तृहरिणापि–

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद्दर्शने भेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः ।।इति

तत्र परा वागेव शब्दब्रह्म, यस्यास्तत्त्वं व्याकरणादिना संविज्ञाय मुक्तो भवति । पश्यन्ती तस्या एव काचित् स्थूलभूता योगिनां सविकल्पकसमाधौ प्रतीयते । मध्यमा वागस्माभिर्नादैरभिव्यक्ता तत्तद्रूपरुषिता वाचकत्वेन गृह्यते । वैरवरी तु ताल्वादिस्थानैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नैश्च निष्पाद्यमाना ध्वनिशब्देन नादशब्देन च व्यवह्रियते ।

तदुक्तमभियुक्तैः—

वैरवरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
उद्यतार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी[२४]।।इति

तत्र त्रिविधा वाग् व्याकरणस्य विषयः ।

तदुक्तम्—

वैरवर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ।।
तस्माद्यः शब्दसंस्कार सा सिद्धिः परमात्मनः ।
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामामृतमश्नुते ।।
आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ।।
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ।।
अत्रातीत विपर्यासः केवलामनुपश्यति[२५]।।इति

तदाह पुण्यराजः 'व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रिमाणेऽपभ्रंशापगमादाविर्भूते धर्मविशेषेनियतोऽभ्युदयः । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्य प्रतिभासतत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्यगवबुध्य नियतं क्षेममाप्नोति' इति ।

तदुक्तमभियुक्तैः—

प्राणवृत्तितिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितेः ।
क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मानमात्मनि ।।
वाचः संस्कारमासाद्य वाचः स्थाने निवेश्य च।
विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां छिन्नबन्धनाम् ।।
ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहम् ।
परेण ज्योतिषैकत्त्वं छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यते ।।इति

तत्राष्टसु स्फोटेषु पूर्वपूर्वोपमर्देन जातिवाक्यस्फोटस्य वाचकत्त्व-मङ्गीकुर्वतां कौण्डभट्टेन का सा जातिरिति प्रश्ने तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिरित्युक्तम् । तदुक्तम्—

सत्यासत्यो तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।

सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः[२६] ।।इति

केषाञ्चिन्मते व्यक्तय एव ध्वनयः तरव्यङ्ग्या जातिरेव स्फोट इति ।

अनेक व्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।

कैश्चिद् व्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।।इति

अद्वैतवादिवेदान्तिनये द्वैतब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति जातिरप्य-विद्यैव आविद्यकः पदार्थो वा । एवञ्च तस्या प्रवाहमित्यतैव । अतस्तन्मते तत्तज्जात्यवच्छिन्नं ब्रह्मवैव तत्तच्छब्दवाच्यं वाकश्च । जातिस्फोटव्युत्पादनमविद्योपवर्णनमात्रम्—

तदुक्तं हरिकारिकायाम्—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

समारम्भास्तु भावानामनादि ब्रह्मशाश्वतम्[२७] ।।इति

शब्दाद्वैतविषये किञ्चिदविशेषत इदानीं विमृश्यते ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थ भावेन प्रक्रिया जगतो यतः[२८] ।।इति

अस्मिन् श्लोके भर्तृहरिणा ब्रह्मण एवानादिनिधनमिति विशेषण तदेवाक्षरं चेत्युक्तम्, न तु शब्दस्य । तस्मादेव ब्रह्मणो जगतो विवर्तभाव उक्तः । तत्र—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तिं इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । अतः शब्दतत्त्वमित्युक्तम्, तत्र शब्दतत्त्वमित्य यद्यपि कर्मधारयसमासेन शब्द एव तत्त्वमिति वक्तुं पुण्यराजेन? शब्दतत्त्वमित्यस्य सर्वशब्दरूपतया सर्वशब्दोप-ग्राह्यतया चेति विवृतिः कृता । अनेन वाच्यतावाचकतयोश्च ब्रह्मण्येन पर्यवसान मित्यवसीयते ।'

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।

ब्रह्मवेत्यक्षरां प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः[२९] ।।इति

वैयाकरणभूषणसारेऽपि ब्रह्मणः शब्दतत्त्वशब्देनैवोक्तिः न तु शब्दस्यैव ब्रह्मत्वमुक्तम् । अतः शब्दब्रह्मेत्यस्यापि शब्दतत्त्वं ब्रह्मेत्येवार्थः । नन्वेवं सर्वेषां वस्तूनां तत्त्वं ब्रह्मवेति शब्दतत्त्वमिति कथने विशेषाभावात् कर्मधारय समास एवोचित इति चेन्न? वैयाकरणप्रक्रियायां सृष्टिस्थितिप्रलयकारणत्वं ब्रह्मणः शब्दद्वारैवेति ज्ञापनार्थं तथोक्तत्वात् । स च शब्दः सूक्ष्मप्रणवरूपो रवपरादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो योगिना निर्विकल्पकसमाधौ प्रतीयमानो वर्तते। उक्तञ्च वाक्यपदीये—

सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा ।
युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादविरोधिनी[३०] ।।इति

इहैकस्मिन् ब्रह्मणि सर्वं कल्पितम् । स चावान्तरः पुरुषः सर्वविकल्परहित इत्यत्र प्रणवः सर्वस्याभ्यनुज्ञाविषयः सर्वश्रुतिरूपः प्रकृतिसर्वनामत्वात् सर्वदर्शनोदयप्रत्ययस्तमयं योनिः सर्वाविरुद्धार्थोपग्राही सर्वयेदं ब्रह्मानुजानाति च प्रतिषेधेति । तस्मेनेव प्रणवे कालाख्या शक्तिर्वतते । शब्दस्वरूपतत्त्वज्ञः क्रमसंहारेण योगं लभते, साधुप्रयोगाच्चाभिव्यक्तधर्मविषयो महान्तं शब्दात्मानमभिसंभवं कैवल्यं प्राप्नोति । सो व्यतिकीर्णा प्रतिभामुपैति । तस्माच्च सत्ताभावात् प्रतिभाख्याच्छब्दात् पूर्वयोगभावनाभ्यासात् प्रत्यस्तमयसर्वविकारोल्लेखं परां प्रकृतिं प्रतिपद्यते । तत्र प्रतिपत्तौ ब्रह्मणि प्रतिपत्तावेव पर्यवसानम् ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

तदद्वारपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानांमधिविद्यं प्रकाशते[३१] ।।इति

उक्तं चाभियुक्तैः—

आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामयां पवित्रं परमञ्च मन्त्राः ।
तेषाञ्च सामग्र्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः ।।

महामतिर्नागेशभट्टास्तु शैवागमसंस्कृता अद्वैताद् ब्रह्मणः सृष्टिप्रक्रियां दर्शयन्ति । सा च सृष्टिरनादिभूता प्राणिनां कर्मोपभोगाय प्रवृत्ता मायात्मिका मायोपादानात्मिका तत्परिणामभूता च । तत्र न सर्वदा प्राणिनां कर्मणामुपभोगसमत्वम् किन्तु पक्वकर्मणामेव । एवञ्च कालवशात् परिपक्वकर्मणामभावे जाते स्वोपभोगार्थ जातायाः सृष्टेः क्रमेण स्वस्वकारणे प्रविलीनतया सुप्तमायारूपेण वर्तनाल्लाप इत्याख्या जायते । पुनरपि कालवशात् केषाञ्चित् कर्मणां परिपाके जाते तदुपभोगार्थं माया विक्षुब्धा भवति । ततो माया सिसृक्षारूपेण परिणमते । सिसृक्षावृत्तेरव्यक्तं त्रिगुणं सत्त्वरजस्तमोरूपं बिन्दुरूपमुत्पद्यते, यस्य शब्दतत्त्वमित्याख्या जायते । तत्र विन्दावंशत्रयम्—चित् अचित्-चिदचिच्च । अचिदंशो बीजम्, चिदचिन्मिश्रोऽशोनादः, चिदंशो बिन्दुरिति । तस्माश्चिदंशबिन्दोश्चिदन्मिश्रस्य नादस्योत्पत्तिः । स एव नादः शब्दब्रह्म रूपेण रवपरादिरूपेण च व्यवह्रियते । तस्य चाभिव्यक्तिः प्राणिनां मूलाधारे व्याकरणजन्यसाधुशब्दज्ञानात् तत्प्रयोगाच्च जायमानधर्मविशेषेणान्तःकरणशुद्धौ सत्यां जायते । तस्मादेव जगतः सृष्टिः । तदेव शब्दब्रह्म सूक्ष्मतम सूक्ष्मतर-सूक्ष्मरूपेण क्रमशस्तत्तदर्थ बोधनाय

प्रवृत्तस्य पुंसो हृदयाकाशेऽभिव्यक्तं स्फोटरूपेण व्याकरणनिकाये प्रसिद्धं भवति । एतया प्रक्रिययाऽपि शब्दस्य तत्त्वं ब्रह्मैव । अतो न वाक्यपदीयवैयाकरणभूषणसारादिभिः सह वास्तविकः कश्चिद् विरोधः, प्रक्रियायां विरोधे सत्यपि ।

तदुक्तम्—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमीष्यते[२३] ।।इति

शब्दाद्वैतमित्यत्र शब्दः प्रणवएवाद्वैततत्त्वज्ञानजनकत्वाद् अद्वैतम्, वदनं वादुः शब्दाद्वैतस्य वादः शब्दाद्वैतवादः ।

कर्मधारयसमासस्वीकारवादिनां तु शब्दएव तत्त्वम्, तदेव च ब्रह्मस्थानीयत्वाद् ब्रह्म । अतो वेदान्तिमतान्नास्ति कश्चिद् विशेषः । यदेव तत्त्वमेकमेवाद्वितीयं सच्चिदानन्दरूपं 'तत्त्वमसि' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अयमात्मा ब्रह्म' अहं ब्रह्मास्मि इति महावाक्यचतुष्टयाद् बोध्यते, तदेव शब्दब्रह्म नाममात्रे विवादः । अतएव 'तस्मै पूर्णात्मने नमः' 'अनादिनिधनम्' 'अक्षरम्' इत्यादिविशेषणान्यायस्येनोपद्यन्ते । अत्र मते वाक्यपदीयभूषणकारनागेशादीनां सैद्धान्तिको महान् मतभेदः तान्त्रिकस्य खपरादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणस्य शब्दब्रह्मणोपाधिकत्वात् हर्यादिसम्मतशब्दब्रह्मणस्तदतीतत्वात् ।

भारतीयानां विदुषां ऋषित्वमाप्तानामन्येषां समेषां चेदमेवपरं लक्ष्यम्, यच्चतुर्वर्गप्राप्तिरिति । तत्राप्यर्थ धर्मकामानामन्ते विनाशित्वादत एव दुःखसंभिन्नत्वात् सर्वतः परमं लक्ष्यं परमपुरुषार्थोमोक्ष एव । स च जगतो वास्तविकतत्त्वज्ञानादेव । तस्यैव तत्त्वज्ञानस्योपायभूतानि सर्वाणि दर्शनानि, निखिलानि शास्त्राणि च साक्षात्परम्परया वा तादृशतत्त्वज्ञानं जनयन्त्येवेति सर्वसम्मतः पन्थाः । किं बहुना, अत्यन्तं व्यवहारमागमा...लौकिकमापन्नस्य साहित्यशास्त्रस्यापि 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण रसरूपब्रह्मनिरूपेणद्वारा तदेव परमं लक्ष्यम्, मितान्येषां तदर्थमेव बद्धपरिकिराणां दर्शनाशास्त्राणाम् । तस्माद् व्याकरणज्ञानेन क्रमशश्चतुर्वर्गफलावाप्तिर्भवतीति ।

तन्त्रागमदर्शने ज्ञानस्वरूपम्

शिवाज्ज्ञानं प्रवर्तते–

आत्मनामणूनां मलाख्यो मायारूपः कर्मरूपो चरित्रविधो बन्धस्तद् विमोचनाय शिवत्वस्य व्यक्तये च शिवभावप्रकाशनाय च शिवात् परमशिवाज्ज्ञानं प्रवर्तत इति हि तस्य सूत्रस्यार्थः । ज्ञानं चेदं परापरभेदेन द्विविधम् । तत्र परमवबोधरूपम्, अपरं च कामिकादितन्त्ररूपम् । तद्यथा

ज्ञानं द्विविधमाख्यातं परं चैवापरं स्मृतम् ।
परं चैवावबोधाख्यमपरं शास्त्रमुच्यते ।।इति

'ज्ञानं शिवं परं बोधमपरं तन्त्रसंज्ञितम्' इति च ।

तयोरवबोधरूपं ज्ञानं शिवस्य शक्तिरेव । सा व द्विविधासमवायवर्तिनी परिग्रहवर्तिनी चेति । तत्र समवायवर्तिन्यपि द्विविधा-बोधरूपा क्रियारूपा चेति । तत्र बोधरूपा क्रियारूपा चेति । तत्र बोधरूपा सर्वार्थपरिच्छेत्री। क्रियारूपादि द्विविधा-अनुग्रहरूपा तिरोधानयपा चेति । परमेश्वरः सर्गारम्भे पुरुषार्थप्रसिद्धये तदेतदवबोधरूपं विमलं ज्ञानं पञ्चस्त्रेतोभिरूर्ध्वं पूर्व दक्षिण-पश्चिम-वाममुखैः प्रवर्तयन्ति । निष्कलाच्छिवादवबोध-रूपमेतज्ज्ञानमेव प्रथमं नादरूपेण प्रसृतम् । पश्चात् सदाशिवरूपात् षट्पदार्थप्रतिपादकतन्त्राकारतां प्राप्तमपरमुच्यत इति भावः । तदुक्तं पौकरे—

अदृष्टविभवाच्छान्ताच्छिवात् परमकारणात् ।
नादरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रम्.................।।

केचनिदभियुक्तेन—

शुद्धात्मनां हितं शास्त्रं धार्यते यद् भवार्णवत् ।
तच्छासनपरित्राणाच्छास्त्रमित्यभिधीयते ।।इति

'सदाशिवोऽपि भगवान् नादरूपतया गतम् । षट्पदार्थमयं ज्ञानम्। इति च । ज्ञानपदमत्र शास्त्रपर्यायम् । तद्यथा—

अनादिनिधनाच्छान्ताच्छिवात् परमकारणात् ।
इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततः क्रिया ।।इति
तयोत्पन्नानि भूतानि भुवनानि चतुर्दश ।
वाङ्मयं चैव यत्किञ्चित् तत्सर्वं मातृकोद्भवम्[३३]।।इति

तथा च—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात् पूर्णात् सर्वकारणकारणात् ।
ज्ञानरूपं विनिष्क्रान्तमनवच्छदनं महत्[३४] ।।इति

अन्यच्च—

शिवादिविग्रहात् पूर्णात् सर्वकारणकारणात् ।
ध्वनिरूपं परं सूक्ष्मं शुद्धं सकलतेजसाम् ।।
वाग्रूपं प्रसृतं तत्त्वमुन्मनाशक्तिकेवलम् ।
अव्यक्तं व्यक्तरूपेण निष्कलां क्रमकारणम् ।।

परानन्द स्वरूपं तत् स्वच्छन्दादिप्रभेदतः[३५] ।।इति

अपि च—

अदृष्टविग्रहायातं शिवात् परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं सुसूक्ष्मं तु सुशुद्धं सुप्रभान्वितम् ।।
तदेवापररूपेण शिवेन परमात्मा ।
लौकिकादिशिवान्तानि परापरविभूतये ।
गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः ।
पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रमाधारभेदतः ।।[३६]इति

पुनरपि—

पञ्चवक्त्रो दशभुजस्त्रिपञ्चनयनः प्रभुः ।
अनाश्रितो यं भगवान् पञ्चवक्त्रस्त्रिदृक् तथा ।।
दशबाहुश्चतुर्ब्राहुर्द्विबाहुश्चैकवाहुकः ।
लोकागमादिवक्ता सौ देवदेवः सदाशिवः ।
परापरविभागेन प्रोवाचासंख्यामागमम् ।।[३७]इति

कुण्डलिन्याः महामायायाः स्वरूपम्

'इष्यतां कुण्डलिन्याख्यं शुद्धमेतद् । द्विजोत्तमाः' इति पौष्करवचने महामाया कुण्डलिनी शब्देन प्रोक्ता । समवायिशक्तेरधो वर्तमाना मायाकर्मानुसारिणी कुण्डलिनी शक्तिः शिवस्य परिग्रहशक्तिरित्युदीर्यते ।

तदुक्तम्—

'मन्त्रयोनिर्महामाया या परिग्रहवर्तिनी'[३८] ।।इति

कुण्डलिनीशब्दवाच्यातु भुजङ्गकुटिलाकारेण नादात्मना स्वकार्येण प्रतिपुरुषं भेदेनावस्थिता, न तु स्वरूपेण प्रतिपुरुषमवस्थितेत्यर्थः । तस्याः महामायायाः सकाशान्नादबिन्द्वादिकं कार्यं निष्पद्यते ।

एतदुक्तम्—

याऽथ कुण्डलिनी शक्तिर्मायाकर्मानुसारिणी ।
नादबिन्द्वादिकं कार्यं तस्या इति जगत्स्थितिः[३९] ।।इति

अत्रेदमाकूतम्—शिवेन समवायिशक्त्या क्षुब्धाया महामायायाः कुण्डलिन्याः सकाशान्नादाभिधानं तत्त्वं प्रथममुत्पद्यते । इदमेव शिवाधारतया शिवतत्त्वमित्यपि वदन्ति ।

तातो बिन्दुसंज्ञकं तत्त्वमुत्पद्यते। इदं च तत्त्वं शब्दाधारतया शक्तिततत्त्वम्। ततः शक्तितत्त्वात् सादाख्यं तत्त्वम्। सादाख्यादीश्वराख्यं तत्त्वम्। ईशाख्याद् विधाख्यं तत्त्वमिति क्रमेण शुद्धानि पञ्चतत्त्वानि जायन्ते। तत्र विद्यातत्त्वे विद्यातत्त्वाधिपतिश्च, त्रिगुण्यादयः सप्त विद्याराज्ञश्च, तदधीनाः सप्तकोटिमहामन्त्राश्चय, वाचकशब्दा व्योमव्याप्यक्षरादयश्च, वैरवर्यादयः कामिकाघष्टा-विंशतितन्त्राणि च वर्तन्ते। ईश्वरतत्त्वे अनन्तादयोऽष्टौ विद्येशाः, तदधिष्ठात्रस्यस्त्वष्टौ वामादिशक्तयः तद्विलासिन्य, शक्त्योऽष्टौ, भानुमत्यादयः, उच्छुष्मादयःपञ्चरुद्राः सिद्धान्तशास्त्रैः प्रपूजिता नन्द्याषष्टौ गणेश्वराः इन्द्रादयो लोकपालास्तेषामायुधानि च शिवासन भूता धर्मादयोऽष्टौ च स्थिताः। सदाशिवतत्त्वेतदधिकारावस्थः सदाशिवः, प्रणवाद्या दश अणवः, पञ्चब्रह्माणि षड्ङ्गानि च, अक्षरबिन्दुस्थूलध्वनिरूपो नादश्च वर्तते। बिन्दुतत्त्वे भुवनरूपो निवृत्तिमदादिसंज्ञः सद्योजातादिसंज्ञः सकलनिष्कलाख्यः शिवः, अक्षरविन्दुहेतुस्वरूपः सूक्ष्मनादश्च वर्तते। नादतत्त्वे तु ध्वनिपतिरिन्धिका वा दीपिका वा रेचिका वा निवृत्यादि-भुवनपतिसंज्ञः शिवो वर्तते। चिच्छक्तौ शक्तिमद्वरिष्ठः परमेश्वरः सकलजगत्परमकारणं कुण्डलिनी च वागीशांपतयश्च। तदूर्ध्वं केवलं शिव एवेति।

इदं नादतत्त्वमेव परमकारणं नित्यम्। तदेवमहामायेति केचिदाचार्या वदन्ति। तेषां पक्षे चत्वार्येव कार्याणि शुद्धतत्त्वानि।

तद्यथा—

शुद्धानि पञ्चतत्त्वान्याद्यं तेषु स्मरन्ति शिवतत्त्वम्।
शक्तिसदाशिवतत्त्वे ईश्वरविद्याख्यतत्त्वे च[४०] ।।इति

अत्रायम्भावः—तेषु मध्याच्छिवतत्त्वं बिन्द्वात्मकमाद्यं प्रधानमुपादानं स्मरन्ति पूर्वाचार्याः, परमोपादानत्वेनैव चास्य मायावन्नित्यत्वं सिद्धम्। अतश्चान्यानि चत्वारि तत्त्वानितत्कार्याणिति भावः। श्रीमत्पौष्करे तु नादाभिधानं शवतत्त्वमपि कार्यमेव किन्तु तत्र शक्तितत्त्वान्तर्भावेण चत्वार्येव कार्याणि शुद्धानीत्युक्तम्।

तथोक्तम्–

वृत्तिस्तत्त्वात्मिका चास्य चतुर्थी संव्यवस्थिता।
शिवतत्त्वं सदेशाख्यमीशं विद्याध्वयं तथा।।
शुद्धान्येतानि तत्त्वानि रुद्रणूनां महात्मनाम्।।इति

सर्वज्ञानोत्तरे तु शक्त्यभिधानं बिन्दुतत्त्वमेव परमकारणमित्युक्तम्—

अतोर्ध्वं बैन्दवं तत्त्वं विमलं सर्वतोमुखम्।
परमं सर्वतत्त्वानामनन्तज्योतिरूपकम्।।इति

वाग्रूपा वैखर्यादयश्चतस्रस्तस्या महामायाया वृत्तयः कार्याणि। 'तस्याश्च वक्तीति

कर्तृव्युत्पत्त्या वाक्तत्वम्, न पुनरुच्यत इति वर्णानुगुण्यात् इति ।[४१]' तथा च स्कन्द प्रदीपिकाकारेणोक्तम्—

पराक्षरतरोर्धातुर्नानाशक्तिर्विवर्तगाः।
शक्तयोः वर्णदहेहेषु वक्त्राद्वर्णत्वमागताः[४२] ।।इति

च पराया वाच एव सर्वोऽपि वाग् व्यवहारः प्रसृतः । 'निष्कम्पबोधसामान्यरूपः[४३]' इत्यादिभिश्श्लोकैस्तस्या अभिव्यक्तिक्रमश्च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

सविन्मूलाद् वर्णरूपाज्ज्ञानस्तम्भात् सरस्वती ।
प्रागघोषा सनादा नु पुण्यतीर्था प्रवर्तते[४४] ।।इति

अन्यच्च—

घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्या निर्दोषैव गरीयसी ।।
गौरिव प्रसवत्यर्थान् इयमुत्तमशालिनी।
सततं स्पन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी।।
दिव्यादिव्य प्रभावेण भारतीगौः शुचिस्मिते ।
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मणोः स्पन्दमानयोः[४५] ।।इति

'वागेवास्याः' इति संवित्प्रकाशवचनं च वायो महिमानं प्रदर्शयन्ति । संविदेव प्राणद्वारेण वाग्रूपतां धत्ते इति 'स्थानेषु विवृते वायौ[४६]' इत्यादिकान श्लोकानुद्धरता स्कन्दप्रदीपिकाकारेण सुष्ठु प्रदर्शितम् । 'तस्यां चान्तः सञ्जल्परूपायां (परायां वाचि) द्वावपि शब्दार्थौ समंस्फुरतः इत्येवं वाचः शब्दब्रह्मस्वरूपत्वमत्र प्रतिपाद्यते । यथा—

खेचरी गोचरी चाथदिक्चरी भूचरीभिदा ।
परादिभारतीसंस्थं शक्तिचक्रं चतुर्विधम् ।।
आनन्देच्छाज्ञक्रियाख्यं खेचर्याद्यं चतुष्टयम्[४८] ।।इति

तस्याश्चतस्रो वाग्रूपा वृत्तयो वैखर्यादयः । वैखरी मध्यमा चान्या पश्यन्ती सूक्ष्मसञ्ज्ञिता 'इति विश्वसारोत्तरसूत्रप्रमाणम् । एका वृत्तिर्नाम्ना वैखरीत्युच्यते । अन्या वृत्तिर्नाम्ना मध्यमा अपरा नाम्ना पश्यन्ती । इतरा च सूक्ष्मसंज्ञिता । तत्र सूक्ष्मा वृत्तिर्नादः पश्यन्ती वृत्तिर्विन्दुः मध्यमा वृत्तिरक्षरम्, वैखरी वृत्तिमातृकेत्युच्यते । तद्यथा सिद्धान्तरस्य सारे—

नादः सूक्ष्मो भवेद् बिन्दुः पश्यन्ती मध्यमाक्षरम्।

मातृका वैखरी ज्ञेया नादाद्यास्तु शिवादयः[४९]**।।इति**

शब्दसृष्टिरपि बिन्दूपादानेत्युक्तं भवति । अत्रायं सृष्टिक्रमः—शिवेच्छया प्रथमं क्षुब्धाया महामायायाः सकाशान्नाद उत्पद्यते । नादाद् बिन्दुः बिन्दोरक्षरम् । अक्षरान्मातृकेति। 'तेन मा मातरः प्रोक्ताः' इति विष्णुयामलवचने तेषां मातृत्वं व्याख्यायते । 'न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चितेः स्थितिः' इति सर्ववीरचयनेन मातृकावर्णानां माहात्म्यातिशयो प्रदर्श्यते । यथा—

अष्टाष्टकविभेदेन मातृका या निरूपिता ।

तदेव कुलचक्रं तु तेन व्याप्तमिदं जगत् ।।इति

त्रिकरत्नकुलवचनेन मातृकाख्येन कुलचक्रेण सर्वं जगद् व्याप्तमिति-ज्ञायते । तदुक्तम्—

शक्तेर्नादो भवद् बिन्दुरक्षरं मातृका ततः[५०]**।।इति**

बिन्दुः क्षुब्धस्तदिच्छातः शब्दाशिरभूत् तदा इति च पराख्ये ।

आसां चतसृणामपि वृत्तीनामाश्रयभूता निवृत्यादयः कलापञ्च च विन्दोरेव कार्याणि। तदुक्तम्—

सैषा चतुर्विधा वृत्तिर्निवृत्यादिकलाश्रयात् ।

पञ्चधा भिद्यते भूयः कलास्ता बिन्दुवृततयः[५१]**।।इति**

इयं च महामाया शब्दवस्तूभयात्मिका भवति शब्दात्मकानां वर्णपदमन्त्राणां वस्त्वात्मकानां कलातत्त्वभुवनानां चोत्पादनात् ।

अत्र शब्दब्रह्मवादिन आत्मन एव नादादिक्रमेणावस्थानमिति वदन्ति । तदुक्तम्, अविकारिणस्तस्य नादाद्याकारेणपरिणामानुपपत्तेः। नाभि तच्छक्तेः, तस्या अपि परिणामयोगात्। द्वयोरपिविकारित्वाभ्यु-पगमे चेतनत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् शब्दोपादानत्त्वं विन्दोरेवाभ्युपगन्तव्यम्। तदुक्तम्—

अविकार्यात्मोक्तस्तच्छक्तिश्चाप्यतो न योग्यौ तौ ।

बहुधा स्थातुं यद्वा चैतन्यविनाकृतौ विकारित्वात्[५२]**।।इति**

एवमत्र वागीश्वर्या महामायायाः कुण्डलिनी नादबिन्दुप्रभृतिभिः शब्दैस्तेषु-तेषु शास्त्रेषु व्याकृतायाः स्वरूपमुन्मीलितम् । सर्वे इमे शब्दा स्वरूपोन्मीलनाय विस्तरमपेक्षन्ते। तन्नाधुना सम्भवति ।

प्रकाशविमर्शात्मकं परतत्त्वम्

ईश्वरप्रत्यभिज्ञायां भट्टोत्पन्नः, विमर्शिनयां विकृतिविमर्शिन्यां चाभिनव-गुप्तः सर्वदर्शनसमन्वयमुखेन प्रकाशविमर्शात्मकः शिव एव परं तत्त्वमिति साधयति । तथाहि—'प्रकाश लक्षणः स्वात्मा । स एव हि अहंभावात्मा विमर्शः । प्रकाशरूपता ज्ञानम् । तत्रैव स्वातन्त्रयात्मा विमर्शः क्रिया ।[५३] विमर्शश्चान्तः कृतप्रकाश इति विमर्श एव परावस्थायां ज्ञानक्रिये । ......सर्वथा तु विमुर्श एव ज्ञानम् ।' 'सोऽयं प्रकाशो नपहननीयः' इति, 'प्रकाशश्चैव भावानां.... न शापोक्तया विलीयते[५४]' इति दिवाकरवत्सप्रामाण्येनाभिनवगुप्तः प्रतिपादयति । 'प्रकाश एव हि संविदां परमार्थः' इति ।[५५] इह भावानां सत्त्वमसत्त्वं वा व्यवतिष्ठमानं संविद्वश्रान्तिमन्तरेण नोपपद्यते । संविद्विश्रान्ता हि भावाः प्रकाशमाना भवन्ति । .....प्रकाश एव संविद्यतः इति[५६] 'प्रकाशस्वातन्त्र्यमिह बोधसंवेदनादिशब्दवाच्यम्[५७]' 'अभावोऽपि बुद्ध्यमानो बोधात्मक ईश्वर एव[५८]' इत्यादिना प्रकाशस्य संविद्बोध संवेदनादिशब्द-वाच्यत्वमभिधाय 'परमेश्वर एव प्रकाशवपुर्विश्वत्र कारणम्[५९]' 'प्रकाशात्मकः शिवः[६०]' इति प्रकाशात्मकः परमेश्वर एव शिव इति साधयति । 'सा (देवता) च युक्तिपर्यालोचनायां स्वात्मसंवित्स्फुर-त्तमात्रस्वरूपेतिप्रकाश एव विश्वोपास्या देवता[६१]' । 'प्रकाशरूपं ज्ञानं, विमर्शरूपा च क्रिया[६२]' 'विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रियेयतः[६३]' 'विमर्शशक्तिरेव क्रिया[६४]' इत्यादिना च प्रकाशविमर्शयोर्ज्ञानक्रियारूपत्वं वर्ण्यते । तथा च—

औन्मुख्यमिच्छा ज्ञानं च क्रियेत्येतच्चतुष्टयम् ।
स्पन्दनं देवदेवस्य बोधभैरव रूपिणः ।।

इति च पूजारहस्ये । 'स्वात्मैव देवता[६५]' इति च महेश्वरानन्दः।

सांख्यजैमिनीयचिरन्तनवैशेषिकबौद्धानां मते चित्स्वभाव आत्मा[६६] 'बौद्धैरप्यध्यवसायापेक्षं प्रकाशस्यप्रामाण्यं वदद्भिरूपगतप्राय एवायमर्थः[६७]' प्राभाकरं मतं स्वमतेन समीकरोति[६८] । माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्वबाह्यार्थ-शून्यत्वबाध्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । अत्र सर्वदर्शनसंग्रहकारः सायणमाधवः—'यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता,. तथापि सर्वासमासां दृष्टीनां यथा कालक्रमेण विकासः समजायत, तथैव प्रत्यभिज्ञादर्शने प्रकाशविम-र्शात्मकस्य शिवस्य परतत्त्वेनाङ्गीकारोऽपि बौद्धनैयायिकमीमांसकसांख्या-दिदृष्टीनां विकासक्रममुपजीवतीति तदत्र प्रयतनीयं विपश्चिद्भिः ।'

'प्रकाशश्च विमर्शशून्यो न भवति'[६९] 'प्रकाशस्य हि विमर्श एव जीवितम्'[७०] विमर्शमयो हि प्रकाशः[७१] 'विमर्श शरीर एव प्रकाशोयुक्त[७२]' 'प्रकाशस्य जीवितं

विमर्श[७३]' इत्यादिना ज्ञानाधिकारीये पञ्चमे विमर्शे तत्र प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वं साटोपं साध्यते । 'परामर्शो हि प्रकाशस्य सत्यः, स्वभाव[७४]' 'प्रकाशस्य हि स्वभावः परामर्शः[७५]' इत्यत्र च विमर्शे एव परामर्शपदेनोक्तः 'प्रकाश एवार्थस्य आत्मा[७६]' 'न केनापि प्रकारेण प्रकाशबाह्यस्य सिद्धिः[७७]' इत्यादिना च प्रकाशस्यैव सर्वात्मकतासाध्यते इत्यादिना प्रकाशस्य विमर्शाव्यतिरिक्तत्वे प्रदर्शितेऽपि—

इदमित्थस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सो हमित्ययम्[७८]।।
अहमिति अंव्ययव्यतिरिक्ते प्रकाशे वर्तते।
तस्य भावोऽहमिति विमर्शस्वरूपमहन्ता[७९]।।

'अहन्तैव हि संविदो लक्षणम्'[८०] 'अहमिति शुद्धो विमर्शो न विकल्पः'[८१] 'विमर्शो न कदाचिदिदन्ताभूतमभास्कन्दति'[८२] 'विमर्श विशेष एव विकल्पः'[८३] इत्येवं विमर्शविकल्पयोः स्वरूपमुपवर्ण्याभि-नवगुप्तस्तयोर्वैशिष्टयं विस्तरे वर्णयति । 'प्रकाशस्यात्म विश्रान्तिरहं भावो हि कीर्तितः'[८४] इति च विमर्शस्य स्वरूप जडप्रमातृसिद्धप्रामा-ण्येनाभिनवगुप्तः 'विमर्शो हि सर्वं सहः परमप्यात्मीकरोति, आत्मानं च परीकरोति उभयमेकी करोति, एकीकृतं द्वयमपि न्यग् भावयतीत्येवं स्वभावः'[८५] इति । 'विमर्श एव स्फुरता महासत्ता, स्पन्दः स्वातन्त्रयम्, परा वागित्यादिना रूपेण परिस्फुरति ।'

एवमत्र वागर्थात्मकं शिवशक्तिसामरस्यात्मकं परतत्त्वमेव प्रकाश-विमर्शात्मना व्याख्यातमिति प्रकाशविमर्शयोर्नात्यनतं भेदप्रभा । अतएव 'यथैव विश्वप्रकाशात्मा परमेश्वरः तथा विश्वविमर्शात्मा'[८६] इत्यभिनवगुप्तस्योरद्वैतं वक्ति । एवं च सत्यमत्र 'संसाराब्धौ प्लव इव जगत्तारणाय स्थिरः स्याम्'[८७] इति च साम्वो पाचते । तथा च—

न चाहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःख तप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ।।[८८]

इति च स्मर्यते

सत्यं सर्वेष्वेषु वचनेषु भगवतो बुद्धस्य करुणा परिस्फुरति । तथा च—

शिवस्य परिपूर्णस्य किं नाम क्रियते जनैः।
यत्कृतं शिवभक्तेषु तत्कृतं तु शिवे भवेत् ।।इति

शिवधर्मवचने च करुणा पूरितचेतसा सेवाभावः समुपदिष्यते । प्रत्यभिज्ञादर्शने जनस्याप्युपकारमिच्छता भट्टोत्पलेनागमेषु द्वैतवादमपा-स्यब्रह्मवादेविद्यां मायाशक्तीकृत्य विज्ञानाद्वयवादमात्मेश्वराभिप्रायेण निरूपय सुगमः पन्थाः प्रदर्शितः । प्रतिविम्बावादसतत्त्व

आभासवाद इति च नाम्ना सोऽयं शास्त्रेषु प्रथितः ॥

एवं ह्यत्र व्याकरणतन्त्रागम शास्त्राणां केचन सिद्धान्तान् समासतो विमृश्याधुना शिष्टाचारानुबन्धिपरम्परां निभाल्यते ।

सन्दर्भ-सूची

१. बृहदारण्यकोपनिषदि २-४-५
२. छान्दोग्योपनिषदि ८-७-१
३. बृहदारण्यकोपनिषदि १-४-७
४. बृहदारण्यकोपनिषदि १-४-१५
५. मुण्डमालातन्त्रे ३-२-९
६. वा०व्र० ५५
७. केनोपनिषदि १-३
८. केनोपनिषदि १-४
९. गीतायाम् १८-६
१०. परमल०मं० स्फोटविचारे पृ० ६८-६७
११. श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ११ अ० १७ श्लोक १
१२. वाक्यपदीये ब्र०का०का० १२१ टीकायाम् ।
१३. शिवदृष्टौ
१४. वाक्य०ब्र० १२० का०
१५. तत्त्वसंग्रहे का० १२८
१६. प्रश्नोपनिषदि ५-३
१७. महाभाष्ये पश्पशाह्निके ।
१८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे १३२
१९. महाभाष्ये पश्पशाह्निके ।
२०. परिभाषेन्दुशेखरे पृ० ७५
२१. वाक्यपदीये ब्र०का० १३१ का०
२२. महाभारते ३-१-४८
२३.महाभाष्ये पश्पशाह्निके पृ०
२४. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ।
२५. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे
२६. वाक्यपदीये ।

२७. वाक्यपदीये ।
२८. वाक्यपदीये ।
२९. वैयाकरणभषणसारे
३०. वाक्यपदीये ।
३१. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे
३२. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ।
३३. कूलमूलावतारे
३४. श्रीकण्ठीसंहितायाम् ।
३५. स्वच्छन्दभैरवतन्त्रे ।
३६. स्वच्छन्दतन्त्रे ।
३८. रत्नत्रये श्लोक १६६
३९. विश्वसारोत्तरसूत्रे ।
४०. तन्त्रालोके प्र० २१
४१. तत्त्वार्थमञ्जर्य्यां पृ० १२४
४२. स्कन्दप्रदीपिकायां पृ० ८९
४३. जया २०/२३३-२३९
४४. संवित्प्रकाशवचने पृ० ८७
४५. आश्वलायनगृह्यसूत्रे २१/२२-२३
४६. संवित्प्रकाशवंचने पृ० ११२
४७. संवित्प्रकाशवचने पृ० ११३
४८. संवित्प्रकाशवचने पृ० ९१
४९. सिद्धान्तरहस्यसारे पृ० २३
५०. मृगेन्द्रागमे १/२
५१. नादकारिकासु श्लोक १६
५२. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ४२३-४२४
५३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां ४२३-४२४
५४. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां ४२४
५५. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां विवृत्ति ४३३
५६. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां विवृत्ति प्र० ४-५
५७. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां विवृत्ति प्र० ८२
५८. ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यां विवृत्ति द्वि० ३८७-४१२

वाचस्पत्ये तु.........

व्यवहारः कथ्यते यत्र तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।

इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ।।

राजनीतिग्रनथेष्वपि तच्छास्त्रज्ञानाय, तन्त्रपदव्यवहारःदृश्यते । यथा 'पञ्चतन्त्रमिति । एतेनेदं प्रतिभाति यद् राजनीतिरपि तन्त्रप्रतिपाद्यविषयेषु परिगणितोपलभ्यते ।'

उक्तञ्च वाराहीतन्त्रे.........

राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ।

व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनमृ ।।[३]

किञ्चास्माकं भारतवर्षस्य शासनपद्धति प्रजाद्यान्त्रिकी । यनोद्बुध्यते भारतं प्रजातन्त्रराष्ट्रमिति । अस्य व्युत्पत्तिरस्तु - प्रजा तनुते शासन नियमान् यत्र प्रजया तन्यते विस्तार्यते शासनपद्धतिर्यत्र, प्रजया तन्त्रयते ध्रियते स्वसमूहो यत्र । एवञ्च भारतं तद्राष्ट्रं यस्मिन्, प्रजैव राष्ट्र नियमांस्तथैव तनुते विस्तारयति संशोधनपरिष्करणादिभिर्यथा तन्तुवायस्तन्तून्, यत्र प्रजैवैभिनियमः स्वात्मानं धारयति, पोषयति, यत्र प्रजा एव राष्ट्रचिन्तां कुर्वन्ति ।

नारदपाञ्चरात्रस्याप्यागम संज्ञा । अतः वैषणव दर्शनानामपि तान्त्रिकत्वं सुतरामेव सिद्धम् ॥

एवञ्च नानार्थकोऽपि तन्त्रशब्दःसम्प्रति शैव-शाक्त दर्शनेरूढिमापन्नः । तथा च समस्त सुरगणगीयमानप्रकर्षे भारतवर्षे सकलसाधक—कामपपूरण-कल्पद्रुममिव को न जानाति नाम तन्त्रशास्त्रम् । विशेषतः शाक्तास्तन्त्रानु-गामिनो प्यागमप्रवक्तारो वहवः शैवाः वैष्णवाः सौरा गाणपत्याश्च । अतः परमेश्वरोपासनायाः साधनभूतानामुपकरणानां हि तन्त्र संज्ञा प्रतिष्ठते ।

तन्त्रशास्त्रं सर्वशास्त्रेभ्यो महत्तमं स्थानं विभर्तीति मुण्डमालातन्त्रे निगदितम् । यथा—

नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।

अश्वत्थः सर्व वृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथावरः।।

देवीनाञ्च यथा दुर्गा । वर्णानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तनत्रशास्त्रमनुत्तमम् ।।[४] इति

महानिर्वाणतन्त्र च.........

किं तस्य तीर्थभ्रमणैर्कि यज्ञजपसाधनैः ।

जानन्नेव महातन्त्रं कर्मपाशैर्विमच्च्यते ।। इति

भारतीयाः संस्कृतेः भारतस्याचारपरम्परायाश्च चत्वारिमुख्योपजीव्यानि श्रुतिः स्मृतिः, पुराणं, तन्त्रञ्च । एषु चतुः स्तम्भेष्वेव समग्रा भारतीयाः संस्कृतिः अवस्थिताः । अद्यत्वे च तन्त्रशास्त्रस्य महानुपयोगः ।।

आगमशब्दविचारः

भारतीया संस्कृतिः निगमागममूलिका । निगमो वेदः आगमश्च वेदोपयिकस्मृत्पनुमोदितलोककल्याणकरः पन्थाः । आगमस्यैव परनामतन्त्रमिति, तन्त्रागमस्य परस्पराभेदेन प्रायः सर्वत्रशास्त्रे व्यवहारः । अतः शास्त्रे त्र 'विषयमप्यमृतायते' 'भोगोऽपि योगायते' कुतश्चैतदित्याकाङ्क्षायागमस्यागम-स्यशास्त्रस्य प्रवक्ता साक्षात् शिवः श्रौत्री पराम्बा सर्वानुग्रहकर्त्री पार्वती, विषयश्च साक्षात् वासुदेवः ।[१] एवं भूत्वेह परलोकायानायासेन साधनक्षमो गममार्गः उक्तञ्च—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजानने ।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ।।इति

आगमतन्त्राणां प्रवक्तरि भगवति शिवेविषामृतयोः सम्मेलनम् । मूलस्तयोः सामरस्यमपि विस्पष्टं परिलक्ष्यते । तथाहि—

यच्छम्भोरहिभूषणं शिरसि वा कण्ठे भृशं राजते
तत्पाशेन विषं गले च विधृतं गोपायिता स्वर्धुनी।
विज्ञानं नामृते हि यथा भालेन्दुमूर्ध्वमृते-
गङ्गां विष्णुपदाद्भवां किमितरद्चेनाहिराशीर्विषः ।।

अयम्भावः—शिरसि कण्ठे वा अहिर्भूषणमपि पाशरूपो भूत्वा विषं शङ्करगले विधारपति । तेनैव पाशेन जटाकलापेषु गोपायिता स्वर्धुनी । सम्यग्योगक्षेमाय तदेव विज्ञानं समाश्रयणीयं लोकैर्यदृतेन यथामृतेरूध्वं सुधा सन्देहसारं श्रीशङ्करभालेन्दुमेव जयति, जटामात्रेषु गोपायिता गङामपि या गङ्गा सत्यपि स्वयं विष्णुपादोद्भवां 'तद्विष्णोः परमं पदम्' तस्य ध्रुवैक पथप्रदर्शिनी भवति । शिववक्त्रेभ्यो विनिःसृता या आगमवाणी सेयमध्यात्मङ्गा । सैव पुनः शिवशक्तिसामरस्य विज्ञानप्रसूर्जननी । किमन्येन विज्ञानेन, येन अहिराशीविष एव अवेल्लोकानां भयाय क्षयाय च । अनेनागमविज्ञानस्य जडविज्ञानवादिभ्यो विलक्षणतयाऽपि सूचिता । उभयतः प्रयोगविधान सामान्येऽपि प्रयोगतन्द्भभेदलक्षितव्यस्यार्थस्यापि भेद इति विचारणीयम् । एतद्भेदद्वयवशादेकेनामृतत्वस्य सनातनः पन्थाः प्रवर्तिः, अपरस्मिन् वाहध्येन्द्रियभोगोपकरणबाहुल्यसृष्टिसामर्थ्य गौरवे सत्यपि लोकानां महाविनष्टैरेवक्रमवर्धमानम् । प्रयोगविज्ञानेषु वाह्यभोग्यसङ्ग्रहसौ-विध्यं

न वा परीक्षालब्धतभ्यतत्त्वादीनां चमत्कारित्वं तेषामुपादेयत्वप्रतिपादनापातम् मुख्यपुरुषार्थनिर्वहणत्वेनैव सर्वेषां प्रयोगाणांमर्थप्रतिपादितव्यवस्थापनात् । तथापि तन्त्र प्रयोगेषु समीक्षापरीक्षाजन्य प्रत्ययस्यापि प्रमाण्यगौरवमस्त्येवेत्य-न्त्रागमविज्ञानस्याधुनिकवहिर्विज्ञानादिना सह साजात्यम्, यथासम्भवं पारस्परिकोपकारकत्वमपि सुधिभर्नोपेक्षितव्यम् ।

तन्त्रागमयोरैक्यम् तयोश्चाधुनिकउपयोगः

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलौ आगमसम्मतः ।।[६]**इति**

अद्यत्वेविविधघटनासङ्कट्टकुले लोकव्यवस्थितिगर्भे भारतवर्षे पाश्चात्यसभ्यतासम्पर्कोत्तरप्रयोगे यदावांशिकी मर्यादा प्रतिपदामवधीर्यते, भक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेको उसभ्यताविभाव्यते, स्पृश्यास्पृश्ययोर्विचारो निराक्रियते, वर्णाश्रमव्यवस्था युगधर्माननुकूलेति, प्रतिपाद्यते परमेश्वरी परलोके पुनर्जन्मनि चाँस्तिक्य बुद्धेः विभ्रम इति सङ्गिरन्ते तदा भारतीयचिरन्तन संस्कृतेः संस्कारस्य ज्ञानस्य च यद्यस्ति कश्चित् संरक्षणोपायस्तर्द्धि तन्त्रमित्येव युक्तमुत्तरम्—

यथा चोक्तं निर्वाणतन्त्रे—

'विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये' इति ।

एवं हि तन्त्रज्ञानशून्या केचन तन्त्रस्याभिप्रायःमन्त्र, यन्त्र साधनं पुरश्चरण, मुच्चाटनं, मारणादिकञ्च मन्यन्ते, परमिंदृशं तन्त्रसाज्ञानग्रस्ता एव कथयन्ति । एतद् विपरीतश्च तन्त्रग्रन्थेषु सर्वात्मिकायाः भौतिक्याः समृद्धेः सर्वविद्याया आध्यात्मसंम्पदः, वह्वीनां विस्मयावहानां सिद्धीनाञ्चर्जनस्य च पन्थानः निर्दिष्टाः सन्ति । तन्त्रेषुदाशीनिकविचाराणामतिगहनं समीक्षणमपि भवति ।

अद्यत्वे समग्रे भारते व्यवहारे शास्त्रे च तन्त्रसंस्कृतेः प्रभावाः परीक्षान्ताम् । शैव-शाक्त वैष्णव-सौर गाणपत्यादयःसेर्वे पन्थानः तान्त्रिकीरीति मनुसरन्ति । कस्य देवस्य कथमुपासना कर्तव्या, कस्याः उपसनायाः कियत् फलमित्यादयो विषयाः तान्त्रिकाः । ग्रामे-ग्रामें नगरे-नगरे गेहे-गेहे अपि तन्त्रोक्त देवानां देवनान्दोपासना प्रचलति । अतः भारतीयजीवनपद्धत्या तन्त्रागमस्याभेदसम्बन्धः । तन्त्रागमशास्त्रे सर्ववर्णानां, नराणां नारीणाञ्चाधिकारादस्यशास्त्रस्यलोकोपयोगिता सहैव क्रियालाघवात् युगधर्मितापि सिद्धयति । अतः अद्यत्वे सम्भारलाघवादाशुसिद्धत्वात् सर्वेषाञ्चाधिकारात् तन्त्रोक्तपन्थाः एव समीचीन इति न विस्मर्तव्यं नरीक्षीर विवेकिभिः ।

तन्त्रागमेन व्याकरणागमस्य सम्बन्धः

भारतीया हि संस्कृतिः निगमागममूलिका निगमो वेदः ।

आगश्च—

'आगमो ज्ञानमित्युक्तमनन्ताः शास्त्रकोटयः'।[७]

इति रीत्या समस्तवैदिकविचारधारासम्पोषकः शब्दः । किञ्च तत्तच्छास्त्राणां पर्यायत्त्वेन आगमशब्दस्य व्यवहारो भवति । अतः शैव-वैष्णव-शाक्त-सौर-गाणपत्य-जैन-बौद्धादि समस्त विचारप्रचाराः आगमपदेन व्यवह्रियन्ते । वाक्यपदीयकारणे भर्तृहरिणाऽपि—

सैषा संसारिणां संज्ञा वहिरन्तश्च वर्तते ।
तन्मात्रामनतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजन्तुषु ।।[८]

इति शब्देन व्याकरणस्य स्मृतित्वेन स्मृतम् ।

व्याकरणशास्त्रे महाभाष्यरीत्या 'अथ शब्दानुशसनमिति'[९] प्रतिज्ञया शब्दविषयक विचाराः प्रकाशनीयाः इति प्रस्फुटी भवति । तन्त्रागमेऽपि शब्दवर्णाद्यधिकृत्यैव सूक्ष्मविचाराः प्रभवन्ति । उभयत्र तत्त्वतो निरूपणीयाः विषयाः समानैव ।

किञ्च अद्यत्वे तत्त्वतो प्रचलितस्यापाणिनीव्याकरणस्य विशालः प्रसादः माहेश्वरसूत्रस्तम्भेष्वेवावस्थितिः । तन्त्रागमेऽपि शैव शाक्त विचाराणामेव स्थितिः । अतः उपजीव्यत्वेन तत्तो यं उभयत्र समानैव । अतः महावैयाकरणेन भट्टोजिदीक्षितेन माहेश्वरसूत्रमुद्दिश्य साधु एव भणितम्—

'इति माहेश्वराणिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि'।[१०]

एतेन व्याकरणशास्त्रस्य शैव-शाक्त दर्शनस्योपजीव्यतासुतरामेव सिद्ध्यति । अतएव नागेशभट्टादयः परवर्ति आचार्याः तन्त्रागमसिद्धान्तानुकृत्य 'यदि व्याकरणागम इति शब्दं व्यवहरन्ति, तर्हि न किञ्चिच्चत्रम् ।

दृश्यतामेको व्यावहारिको विषयः । ज्ञानन्तु शिवाराधनेनेव प्राप्यते । 'ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरात्' इति शिवसूत्रनिर्देशेन ज्ञानागारः शिवःशक्तिश्चेति । अत; व्याकरणाध्ययनाध्यापनपरम्परायां समागतायां त्रयोदश्यां तिथौ गुरवः शिवस्य दिवसमिति विज्ञाय शिष्यान्नाध्यापयन्तिस्म शिष्याश्चापि ततत्वलाभाय तद्दिने विशेषतो शिवस्य व्रतमनुष्ठाय तमर्चयन्तिस्म । स्थितिरियं व्याकरणशास्त्रीयपरम्परायां क्वचिदद्यापि दृश्यते । एतेन मौलिकतत्त्वे शिवे-शक्तौ च व्याकरणशैवसिद्धानतानाञ्च समानमभिनिवेशः सङ्गच्छते । अतः शैवागमवत् व्याकरणागमस्य व्यवहारः सर्वथासमीचीन एव ।

व्याकरणामेऽष्टौ स्फोटानङ्गीकृत्य वाक्यस्फोटे चरमत्त्वं सम्पाद्य कृतकृत्यता सम्पद्यते । परं तन्त्रागमे परायां सर्वतत्त्वमूलायामेवैतत् सर्व सम्पद्यत इति । केवलं

शब्दभेदैव न तु तात्त्वतोर्थगताभेदः ॥

शब्दसाधुत्वनिबन्धनं व्याकरणस्य मुख्यः प्रतिपाद्यः, परं कश्चासौशब्दः यश्च महाभाष्यरीत्या नित्यः कूटः अविचालीति सिद्ध्यति तमेव शब्दं तन्त्रागमाचार्योऽपि वर्ण-मन्त्र पदादिशब्दैरभिलाप्यनित्यत्वं सङ्गिरन्ते ॥ क्वचिद् क्वचिद् प्रक्रियाभेदमुद्भाव्य असङ्गतिदृश्यते ॥ तत्तु स्वशास्त्रानुरोधेन युक्तमेव परं तत्त्वतः पदार्थानां समीक्षणे उभयत्र समनैव सरणिः । अतः भर्तृहरेः—'**इयं सामोक्षमाणानामजिहमाराजपद्धतिः**'[११] इति कथनस्य '**पितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते**'[१२] इति भगवतः पतञ्जलेः कथनस्य च सङ्गतिर्भवेत् । तन्त्रागमसिद्धान्तानुसान्तुः—

शब्दस्वरूपमखिन्तु धत्तेशङ्करवल्लभा ।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ।।[१३]

अयमेव भावः वाक्यपदीयेऽपि.........

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकेऽयः शब्दानुगमादृते।
अनुवद्धमिवाज्ञानं सर्वशब्देन भासते ।।[१४]

इत्यादावपि सङ्गच्छते । अतः शब्दार्थयोः समीक्षणेऽपि उभयशास्त्रयोः समानैव दृष्टिर्दृश्यानीति संक्षेपेण निवेद्यविरमामि ।

चतुर्दश माहेश्वरसूत्रमुद्दिश्यव्याकरणशास्त्रस्य प्रवृत्तौ

आगममस्यैव प्रभावः

भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये चतुर्दशसत्रव्याख्यावसरे उक्तवान् । 'अथमिमिदमक्षरमिति'[१५] । व्याख्याकार कैयटश्च—'वर्ण[१६] समाम्नाय इति व्यवहारयो वा स्वरसो क्षरशश्च इत्युक्तत्वात्प्रश्नः ।' नागोजिभट्टाश्च[१७]—अ इ उ ण् सूत्रे यं व्यवहारो भाष्ये । प्रश्न इति तद् घटकीभूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः ।

अक्षरं मिमिदमिति प्रश्नस्योत्तरं भाश्ये स्वयमेव प्राह तदुत्तरं भगवान् पतञ्जलिः । तथाहि—'**अक्षरं न क्षरं विद्यात्**' '**न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरम्**' इति । प्रदीपेऽपि—'**अक्षरं न क्षरमिति**' क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति प्रादर्शयति । अत्र क्षियः क्षरतेर्वा निवाशार्थस्य नञ् पूर्वस्यरूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतयातु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा इत्युक्तम् ।

नागोजिभट्टाश्च—ब्रह्मतत्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषण माह—परमार्थतो नित्यम् । यतस्तस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वात् । सर्वेषां शब्दानामाकाशादिवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इति ॥

एवञ्च व्यवहारनित्यतयाक्षर ब्रह्मसादृश्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा वोधक इति वर्णसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्र व्यवहारोत्पत्तिः। एवञ्च शब्दे औपचारिको क्षरपद प्रयोगः इति भावः। इति[१८] प्राहुः। नागेशः एवञ्चाक्षर समाम्नाय इत्यस्य श्रुतिवर्णसङ्घात इत्यत्र तात्पर्यम्, इत्युक्त्वा वर्णसमाम्नायस्य चतुर्दाशसूत्रात्मकस्य श्रुतिमूलकत्वमिति।

अक्षरसमाम्नायस्योपदेशः किमर्थमिति जिज्ञासायां महाभाष्ये—

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र न ब्रह्मवर्तते।

तदर्थमिष्टवुद्ध्यर्थं लध्वर्थं चोपदिश्यते।।[१९]इति

अयमक्षरसमाम्नायो वा वर्णसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ज्ञातव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदफलप्राप्तिश्च तज्ज्ञाने भवति।

'मातापितरौ चास्य स्वर्गलोके महीयेते'।।[२०] इत्युक्तम्

महाभाष्य पङ्क्तेराशयः कैयटेनोक्तम्। वर्णज्ञानमितिवर्णाः येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद् वाचो विषयः शस्त्रेण वाग्विसीयते, आवध्यते, शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। ब्रह्मवेदः पदे वर्तते। तस्य च शास्त्रं विषयः।

इष्टवुध्यर्थमिति—कदादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमिति।

लध्वर्थमिति—अनुवन्धकरणार्थमित्यर्थः। वाक्समाम्नाय इति।

एवावद्भिरेव वर्णै वाग्व्यवहारः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामुदयनिः श्रेयसाभ्याश्च। चन्द्रतारकवदिति। अनादित्वान्नित्त्यत्वम् वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्वमेव शब्दरूपतया प्रतीयते। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनवृत्तस्य पुण्यस्य यत्फलं तदवाप्नोतीत्यर्थः। इत्येवं रूपेण कैयटेन भाष्याशयः वर्णितः। **उद्योतकाराश्च**[२१]

येन शास्त्रेणेति। चतुर्दशसूत्रात्मकेन तन्मूलक पाणिनिव्याकरणे चेत्यर्थः। तच्छास्त्रम् भाष्ये यत्र चेत्यनेन वाक् परामृश्यते। का सा वाक्? यत्र ब्रह्म च वर्तते। चातपुराणादि भाष्यार्थः सङ्गच्छते। वाग्व्यवहारस्येति तत्सङ्ग्राहकस्येति चतुर्दर्शसूत्ररूपस्येत्यर्थः। यथा श्रुते हि भाष्ये वर्णसमाम्नायोद्देश्येन प्रवृत्तविशेषणानामन्यतया योजने भाष्यविरोधः।

अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय भर्तृहरिणा—

'अस्याक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्। कर्तारस्त्येवमेव वेदे पारम्पर्येण स्मर्यमाणम्' इति व्याख्यातम्।———तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण—

'अकारः सर्ववर्णाग्यः प्रकाशः परमेश्वरः'।

इत्यादिना सर्ववर्णानां महेश्वररूपता अक्षरेभ्य एव च महदादि सृष्टिपरतया

चतुर्दशसूत्रं योजयता । अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपाया: सकल वाचो विषयो निबन्धनम् । यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मवोध्यतया भवति । उक्ता चैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थ ब्रह्मम वोधनार्थञ्च । अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत् फलं तद् वर्णसमाम्नाय ज्ञानेनोक्तम् । वाग्विषयइत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाक्रूपत्वात् । 'चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितं इत्यनेनास्यानादित्वं प्रकाशितम्' तादृशो यं ब्रह्मराशिर्वेदितव्य: । बोध्यवोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्य मन:शुद्धिरूपस्य प्राप्तिरूपस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे स्वरूपं जातम् । इदमेव पूर्वं पुष्पितम् । तादृशपुत्र वत्वेन च मातापित्रो: स्वर्गे महीयेते । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डु: 'स्वर्गे महीपते' इति प्राहु:[२२] ।

अत्रोद्धृतेन भाष्यप्रदीपोद्योतवक्तव्येन महेश्वरसूत्राणामध्ययनेन सर्ववेदशास्त्रापुराणरूपाया: सकलवाच: अध्ययनस्य फलं प्राप्यते । अत एवोक्तम्—केनचिदभियुक्तेन—

'यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्रव्याकरणम्' इति ।

महाभाष्ये च—

पुराकल्प एतदासीत् 'संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते'[२३] इति कथितम् ।

अत्रोक्तरीत्यादर्शनांशे व्याकरणागमस्योपरितन्त्रागमस्य प्रभाव: स्पष्ट एव प्रतिभाति । तन्त्रागमे निखिलमेव षट्त्रिंशत्तत्त्वजातं शिवशक्त्योरभेदेनस्थित संविद: परावाच: महिम्नैव प्रकाशयति । पाणिनीयं हि व्याकरणं चतुर्दशमाहेश्वरसूत्रनिर्देशं विना निष्प्रयोजनं भविष्यति । अत: पाणिनीय सूत्राणामपि सूत्रभूतानीमानि माहेश्वरसूत्राणि आगमस्य रहस्य भूतानि पाणिनीयव्याकरणस्योपजीव्यभूतानीति नागेशभट्टा: आमनन्ति ।

तन्त्रागमे माहेश्वरसूत्राणां तत्र त्यवर्णानाञ्च विमर्शः

अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधीशस्य परमेशितु: सृष्ट्युपयोगित्वेन शब्दार्थमयस्य रूपद्वयस्य स्थितिं प्रकाशयति । शब्दब्रह्माण्डप्रणवनाम्ना अर्थब्रह्म च परप्रणवनाम्नाऽपि व्यवह्रियते । तन्त्रागमिकेष्वियं सृष्टि: परमशिवस्य चिति शक्त्या वा परिणामभूतेति । उक्तञ्च—

'चा सा शक्तिर्जगद्धातु: कथिता समवायिनी'[२४] ।। इति

अन्यच्च—

आस्थाय देवरूपेण वपुषा चेन्महेश्वर:।
महेश्वरत्वं संवित्त्वं तदत्यस्पद्घटादि वत्[२५]।।इति

अकारादारभ्य हकारपर्यन्तस्य अक्षरसमाम्नाय स्याहमित्यस्याद्वैतताऽस्ति । तत्राकार:

सर्ववर्णाग्रह्यः प्रकाशः परमः शिवः भवति । हकारश्च चरमावयवयवस्थितः विमर्शस्वरूपः । अनयोर्सामरस्यमेव पराहन्ता स्वरूपेण प्रकाशयति । कथितञ्च—

अहमित्येकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविभ्रमः ।
अकारः सर्ववर्णाग्रयः प्रकाशः परमः शिवः ।।
हकारो न्त्यःकलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ।
अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहनिस्फुटः ।।[२६]इति

गीतायामपि—

'अक्षराणामकारोऽस्मि[२७]' इत्युक्तम् ।

योगिनी हृदये च–

शून्याकारादविसर्गान्ताद् विन्दुप्रस्पन्दसंविदः इत्युक्त्वा शून्याकार शून्यमात्ररूपोयो विसर्गान्तः षोडशस्वरान्यस्तस्माद्विन्दुविशेष उत्पन्न इति । अकारहकारावेव शून्याकारौ कीर्तितौ । अतएव शून्यश्चासावकारश्चेति केचिद् व्याख्यापविसर्गो हकार स एवान्ते यस्येति विग्रहप्रदर्शनपूर्वकं हकारविशिष्टदकारादिति कथ्यते । अत एवाकारः हकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः 'अल्' प्रत्याहारवदिति । ककारस्य लकारादभिन्नत्वात् क्षकारस्य क्+ष् संयोगरूपत्वान्न तद् वहिर्भावः । एतन्मूलभूत ब्रह्म तु तुरीय बिन्दुरित्युच्यते, तद्रूपाभ्यां, शून्यरूपाभ्यामकारहकाराम्परमुत्पन्ना कामकला व्यक्ताव्यक्तविलक्षणा 'अहं पदवाच्या' । अकारहकारोभयात्मकत्वं शिवशक्तिरूपद्वयं चाहं पदस्य निष्कृष्टोऽर्थः ।

उपनिषत्स्वहमिति पदस्य निर्देशः

माहेश्वरसूत्रेष्वादिमोऽकारः अन्त्यो हकारः तयोः समाहारः 'अहम्' इति । वेदान्तदर्शनेषु चतुर्षु महावाक्येषु 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यवसानिको त्यन्तिकश्च वाक्यम् ।

उक्तञ्च उपनिषत्सु—

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति ।'

'त्वं वा अहमहं वैत्वम्' ।।

'कस्त्वमित्यहमिति होवाचत्वमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्' ।।[३०]

'अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं परस्तादहं दक्षिणतो हमुत्तरतो हमेवेदं सर्वम्' ।।[३१]

इत्युक्तम्—

विरूपाक्षपञ्चाशिकायामहमित्यस्य विचारः

पाणिनीव्याकरणोपजीव्यभूतस्य माहेश्वरचतुर्दशसूत्र—घटितस्य 'अल्' प्रत्याहारस्थितस्य वर्णसाम्नायस्यैवाहमितिपदव्यवहारः विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि जातः ।

तथाहि—

प्रत्यवमर्शात्मासौ चितिः स्वरसवाहिनी परावाक् सा ।
आद्यन्तप्रत्याहृतवर्णगणा सत्यहन्ता सा ।।
स्वपरावभासनक्षमा आत्मा विश्वस्य यः प्रकाशो सौ ।
अहमिति स एक उक्ता हन्तास्थितिरीदृशी तस्य ।।[३२]

एवमकारहकारयोरवयवयोर्दर्शनेऽपि शास्त्र प्रामाण्यात् सूक्ष्मरूपौ तौ भवतः तस्यैव च हार्दकलायोगे दीर्घताऽपि सम्पद्यत इति चतुर्थस्वरस्य कामकलारूपत्वं यन्त्ररहस्यविद्भिः विज्ञायते । अत एवाकारहकारयोः कामकलात्वं सिद्धं भवति । तद्भूते मन्त्रे विजातीयाक्षरवत्वान्यथानुपपत्यापि तयोर्गर्भे सूक्ष्मरूपेणान्येषां वर्णानामर्थसृष्टश्चावस्थानं सिद्धं भवति । यथाबटबीजसम्पुटे पर्णकाष्ठादेः ।

किञ्च बटादिबीजानां स्फोटनेनैवाङ्कुराद्युत्पतितरिति बीजस्य पूर्वाधोत्तरार्ध-योर्वियोगइत्यभिवादम् । तच्चार्धद्वयं यदति वृक्षे कस्मिन् कस्मिन् मार्गे स्तीति दुर्वोधम् ।

वरिवस्यारहस्ये अहमितिवर्णघटितस्यमाहेश्वरसूत्रसमुदायस्य सर्वशक्तिमत्वम्

माहेश्वरसूत्रोत्पन्नानि अज्झलक्षणि विश्वमपानि । अस्यैव माहात्म्यं नागेशभट्टेन लघुशब्देन्दुशेखरे संज्ञाप्रकरणे प्रकाशितम् । लघुशब्देन्दुशेखरोक्तमेव वीरेवश्यारहस्ये भास्कररायेणापि प्रकटितम्—

अहङ्कारौ शिवशक्तीशून्याकारौ परस्पराश्लिष्टौ ।[३३]
स्फुरणप्राकाशरूपावुपनिषदुक्तं परं ब्रह्म ।।
विश्वसृक्षावशतः स्वार्धाशक्तिं विलोक्य ब्रह्म ।
विन्दूभवति तमिन्दुं प्रविशति शक्तिस्तुरक्तविन्दतया ।।
एतत् पिण्डद्वितयं विसर्गसंज्ञं हकारचैतन्यम् ।
एषाहं पदतुर्यस्वरकामकलादिशब्दनिर्देश्या ।।
वागर्थ सृष्टिबीजं तेनाहन्तामयं विश्वम् ।
अन्त्यप्रथमे मध्यचतुर्थे मन्त्रेऽपि तौ व्यक्तौ ।।
तेनाम्वामनुजगतामभेद एवात्र भावार्थः ।।

एकश्च प्रथमं विमर्शशक्तेर्हकारः उत्पन्नः ततःप्रकाशादाकाशः ततो विमर्शात् सकारस्ततः प्रकाशादापः ततो विमर्शाल्लकारः ततः प्रकाशात् भूमिः, इत्येवं क्रमेण

पञ्चमहाभूतोत्पत्तौ सत्यामपि हकारवद्विमर्शविशिष्ट प्रकाशस्यैव आकाश पतिकारणत्वात्— उक्तरीत्याकारणत्वावच्छेदकत्वस्य हकारैसिद्धैर्विनिगमनाविरहात् कारणत्वमपि सिद्ध्यति । उक्तञ्च वरिवस्यारहस्ये—

व्योमादिजनकहकारसत्राणैर्घ अनेन पञ्चभूतमयी ।
पञ्चचतुस्त्रिद्व्येगशब्दादि गुणात्मपञ्चदर्शवर्णा ।।[३४]

तत्रैव टीकायाम्—

हकाराद् व्योम संभूतं ककारात्तु प्रभज्जनः ।
रेफादग्निः सकाराच्च जलतत्वस्य सम्भवः।।
लकारात् पृथिवी जगता तस्माद् विश्वमयी च सा ।।[३५]

अत्रायमभिसन्धिः-

आकाशःपञ्चविधः वायुश्चतुर्विधः, अग्निस्त्रिविधः, जलं द्विविधं भूम्येकविधेति पञ्चीकरणवार्तिकविधिना वोध्यम् । एवं पञ्चादिसंख्याकानामा-काशादीनां गुणाः शब्दादयोऽपि तादृशसंख्याका एव सन्ति । तेन आकाशादिषु पञ्चसु पञ्चशब्दाः, वाय्वादिषु चतुर्षु चत्वारः स्पर्शाः, अग्न्यादिषु त्रिषु त्रीणि रूपाणि, जलभूम्योद्धौरसौ, पृथिव्यामेको गन्ध इत्येवं क्रमेण पञ्चदशगुणा भवन्ति, पञ्चदशभिर्वर्णैरभिन्ना इति पञ्चदशानां वर्णानामुत्पत्तिः ।

नित्याषोऽशिकार्णवे माहेश्वरसूत्रोक्तवर्णानां स्थिति समीक्षणम्

सर्वे वर्णात्मकामन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृकाज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ।।[३६]

तन्त्रसद्भाववचनात् शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशसहिष्णुरनाख्यः परस्परामर्शात्मनान्तरः प्रकाशः एव परं तत्वम् ।

स एव स्वातन्त्रयात् विश्वमप्रकाशयितुं प्रथमं शिवशक्तिरूपतां स्वात्मनि प्रकाशयति अकारादिहकारान्तानां मातृकामुल्लासयति । अत्रा नुत्तरलिपि ककारः विमर्श विपिश्च हकारः । अत्रायमर्थः—

अकारः सर्ववर्णाग्रयः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः[३७] ।।इति

सङ्त्पद्धतिवचनमुपोदवलयति—

एवञ्च यस्याः पूर्णहन्तायाः पराशक्तेः कलाभूतानि यान्यक्षराणि तान्येव विश्वसूचकतया तेषु प्रकर्षेण तादात्म्येन एतज्जगत्रयम् । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं समुल्लसति । किञ्च मूलाधारादारभ्यब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमित्यर्थः। इयमेव मातृका पञ्चाशद्रूद्राणां श्रीकण्ठादीनां जननी ।

कथितञ्च—

यदक्षमहासूत्रप्रोक्तमेतज्जगत्रयम् ।
ब्रह्मादि कटाहान्तं तां वन्दे सिद्धमातृकाम्[३८] ।।इति

प्रपञ्चसारेसप्तवर्णात्मिकामातृकास्तुता । तथाहि—'अकचटतपयसादैः सप्तभिर्वणवर्गैः इति ।[३९] शैवेषु अष्टवर्णात्मिका नित्याषो शिकार्णवे चाष्टवर्गात्मिका मातृका ।

यथाहि—

वर्णानुक्रमयोगेन यस्यां मात्रष्टकं स्थितम् ।
वन्देतामष्टवर्गैत्य महासिद्धष्ट केश्वरीम्[४०] ।।इति

परात्रिंशिकादृष्ट्यामाहेश्वरसूत्रोक्तवर्णसमीक्षणम्

वर्णमात्रामयी अक्षमाला मातृका वान केवलं सामान्य जनैः किन्तु शिवेनाप्यनूष्ठीयते सा । तथा च परात्रिंशिकाटीकायामुक्तम्—

कथयामि वरारोहे यन्मया जप्यते सदा ।
अकारादिक्षकारान्ता मातृकावर्णरूपिणी ।।
चतुर्दशस्वरोपतो विन्दुत्रयविभूषिता ।
कलामण्डलमास्थाय शक्तिरूपं महेश्वरि ।।
ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्तु शक्तिरूपिणः ।
व्यज्जनत्वात् सदानन्दोच्चारणं सहते यतः ।।
अकारः प्रथमं देवी क्षकारो न्यस्ततः परम् ।
अक्षमालेति विख्याता मातृका वर्णरूपिणी[४१] ।।इति

अन्यतन्त्रागमग्रन्थेषु माहेश्वरसूत्रोक्तवर्णास्थितिः

तन्त्रागमग्रन्थेषु विलोममातृकायाः वहिर्मातृकायाश्च भूयस्त्वेन विचारः दृश्यते । इदानीं प्रचलितायाः मातृकायाः सविन्दुः प्रतिलोमरूप एव विलोममातृका कथ्यते । लिपिमयीदेवी एवास्ति वहिर्मातृका । अत्रक्रमविशेषेण अकारादिवर्णैरिव देव्यवयवानां निर्मितः भवति । आधार स्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतादिचक्रेषु यदा च साधकः मातृकावर्णानां वं, शं, षं, सं प्रभृतीनां न्यासं करोति, तदा सा स्थितिः अन्तमातृका-पदेनोच्यते । अकारादारभ्य क्षकारान्तः क्रमः सुश्लिष्टः अकारश्च मातृकाद्यः[४२] क्षकारश्च मातृकान्त इति कथ्यते ।[४३]

अकारहकारयोरनुस्वारविसर्ग रूपस्याह मितिपदस्य गीतायामपि निरूपणं दृश्यते ।

तथाहि—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावो ध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भावाकारौ विसर्गः कर्मसंज्ञितः[४४] ।।इति

माहेश्वरसूत्रोक्तस्य स्वर-व्यञ्जनअक्षरसमुदायस्य शिवशक्तिभयत्वात् वीजयोनि-सम्बन्धकल्पनाऽपि तन्त्रशास्त्रे समधिगम्यते । तत्र व्यञ्जनानि योन्याख्यानि स्वराश्च वीजाख्याः । तथाहि—

बीजयोन्यात्मकाद् भेदात् द्विधाबीजं स्वराः मताः।
कादिभिश्च स्मृता योनिनवधावर्मभेदातः ।।
बीजमत्रशिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते[४५] ।।इति

—नपुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं सम्भवतीति 'व्याकरणागमसिद्धानतस्य पुष्टिः स्वरव्यञ्जनवर्णयोबीजयोनिनामधेययाः परस्परभविनाभावसम्बन्धा तयोरपार्थक्यं मन्तव्यम् ।'

काशिकायां 'अइउण्' इति प्रतीकमादाय नन्दिकेश्वरेणोक्तम्—

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ।
चित्कलां समाश्रित्य जगद्रूपं उणीश्वरः ।।
अकारः सर्ववर्णाग्रयः प्रकाशः परमेश्वरः।
आद्यमन्तेन संयोगादहमित्येव जायते ।।
सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत्।
ज्ञप्तेर्वभूव पश्यन्ती मध्यमावाक् ततःस्मृता ।।
वक्त्रेर्विशुद्धचक्राख्ये वैरवरी सा गता ततः।
सृष्ट्याविर्भावमासाद्य मध्यमावाक् समागता ।।
अकारं सन्निधीकृत्य जगतां कारणत्वतः ।।
इकारः सर्ववर्णानां शक्तित्वात् कारणं मतम् ।
अकारो ज्ञप्तिमात्रं स्यादिकारो चित्कलामताः।।
उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः[४६] ।।इति

उक्तञ्च—

ऋॢलृक् सर्वेश्वरो मायां मनोवृत्तिमदर्शयत् ।
तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ।।
वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते ।

चन्द्रचन्द्रिकयोयद् वद् यथावागर्थयोरपि ।।
स्वेच्छया स्वस्यच्छिक्तौ विश्वमुन्मीलयत्यसौ ।
वर्णानां मध्यमं क्लीवमृलुवर्णद्वयं विदुः[४७] ।।इति

एओङ् सूत्रमुद्दिश्य काशिकाटीकायाम्—

'एओङ् मायेश्वरात्म्यैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु ।
साक्षित्वात् सर्वभूतानां स एक इति निश्चितम्[४८] ।।इति

ऐ औच् सूत्रेऽपि उक्तम्—

ऐ औच् ब्रह्मस्वरूपः सन् जगत स्वान्तर्गतं ततः।
इच्छया विस्तरं कर्तुमाविरासीन्महामुनिः[४९] ।।इति

क्रमेणैव हयवरडिति सूत्रमाश्रित्य विलक्षणं तन्त्रागमसिद्धान्ताभिमतं व्याख्यानं नन्दिकेश्वरेण काशिकाटीकायां प्रदर्शितम् । तथाहि—

हयवरट्—

भूतपञ्चकमेतस्मात् हयवरण् महेश्वरात् ।
व्योमवाय्वम्बुवहन्याख्य भूतान्यासीत् स एव हि ।।
हकाराद् व्योमसंज्ञं च यकाराद् वायुरूच्यते ।
रकाराद्वह्निस्तोयं तु वकारादिति सैव वाक्[५०] ।।इति

एवमेवान्येषु सूत्रेषु तन्मात्राणामिन्द्रियाणां प्राणबद्धयहंकारादीनां गुणानाञ्चोत्पत्तिस्तत्र निर्दिष्टा । हलित्यवसानके चतुर्दशसूत्रे सर्वानुग्रहसाक्षी तत्त्वातीतौ हलस्यामिति ढक्कानिनाद व्याजेन सर्वेषां मुनिजनानां तत्वमुपदिशन् तिरोदधे । यतोहि—हकारः शिववर्णः स्यादिति शैवागम सिद्धान्तः—उक्तञ्च—

तत्त्वातीतः परः साक्षी सर्वानुग्रहविग्रहः ।
अहमात्मा परो हल स्यामिति शम्भुस्तिरोदधे[५१] ।।इति

एवमेव तन्त्रागमे पञ्चाशद् वर्णमातृकाणां पृथक्-पृथक् वस्थितिः, तद्वर्णस्थितदेवता तस्यस्मरणफलादिकञ्च तत्र तत्र विस्तरेण प्रदर्शितम् । उक्तञ्च वातुलशुद्धाख्यतन्त्रे—
तथाहि—

अकारादिक्षकारान्तमेकपञ्चाशदक्षरम् ।
एते वर्णाः प्रदर्श्यन्ते कामितार्थप्रदायकाः ।।
स्त्रीरूपाश्चैव पुंरूपास्तथा चोभयरूपकाः ।

सर्वै वै देवतारूपाः प्रत्येकं वर्णरूपधृक् ।।
वर्णो बीजं तथार्णं च लिङ्गमक्षरमात्रकम् ।
एतानि षट् च नामानि वर्ण पर्याय वाचकाः[५२]।।इति

कामधेनुतन्त्रे वर्णमातृकास्वरूपम्

कामधेनु तन्त्रे वर्णमातृकायाः प्रत्येकं च अक्षरस्याद्भुतं माहात्म्यं प्रदर्शितम् । वर्णरहस्यमज्ञात्वा यः जपं करोति, ध्यानं धारेण योगसमाधिर्वा नुष्ठीयते तस्य सर्वं निष्फलं जायते ।

प्रदर्शितञ्च—

अज्ञात्वा मन्त्रतत्त्वानि महाविद्यां जपेत्तु यः।
सर्वं तस्य वृथा देवी किं तस्य जपसाधनैः।।
ध्यानावधारणे चैव तथा योगसमाधिना।
वर्णज्ञानं यदानास्ति किं तस्य जपपूजनैः[५३]।।**इति**

भगवतः महेश्वरस्य कण्ठे या पञ्चाशत् संख्यका मुण्डमाला विराजते सा पञ्चाशत्वर्णमात्रा वर्णमातृकारूपैव । तन्त्रागमसिद्धान्ते वर्णा एव सर्वतत्त्वाधारभूता सारभूताश्च प्रदर्श्यन्ते ।

तथाहि—

मम कण्ठस्थितं बीजं पञ्चाशद्वर्णमद्भुतम् ।
नानावर्णयुतं युद्धं तन्त्राणां सारमुत्तम्[५४]।। **इति**

पञ्चाशन्मातृका नानाविद्यामयी सती महाविद्यानामधेया ब्रह्माण्डजनिका भवति । सा चाकारादि क्षकारान्त अनन्तकोटिब्रह्माण्डजननी ब्रह्मविष्णुरुद्रोत्पादिका सर्व जगतःबीजभूता शिवत्वेन शिवतत्त्वेऽस्थायिनि भवति ।

उक्तञ्च—

अकारादिक्षकारान्ता मातृकावीजरूपिणी ।
विसर्गश्चैव विन्दुश्च त्रिशक्तिवलविग्रहः ।।
वर्णात्तु जायते ब्रह्म तथा विष्णुःप्रजायते ।
रुद्रश्च जायते देवी जगत्संहारकारकः ।।
मम कण्ठस्थिता या सा शारदावामलोचनाः ।
तस्या गर्भस्थिता देवी बीजानि विविधानि च ।।

विधृता कण्ठदेशे तु शिवोऽहं कमलानने[५५] ।।इति

एवं यदा परब्रह्माऽप्यक्षराज्जायते तदा किं बहूक्तेनाक्षर माहा-त्म्येन ।

सन्दर्भ-सूची

१. अष्टाध्याय्याम् ।

२. ब्र०सू०शा०भा० २-१-१

३. वाचस्पतयमिति कोशे तन्त्रशब्दोपरि वचनम् ।

४. मुण्ममालातन्त्रे अष्टमे पटले ।

५. सारस्वती सुषमायां २० वर्षे । अङ्के ९ पृष्ठे ।

६. कुलार्णवतन्त्रे ।

७. स्वच्छन्दतंत्रे उ० ४ श्लोक ४३२

८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे कारिका सं० १२६

९. महाभाष्ये परपशाह्निके । सूत्रम्

१०. सिद्धान्त कौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे आरम्भे पृ०सं० २

११. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे कारिका सं० १८ ।

१२. महाभाष्येपश्पशाह्निके ।

१३. वायवीय संहितायाम् ।

१४. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं० १२३

१५. महाभाष्ये । अध्याये । पादे द्वितीयाह्निकान्ते ।

१६. महाभाष्ये । अध्याये । पादे प्रदीप टीकायाम् ।

१७. महाभाष्ये । अध्याये । पादे उद्योते ।

१८. महाभाष्ये । अ० । पा० द्वितीयाह्निकान्ते ।

१९. महाभाष्ये । अ० । पा० द्वितीयाह्निकान्ते ।

१९. महाभाष्ये । अ० । पा० द्वितीयाह्निकान्ते ।

२१. महाभाष्ये-द्वितीयाह्निके 'अ इ उ ण्' सूत्र व्याख्यायाम् ।

२२. महाभाष्ये प्रदीपे उद्योते । अ० । पा० द्वितीयाह्निकान्ते ।

२३. 'पश्पशाह्निके' सुदेवो असि 'इति प्रयोजन निरूपणे ।'

२४. मातृकाचक्रविवेके ३/५

२५. तन्त्रालोके ३/१००

२६. वरिवस्यारहस्ये पृ० सं० ५०

२७. गीतायां १० अध्याये श्लोकांश ३३
२८. बृहदारण्यकोपनिषदि
२९. ऐतरेयोपनिषदि ।
३०. तापनीयोपनिषदि ।
३१. छान्दोग्योपनिषदि ।
३२. विरूपाक्षञ्चाशिकायां द्वितीयस्कन्धे ९/१० कारिके ।
३३. वीरवश्यारहस्ये द्वितीयांशे श्लोका: ६९-७३
३४. वीरवस्यारहस्ये द्वितीयांशे श्लोक ७४ ।
३५. वीरवस्यारहस्ये द्वितीयांशे श्लोक ७४ तमे टीरकायाम् पृ०सं० ४२
३६. तन्त्रसद्भाववचनम् नित्याषो शिकार्णवे भूमिकायां ६२ पृष्ठे ।
३७. सङ्केतपद्धति वचने ६२ पृ०
३८. निया० प्र०प० श्लोक सं० ५
३९. प्रपञ्चवारे । प० श्लोकांशः ।
४०. नित्या०प्र०प० श्लोक० सं० ११
४१. परात्रिंशिकाटीकायां पृ० १९४
४२. मातृकाद्यःस्वराद्यश्च प्रथमो भवेत् ११२ मातृकानिघण्टुः
४३. क्षकोषः.........मातृकान्तो न लक्षणौ ॥ १७२ प्रकारान्तरमन्त्राभिधानम् ।
४४. गीतायां ८ अ० ३२ श्लोक ।
४५. मालिनीविजयोत्तरतन्त्रे तृ० अधि० श्लोकः १०,११,१२
४६. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् ३-९ श्लोकाः ।
४७. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् १, ११-१२
४८. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् १३ श्लोकः
४९. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् १४ श्लोकः
५०. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् १५-१६ श्लोकः
५१. नन्दिकेश्वर काशिकायाम् २७
५२. वातुलशुद्धाख्यततन्त्रे द्वि० पटले श्लोक २-४
५३. कामधेनुतन्त्रे । पटले श्लोक ४-५ तन्त्रसङग्रहे भाग -२
५४. कामधेनुतन्त्रे । पटले श्लोक ६ तन्त्रसङ्गते भाग-२
५५. कामधेनुतन्त्रे । पटले श्लोकाः ९-१२ तन्त्रसङ्गते भाग-२

द्वितीयोऽध्यायः

व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः

भारतीयाः सर्वे प्राच्या विद्वांसः ऋषयः, मुनयश्च वेदस्यापौरुषेयत्वं स्वीकुर्वन्ति। ईश्वरः प्रतिकल्पारम्भेऽनादिनिधनरहिता नित्या वाग् वेदस्योपदेशं करोति, तेन वैदिकोपदेशेन च समस्त जगतः व्यवहारं व्यवहरति । भारतीयेतिहासस्याद्वितीयेन ज्ञाता परम् ब्रह्मनिष्ठेन कृष्ण द्वैपायन व्यासेनोक्तम्—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः[1] ।।इति

भारतीय संस्कृत वाङ्मयानुसारं ज्ञायते यत् लौकिक संस्कृत भाषायाः विकासः वेदेनाऽभूत् । यत्—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे[2] ।।इति

अतएव महर्षिभिः सृष्ट्यारम्भ एव वेदमाधारभूतं मत्वा सर्व व्यवहारोपयोगी अतिविस्तृता भाषा संस्कृतैवास्तीत्युपदिष्ट । वेद स्वयमेव कथयति—

देवी वाचमजयन्त देवास्तां,
विश्वरूपां पशवो वदन्ति[3] ।।इति

देवाः यं वाचं वदन्ति तमेव वाचं सर्वसाधारणाः जनाः प्रवदन्ति ।

संस्कृतभाषायाः व्यापकता

सर्वं सिद्धान्तितमिदं यत् सर्वासां विद्यानामादिः प्रव्यक्ता प्रथमो विद्वान् सर्वशास्त्रवेत्ता, सृष्टिकर्ता भगवान् ब्रह्मां बभूव । ब्रह्मा यथा—आयुर्वेदशास्त्रे 'प्रजापतिरश्विभ्याम्, प्रजायपतये ब्रह्मा'[4] इति । ज्योतिषग्रन्थे च— 'तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा रचितं पुरा'[5] इति उपनिषद् 'तद्धैतर ब्रह्मा प्रजापतय उवाच'[6] इति । व्याकरणशास्त्रे तु 'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रवोच'[7] इत्यादयः ॥ यद्यप्युत्तरकाले ब्रह्मा 'नामाभिधानं' 'चतुर्वेद विद्' एव मानवाय प्रयुक्तम् । संस्कृत वाङ्मयस्यावलोकनेन ज्ञातं यद् आयुर्वेदं, धर्मशास्त्रं, कामशास्त्रं, गोरक्षाशास्त्राणाञ्च प्रथमो ग्रन्थ इति विस्तृतम् । उत्तरोत्तरक्रमेण मनुष्याणां शारीरिक मानसिकः शक्तीनां ह्रासत्त्वेनातिविस्तृताः ग्रन्थाः सक्षिप्तैवाभवन् । वर्तमानकाल

उपलब्ध तत्तद्विषयक ग्रन्थाः संक्षिप्ताः । अतः इदमापाततः मन्यन्ते यद् वर्तमानकालापेक्षया प्राचीने, प्राचीनतरे, प्राचीनतमे कालेषु संस्कृत भाषा, विस्तृता, विस्तृततरा विस्तृततमा सीत् । प्रसिद्ध चीनदेश यात्री ह्यूनसाङ्गः लिखति यत्—प्राक्कालादेव शब्दभण्डारमति विस्तृतमासीत्। भगवत् पतञ्जलिनाऽपि महाभाष्ये उक्तम् सर्वं खल्वप्येते शब्दाः देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैवापलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयोलोकाः चत्वारो वेदाःसाङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः, एकशतमध्वर्युशाखा, सहस्त्रवर्त्मा सामवेदाः, एकविंशतिद्यावादवृत्त्यं नवद्यार्थर्वणो वेदः वाको-वाक्यम्, इतिहासः पुराणमित्येतावान्छब्दस्य प्रयोगविषयः ।[८] इति उक्तैः प्रमाणैः सिद्ध्यति यत् संस्कृत भाषायाः क्षेत्रमति विस्तृतमासीत्। यदि विश्वस्य सर्वाषां भाषाणां नवीनप्राचीनरूपेण परीक्षणं भवेत् तदा स्पष्टमेव ज्ञातं यत् विश्वस्य सर्वासां भाषाणामादिभाषा संस्कृतभाषा ।

संस्कृतभाषायाः प्रयोगे व्यवहारे वा व्याकरणशास्त्रस्य महती आवश्यकता विद्यते। अतः व्याकरणशास्त्रोपरिकिञ्चिन्निवेदनं निवेदयामि। यस्या सम्यक् निर्देशनमद्यत्वं आधुनिक कम्प्यूटर यन्त्र विज्ञानं साधयति ।

व्याकरणशास्त्रस्योत्पप्रपत्तिरूपादेयता च

भारतीयविदुषां मतेनेदंसुनिश्चितं यत् संसारे यानि यानि ज्ञानान्युत्पनानि तेषामादिः मूलं वेदो एवास्ति । उक्तञ्च 'सर्वज्ञानमयो हि सः'[९] । इति मनुसिद्धान्तेन व्याकरणशास्त्रस्यादिः मूलं वेदोऽस्ति । यथा वेदेऽपि—'यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवाः' इति[१०]। 'ये सहांसि सहसासहन्ते'[११] इति। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा इति[१२]। 'तीर्थैस्तरन्ति'[१३] इति। शब्दशास्त्रस्य प्रमाणभूतो चार्यः भगवान् पतञ्जलिरपि व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनोपरि उक्तमस्ति—चत्वारि शृङ्गात्रयो अस्य पादा[१४] इति। 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि[१५]' इति। 'उत्तत्वः[१६]' 'सक्तुमिव[१७]' 'सुदेवो असि[१८]' इतीमानि पञ्चमंत्रान्युद्धतानि, तेषां व्याख्या च व्याकरण परैव कृता। पतञ्जलेरपि प्राचीनः यास्कोऽपि 'चत्वारि वाक्' मन्त्रस्य व्याख्या व्याकरणशास्त्र परकैव। निरुक्ते—'नामाख्यातो चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणा[१९]' इति व्याकरणमितीपदं येन धातुना निष्पन्नो भवेत् तस्य मूलार्थं यजुर्वेदैवोपलब्धोऽस्ति । उक्तञ्च—

'दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यावृते प्रजापतिः[२०]'।।इति

व्याकरणशास्त्रस्योपत्तिः कदा भूत्? प्रश्नोऽयं दुष्करः। परन्तु इदमेव निस्सन्देह रूपेण कथितुं शक्नोमि यदुपलब्धानां वैदिक पदपाठानां रचनाभिः ज्ञातं यत् व्याकरणशास्त्रं स्वपूर्णताम वाप्तवान्। प्रकृति प्रत्यय, धातूपसर्ग, समासघटितपूर्वपदानाञ्च

विभागं पूर्णतया निर्धारितो भूत् । वाल्मीकीय रामायणावलोकनेन स्पष्टं यत् भगवतः राजराजेश्वर श्रीरामचन्द्रस्य राज्यकालेऽपि सुव्यवस्थितरूपेण व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनाध्यापनमभूत् । उक्तञ्च—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्[२१] ।।इति

महाभारत कालेऽपि यास्कीय निरुक्ते व्याकरणशास्त्रस्य प्रवक्तृणामुल्लेखो विद्यते । यथा—'न सर्वाणीति गार्ग्योवैयाकरणानां चैके' इति[२२] । समस्त नामधातूनां प्रदेर्शकः मूर्धाभिषिक्तः शाकटायनव्याकरणोऽपि यास्काद् प्रागेव निर्मितम् 'तत्र नामाख्यात जानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च' इति[२३] । महाभाष्यकारः आचार्यपतञ्जलिरपि भाष्ये—'पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणव्याकरणं स्माधीयते[२४]' इति । युधिष्ठिर मीमांसक मतानुसारं त्रेतायुगस्यारम्भे व्याकरणशास्त्रः ग्रन्थरूपेण सुव्यस्थितो सीत् । 'हमारा विचार है कि त्रेता युग के आरम्भ में व्याकरण एक ग्रन्थ रूप में सुव्यवस्थित हो चुका था' इति[२५] ।

शिक्षा, व्याकरण निरुक्त छन्द, कल्प, ज्योतिष, इति वेदाङ्गानां षडङ्गशब्देन निर्देशः गोपथब्राह्मणग्रन्थे दृश्यते 'षडङ्गविदत्यसीनाव्रतो ना बहुश्रुतः[२७]' इति महर्षिः पतञ्जलिरपि महाभाष्ये व्याकरणस्य षडङ्गत्वेन गृह्यते—'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च[२८]' इति सम्प्रत्युपलब्धेषु ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि प्राचीनतमः महर्षिः देवलोऽपि व्याकरणशास्त्रं षडङ्गत्वेन गृह्यते 'शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दकल्प-ज्योतिषाणि[२९]' इति व्याकरणशास्त्रस्य प्राचीनतायाः विषये इदमेव ह्युक्तं यद् मूलवेदातिरिक्तानि यानि भारतीय वैदिक वाङ्मयानि सम्प्रत्युपलब्धानि सन्ति तेषु व्याकरणशास्त्रस्योल्लेखं प्राप्नोति ।

व्याकरणशास्त्रस्यादि प्रवक्ता ब्रह्मा

भारतीयेतिहासे सर्वविद्यानामादि प्रवक्ता 'ब्रह्मा सीत्' इत्युक्तः । इदमेव तु निश्चितं सत्यम् । तदनुसारं व्याकरणशास्त्रस्यापि प्रथमो प्रवक्ता 'ब्रह्मैवास्तीति । उक्तञ्च ऋक्तन्त्रं-ब्रह्मा वृहस्पतये प्रवोच, वृहस्पति रिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः[३०]' इति तन्त्रवचनानुसारं व्याकरणस्यैकदेश वर्णसमाम्नायस्यादि प्रवक्ता 'ब्रह्मदेव' कृत व्याकरणं निर्दिष्टम् इति ।[३१]

ब्रह्मणः शास्त्र प्रवचनम्

भारतीय सर्वविद्यानामादिः प्रवक्तुः 'ब्रह्मणः' प्रवचनं 'शास्त्रं' 'शासनं' वा नामधेयम् । 'ब्राह्मणः' प्रवचनानुसारमुत्तरोत्तरवर्ति प्रवचन संक्षिप्तरूपेण 'अनुतन्त्रमनुशासनम्'

वा रूपेणोक्तम् । महापण्डितेन श्रीभगवद्दत्तेन स्वग्रन्थे ब्रह्मणा प्रोक्तं द्वाविंशति ग्रन्थानि सप्रमाणानि उक्तानि - तेषां नामानि क्रमेण—१. वेदज्ञानम्, २. ब्रह्मज्ञानम्, ३. योगविद्या, ४. आयुर्वेदः, ५. हस्त्यायुर्वेदः, ६. रसतन्त्रम्, ७. धनुर्वेदः, ८. पदार्थविज्ञानम्, ९. धर्मशास्त्रम्, १०. अर्थशास्त्रम्, ११. कामशास्त्रम्, १२. व्याकरणम्, १३. लिपिज्ञानम्, १४. ज्योतिषशास्त्रम्, १५. गणितशास्त्रम्, १६. वास्तुशास्त्रम्, १८. अश्वशास्त्रम्, १९. नाट्यवेदः, २०. इतिहासपुराणञ्च, २१. मीमासाशास्त्रम्, २२. शिवस्तवं, स्तवशास्त्रं वा[३२] ।।इति

व्याकरणशास्त्रस्य द्वितीयः प्रवक्ता वृहस्पतिः

'ब्रह्मा वृहस्पतये प्रोवाच, वृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज, ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः[३३]' इति ऋक्तन्त्र वचनानुसारं व्याकरणशास्त्रस्य द्वितीयो प्रवक्ता वृहस्पतिः । ब्राह्मण ग्रन्थेष्वपि वृहस्पतिः देवानां पुरोहित्व निर्दिष्टः । अस्ति । तथा चोक्तम्—

वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः[३४] इति । अन्यच्च—

मत्स्यपुराणे—'भार्यामर्पयवाक्यतेस्त्वम्[३५]' इति

देवगुरु वृहस्पति रपि बहूनां शास्त्राणां प्रवाचनं कृतवान् । तेषां मध्ये सामगानं, अर्थशास्त्रं, वृहस्पतिकृतार्थशास्त्रस्योल्लेखं महाभारते उक्तम्—'अध्यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव वृहस्पतिः[३६]' इति वायुपुराणानुसारमितिहासपुराणानाञ्च प्रवक्ता देवगुरुवृहस्पतिः— 'वृहस्पतिस्तु त्रिभिरेव वृहस्पतिः[३७]' इति वायुपुराणानुसारमितिहासपुराणानाञ्च प्रवक्ता देवगुरुवृहस्पतिः 'वृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम्' इति । पुनरपि महाभारते हि वेदाङ्गानां प्रवाचकः वृहस्पतिः 'वेदाङ्गानि वृहस्पतिः[३८]' इति । वेदाङ्गानामध्ये व्याकरणशास्त्रस्योल्लेखः अनेकेषु ग्रन्थेषु लभते । महाभाष्यानुसारम्—'वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच[३९]' इति । अन्य त्रापि ब्रह्मवैवर्ते

प्रपच्छ शब्दशास्त्रं च महेन्द्रश्च वृहस्पतिः ।
दिव्यं वर्ष सहस्रं च स त्वा दध्यौ च पुष्करे ।।
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यं वर्ष सहस्रकम् ।
उवाच शब्दशास्त्रं च तदर्थं च सुरेश्वरम्[४०] ।।इति

महापण्डितेन जयन्तेन न्यायमज्जर्य्या वृहस्पतेः वचनमुद्धृतं यदुशनामते व्याकरणं मरणान्तो व्याधिः 'तथा च वृहस्पतिः'—'प्रतिपदयशक्यत्वाल्लक्षणस्याप्यव्यवस्थिततत्वात् तत्रापि स्खलिद्दर्शनाद अनवस्था प्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्व्याकरणमिति

औशनसा[४१]' इति। उक्तेः प्रमाणैरेव सिद्ध्यति यत् शब्दशास्त्रस्य द्वितीयो प्रवक्ता वृहस्पतिरिति ।

व्यारणशास्त्रस्यादिः प्रणेता इन्द्रः

'वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच[४२]' इति महाभाष्येण वृहस्पतिरिन्द्राय प्रतिपदपाठेन शब्दानुपदिदेश । तस्मिन्काले शब्दानां प्रकृति प्रत्ययविभागो नासीत् । प्रथमतः 'इन्द्रः एव शाब्दोपदेशस्य प्रतिपत्पाठानाः दुरुहतायाः प्रकृति प्रत्ययविभाग द्वारा शब्दोपदेश प्रक्रियायाः दुष्करत्वं समाकलितवान्। उक्तञ्च 'वाग्वै पराच्यव्याकृतावत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुर्विति--तामिन्द्रो मध्यतो वक्रम्य व्याकरोत्[४३]' इति । अस्याः तैत्तिरीयणाः पङ्क्ते स्वव्याख्या प्रसङ्गे सायणाचार्येणापि—'तामखण्डां वाचं विच्छिधप्रकृति प्रत्यय विभागं सर्वत्रकरोत्[४४]' इति उक्तैप्रमाणै सिद्ध्यति यत् व्याकरणशास्त्रस्य प्रथमो प्रणेता इन्द्रः ।

व्याकरणशास्त्रे द्वौ मार्गौ सम्प्रदायौ वा प्रचलितौ । ऐन्द्रः माहेश्वरश्च । वर्तमानकालिकी प्रसिद्ध्यनुसारं 'का तन्त्र' व्याकरणयैन्द्र सम्प्रदायस्य व्याकरणमस्ति । पाणिनीय व्याकरणन्तु शैवपरकैव । यथा—महाभारते-वेदात् षडङ्गान्युद्धृत्य[४५]' इति । अनेन वचनेन स्पष्टं यत् देवगुरूणा समं शिवेनापि षडङ्गानामपि प्रवचनं कृतम् । 'विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नास्त्रिषु वेदं च वेदाङ्गानि'[४६] इति । वेदाङ्गानीति बहुवचनेन विस्पष्टं यत् वेदाङ्गानामादि प्रवक्तारः अनेके विद्वांसः आसन् ।

अष्टौव्याकरण प्रवक्तारः

अर्वाचीनैः ग्रन्थकारैः प्रधानतया अष्टशाब्दिकानामुल्लेखो कृतः । 'व्याकरणेऽष्टधाभिन्ने लक्षणैकदेशो विक्षिप्तः[४७]' इति । अच्यच्च—

ब्राह्ममैशान रौद्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।
त्वाष्टमापिशलं वेति पाणिनीयामथाष्टमम्[४८] ।।
इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः[४९] ।।इति

नवसंख्याकं व्याकरणम्

वाल्मीकीय रामायणे उत्तरकाण्डे—नवव्याकरणानामुल्लेखो वर्तते। 'सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता' इति[५०] । भगवतः रामचन्द्रस्य राज्यकाले व्याकरणं शुद्धं परिष्कृतं सुसमृद्धञ्चासीत् । उक्तञ्च—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहृततानेन न किञ्चिदपभाषितम्[५१] ।।इति

'गीतासार' ग्रन्थेऽपि नवव्याकरणानामुल्लेखो स्पष्टमेव विलसतितराम्—

गीतासारमिदं शास्त्रं गीतासारसमुद्भवम् ।
अत्र स्थितं ब्रह्मज्ञानं वेदशास्त्रसमुच्चयम् ।।
अष्टादश पुराणानि नवव्याकरणानि च ।
निर्मथ्य चतुरो वेदान् मुनिना भारतं कृतम्[५२] ।।इति

श्रीतत्वविध नामक ग्रन्थेपि नवव्याकरणानामुल्लेखः—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्पं पाणिनीकम् ।।इति

प्रक्कालादेवाद्यावधिः यानि-यानि व्याकरणानि निर्मितानि तानि त्रिधा विभाजयामो वयम् ।

१. छान्दसत्रम् (प्रातिशाख्यादीनि)

२. लौकिक्तमात्रम् (कातन्त्रादीनि)

३. लौकिकवेदिकोभयविधमापिशलि पाणिनयादीनि ।

व्याकरण प्रवक्तृणां द्वौ विभागो सञ्जातौ

१. पाणिनेः प्राक्, २. पाणिनेरर्वाचीनश्च ।

पाणिनेर्प्राचीनाचार्याः

मुनि पाणिनिनाऽपि स्वाष्टाध्याय्याम् काश्यपः, गार्ग्यः, गालवः, चाक्रवर्मणः भारद्वाजः, शाकटायनः, शाकयः, सेनकानाञ्च शाब्दिकानामुल्लेखो कृतः । एतदतिरिक्तेऽपि माहेश्वरः, बृहस्पतिः, इन्द्र वायु भरद्वाज भागुरि, पौष्करसादिः चारायण काशकृत्स्नः, शन्तनु वैयाघ्रपदः माध्यन्दिनिःरौढिः शोनकिः, गौतमः, व्याडिनाञ्च षोडशाचार्याणामुल्लेखो न्यत्रापि प्राप्नोति[५३] ।

प्रातिशाख्यादि ग्रन्थेषु वैदिकव्याकरणप्रवक्तारः

प्रातिशाख्यः यद्यपि तत्तच्चरणानां व्याकरणमस्ति । तथापि तेषु मन्त्राणां संहितापाठे मुख्यतया उल्लेखे वर्तते । आचार्य यास्कमतानुसारन्तु संहितायाः मूलपदपाठमाधारभूतं मत्वा सर्वेषां चरणानां प्राविशाख्यानां प्रकृत्तिरभूत् । यथा— 'पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि[५४]' इति । प्रकृति-प्रत्ययविभाग द्वारा पदसाधुत्वानुशासनस्य तेषु आवश्यकता नास्ति । अत एव तेषां गणना प्रधानतया शब्दानुशासनग्रन्थेषु नहि क्रियते । सम्प्रति तु कतिपय प्रातिशाख्य ग्रन्थाः उलब्धाः तेषां किञ्चिन्मामुल्लेखयामि—

१. ऋक्प्रातिशाख्यम् (शौनुककृतम्)

२. वाजसनेयप्रातिशाख्यम् (कातयायनकृतम्)

३. सामप्रातिशाख्यम् (वररुचिकृतम्)

४. अथर्वप्रातिशाख्यम्.......

५. तेत्तिरीय प्रातिशाख्यम्......

६. मैत्रायणी प्रातिशाख्यम्[५५] इति ।

एषु ग्रन्थेषु ऋक्प्रातिशाख्यम् पाणिनेः प्राचीनतरमस्तीति मे सत्यं प्रतिभाति । अन्येषां प्रातिशाख्यानां विषये द्यापि स्पष्टं नास्ति । यत् पाणिनेः प्रागर्वाक् वा ।

प्रातिशाख्यातिरिक्तं तत्सदृशानि अन्यानि निम्ननिर्दिष्टानि वेदिकव्याकरणानि उपलब्धानि—

१. ऋक्तन्त्रम्–ऋक्तन्त्रस्य सम्बन्धः सामवेदीय राणायनीयः शाखायास्ति । उक्तञ्च 'राणायनीयानामृक्तन्त्रे प्रसिद्धा विसर्जनीयस्य अभिनिष्ठाख्या[५६]' इति ।

२. लघुऋक्तन्त्रम्–

३. अथर्वश्चतुरध्यायी–शौनक अथवा कोत्सप्रणीतः 'इत्यर्थवेदे कोत्सव्याकरणे चतुरध्यायिकायां------इयमुक्तिः' 'वालाशास्त्री मदरे' नामके विदुषा संगृहीते चतुरध्यायी नामकस्य ग्रन्थस्य प्रतयेकमध्यायान्ते प्राप्नोति[५७] ।

४. प्रतिज्ञासूत्रम्–कातयायनकृतम् ।

५. भाषिक सूत्रम्–

६. सामतन्त्रम्–ओदव्रजि गार्ग्य प्रणीतम् । यथोक्तम्—

सामतन्त्रं प्रवक्ष्यामि सुखार्थं सामवेदिनाम् ।
ओदव्रजिकृतं सूक्ष्मं सामगानां सुखावहम्[५८] ।।इति

अन्यच्च—

'सामतन्त्रन्त गार्ग्येणेत्येवं वयमुपदिष्टाः प्रामाणिकैरिति सत्यव्रतः[५९] ।।इति'

७. असरतन्त्रम् (अपिशालि कृतम्) इति ।

पाणिनेरर्वाचीनाचार्याणां सङ्केतः

पाणिनेर्वाचीनाः अनेकाः आचार्याः व्याकरणसूत्रावरचयन् । तेषां नामानि—

१. कातन्त्रः	(२०० वि०पू०)
२. चन्द्रगोभीः चान्द्रम्	(१००० वि०पू०)
३. क्षपणकः (क्षपणकम्)	(वि० प्रथम शताब्दी)
४. देवनन्दीः	(जैनेन्द्रम् सं० ५००० से पूर्व)
५. वामनः - विश्रान्तविद्याधरः	(सं० ४००० से ६००पू०)
६. पाल्यकीर्तिः जैनशाकटायनम्	(सं० ८७ से ९२४)

७. शिवस्वामी (सं० ९०० से ९४०)

८. भोजदेवः सरस्वतीकण्ठाभरणम् (सं० १०७५ से १११०)

९. बुद्धिसागरः - बुद्धिसागरम् (सं० १०८०)

१०. भद्रेश्वरसूरिः - दीपकम् (सं० १२०० से पूर्व)

११. वर्धमानः (सं० ११५० से १२२५)

१२. हेमचन्द्रः - हैमव्याकरणम् (सं० ११४५ से १२२९)

१३. मलयगिरि - शब्दानुशासनम् (सं० ११८८ से १२५०)

१४. क्रमदीश्वरः जौभरम् (वि० १३०० तः प्राक्)

१५. अनुभूतिस्वरूपः सारस्वतम् (सं० १३५०)

१६. बोपदेवः मुग्धवोधम् (सं० १३५०)

१७. पद्मनाभः - सुपद्मम् (वि० १४ वीं० शताब्दस्याम्[६०])

एषामतिरिक्तमन्येः कतिपयेअर्वाचीनैः व्याकरणकर्तारः प्रभवन्ति तेषां ग्रन्थं व्याकरणं वा नाम मात्रमेवाहोस्विदप्रसिद्ध एव तेषां नामोल्लेखञ्च सम्प्रति नाप्नोति।

पाणिनीयाष्टकेऽनुल्लिखिताः प्राचीनाचार्याः

महर्षि पाणिनि कृताष्टाध्याय्यामनुल्लिखिताः कतिपये प्राचीनाचार्याः आसन्। तेषां व्याकरणप्रवक्तृत्वं निर्विवाद एव सिद्ध्यति। यथा—

१. शिवमहेश्वरः (१५०० वि०प्राक्[६१])

महेश्वरप्रोक्तव्याकरणस्योल्लेखोऽनेकेषु ग्रन्थेषु विद्यते। यथा पाणिनीय शिक्षायाम्—

येनाक्षरसाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः[६२]।।इति

श्लोकमेवमाधारं मत्वा चतुर्दश प्रत्याहारसूत्रम् माहेश्वसूत्रं, शिवसूत्रं वेति नामाभिधानं व्यवह्रियते। अन्यच्च—

ब्राह्ममैशानमैन्द्रञ्च प्राजापत्यं बृहस्पतिम्।

त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टमम्[६३]।।इति

अस्यां कारिकायां 'ईशान' पदेन शिवप्रोक्त व्याकरणस्योल्लेखआभाति।

ऋग्वेदकल्पद्रुमग्रन्थकर्ता पण्डितकेशवेन यमलाष्टक तन्त्रस्योपशास्त्रनिर्देशत्त्वेन कतिपये श्लोकाः उद्धृताः तथा चोक्तम्—

यस्मिन् व्याकरणान्यष्टौ निरुप्यन्ते महान्ति च।

तत्राद्यं ब्राह्ममुदितं द्वितीयं चान्द्रमुच्यते।।

वायव्यं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठं वारुणमुच्ते।

सप्तमं सौम्यमाख्यातमष्टमं वैष्णवं तथा[६४] ।।इति

अत्रापि रौद्रपदेन शिवप्रोक्त व्याकरणस्य निर्देशोभवति ।

अन्यच्च—

समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे
ततोऽम्बुकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ ।
तद्भागभागाच्च शतं पुरन्दरे,
कुशाग्रविन्दुग्रथितं हि पाणिनौ[६५] ।।इति

अस्यां कारिकायामपि शिवप्रोक्त व्याकरणस्य व्यापकता स्पष्टतां याति । एभिर्प्रमाणैः सुविज्ञातं यत् शिवेनापि केनचित् व्याकरणस्य प्रवचनं कृतम् ।

बृहस्पतिः (१०००० वि०पू०)[६६]

देवगुरूणा बृहस्पतिनाऽपि अनेकानि शास्त्राणि प्रथितानि येषु यानि-यानि शास्त्राण्युल्लेखो प्राचीन वाङ्मयोक्तानि तानि सामगान । अर्थशास्त्र इतिहास-पुराण वेदाङ्गानाञ्च बृहस्पतिस्तु इन्द्राययं शास्त्रं प्रवाचयामास तस्य नाम 'शब्दपारायण' मासीत् । महाभाष्य व्याख्याता भर्तृहरिणाऽपि तथा कैयटेनापि सम्मतम्, 'शब्दपारायणमिति रूढिशब्दोऽयं कस्यचित् ग्रन्थस्य वाचकः[६७]' इति शब्दपारायण शब्दो योगरूढः शास्त्र विशेषस्य[६८]' इति ।

इन्द्रः (९५०० वि०पू०)[६९]

'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्ष सहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच[७०]' इति महाभाष्य वचनानुसारं बृहस्पतिरिन्द्राय शब्दपारायणं प्रोवाच 'ताम्रखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्यप्रकृति प्रत्ययविभागं सर्वत्र करोत्[७१]' इति वचनानुसार (भिण्डेण) सर्वप्रथमः प्रकृति प्रत्ययानां विभागं कृत्वा शब्दोपदेशस्य प्रक्रिया संचालिता ।

इन्द्र प्रणीतं ऐन्द्र व्याकरणं सम्प्रति नोपलब्धम् । परन्तु अस्योल्लेखोऽधुनाऽपि प्राप्नोति । लङ्कावतारसूत्रे ऐन्द्र शब्दशास्त्रस्योल्लेखेन 'इन्द्रोऽपि महामते अनेकशास्त्रविदग्ध बुद्धिः स्वशास्त्रप्रणेता[७२] । इति । अन्यच्च

'ऐन्द्रिशानादिषु व्याकरणेषु वाज्झलादिरूपस्यासिद्धे[७३]' इति महापण्डितेन देवबोधेनाऽपि महाभारतटीकाया रम्भे—'माहेन्द्र' नामाभिधानेन ऐन्द्र व्याकरणस्योल्लेख प्राप्नोति । यथा—

यान्युज्जद्वार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।
पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोस्पदे[७४] ।।इति

एभिः वचनैः ऐन्द्र तन्त्रस्य विस्तारतायाः कल्पना स्वाभाविकी । तिब्बतीय

ग्रन्थानुसारं ऐन्द्र व्याकरणं पञ्चविंशतिसहस्रात्मक परिमितानि श्लोक संख्या एवासीत्।

वायुः (८५०० वि०पू०[७५])

तैत्तिरीय संहितायामुल्लेखो विद्यते यत् इन्द्रः वाचं व्याकृते वायोर्साहाय्यमवाप्तवान्। 'वाग्वैपराव्यव्याकृतावदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वायं व्याकुर्विति सो ब्रवीद्वरं वृणे मध्यं चैव वायवे च सह गृहणता[७६]' इति । अतएव स्पष्टं भवति यदिन्द्रस्य व्याकरणरचनायां साहाय्यं प्रदाता वायुरपि निस्सन्देहमेव ऐतिह्यव्यक्तिरासीत् । इन्द्रः वायोः साहाय्येन देववाक् व्याकरणस्य रचनां कृतवान् । अनेन कारणेन कतिपयस्थानेषु वाचि 'वाग् वा ऐन्द्रवायवः[७७]' इति प्रयोगोप्युपलभ्यते वायुपुराणे तु वायुं 'शब्द-शास्त्रविशारद कथितम् । यमलाष्टक तन्त्रेऽपि 'वायव्य' व्याकरणस्योल्लेखः वर्तते ।

तात्राद्यं ब्राह्ममुदितं द्वितीयं चान्द्रमुच्यते ।
तृतीयं याम्यमाख्यातं चतुर्थं रौद्रमुच्यते ।।
वायव्यं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठं वारुणमुच्यते ।
सप्तमं सौम्यमाख्यातमष्टमं वैष्णवं तथा[७८] ।।

बायोः पुत्रः महावली परमब्रह्मिष्ठः हनुमान्नासीत् । तस्य माता 'अज्जनीति । हनुमान्नपि स्वपित्रा समंशब्दशास्त्रस्य महान् ज्ञाता सीत्। उक्तञ्च 'नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम्[७९] ।।इति

एभिरुक्तैप्रमाणैर्सिद्धयति यत् वायुरपि व्याकरणशास्त्रस्य महान् प्रवक्तासीत् ।

भरद्वाजः (९३०० वि०पू०)[८०]

व्याकरणशास्त्रस्य तृतीयोः प्रवक्ताचार्यो भरद्वाजः । यद्यपि भरद्वाज तन्त्रं व्याकरणं सम्प्रति नोपलब्धं, तथापि ऋक्तन्त्रवचनानुसारमाचार्यो भरद्वाजः व्याकरणशास्त्रस्य तृतीयः प्रवक्ता—

'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्य[८१]' इति ऐतरेय आरण्यक ग्रन्थानुसारमपि इन्द्रो भरद्वाजाय घोषवदुष्म वर्णानामचोपदेशापदेशितः । उक्तम्—

तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरम्, यो घोषः स आत्मा च ।
उष्माणः स प्राणः एतदुहैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच[८२] ।।इति

सम्प्रति भरद्वाजव्याकरणमनुपलब्धम् । तस्य किञ्चिन्मात्रमपि वचनं प्रमाणं वा प्राचीनार्वाचीनेषु ग्रन्थेषु नावाप्यते, परंतु परमवैयाकरणेन कात्यायनेन यजुः प्रातिशाख्ये

आख्यात क्रियां भरद्वाज दृष्टः इत्युक्तम् यथा—

भरद्वाजकमाख्यातम्[८३] इत्यनेन स्पष्टां यत् महर्षिः।
भरद्वाजः स्वव्याकरणे आख्यातं विशेषरूपेणाख्यातमिति ।।

भागुरिः (४००० वि०पू०)[८४]

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः ।
आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशादिशा[८५] ।।इति

भागुरेः व्याकरणसम्बन्धि यानि-यानि मतानि प्राप्तानि तान्येव प्रतिभाति मे यत् भागुरेर्व्याकरणं सुष्ठुप्रकारेण विशुद्धं सुपरिष्कृतञ्चासीत्। श्रीजगदीश तर्कालङ्कारेणापि स्वग्रन्थे भागुरे मतं प्रदर्शितम्—

मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृहणात्यर्थे कृतादितः।
बक्तीत्यर्थे च सत्योदरङ्गादेस्तन्निरस्यति ।।इति

भागुरिस्मृतेः[८६] । अन्यच्च

तूस्ताद्विधाते संछादेवस्त्रात् पुच्छादिपस्तथा ।
उत्प्रेक्षादौ कर्मणो णिस्तदव्ययपूर्वतः ।।

इति भागुरिस्मृतेः[८७]

तथा च—

वीणात् उपगाने स्यातृहस्तितोऽतिक्रमे तथा ।
सेनातस्याभियानेणिः श्लोकादेरप्युपवस्तुतौ ।

'इतिभागुरिस्मृते'[८८] ॥

अन्यदपि—

गूपूधूपविच्छिपणिपनेरापः कमेस्तु णिङ् ।
ऋतेरियङ चतुर्थेषु नित्यं स्वार्थे परत्र वा ।।

इति भागुरिस्मृतेः[८९]

आचार्य भागुरेर्व्याकरणविषयकमतनिदर्शक द्वौ मते प्रसिद्धे ।

यथा—

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः ।
आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशादिशा[९०] ।।इति
सिष्टसिव्योर्ल्युट् परयोदीर्घत्वं वष्टि भागुरिः।

करोति कर्तृभावे च सौनागाः प्रचक्षते[११] ।।इति

पौष्करसादिः (३१०० वि०पू०)[१२]

पौष्करसादिः आचार्यस्य नाम तु पाणिनीयाष्टाध्याय्यां नावाप्यते, परंतु वार्तिकपाठे तस्योल्लेखो वर्तते महाभाष्ये यथा—**'चयोः द्वितीयाशरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्'**[१३] इति । श्रीयज्ञेश्वर भट्टेन स्वग्रन्थे पौष्करसादि शब्दस्य निर्वचनं कृतम्—उक्तञ्च—

'पुष्करे तीर्थ विशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्यापत्यं पौष्करसादि'[१४] इति ।

चारायणः (३१०० वि०पू०)[१५]

'तथा च चारायणिसूत्रम्'—'पुरूकृतेच्छद्रयोः' इति । पुरूशब्दः कृतशब्दश्च लुप्यते यथासंख्यं छे छे पुरतः पुरूच्छदनं पुच्छम् छदनं विनाशनं कृच्छ्रम्[१६] इति ।

महाभाष्येऽपि—

'कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः घृतरौढीयाः[१७]' इति कैयटेनापि महाभाष्य व्याख्यां लिखितम्—'कम्बलप्रियस्य चारायणस्य[१८]' इति । उक्तैरुद्धरणैर्ज्ञायते यदाचार्य-चारायणोऽपि वैयाकरणाऽसीत् ।।

काशकृत्स्नः (३१०० वि०पू०)[१९]

यद्यपि पाणिनीय शब्दशास्त्रे चार्य काशकृत्स्नस्य नामोल्लेखः नोपलब्धः तथापि वैयाकरण निकाये चार्यकाशकृत्स्नस्य व्याकरणप्रवक्तृत्वेन प्रसिद्धिरस्ति । आचार्य पतञ्जलिस्तु महाभाष्ये उक्तवान्—

'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, अपिशलम्, काशकृत्स्नमिति[१००]' क्षीरस्वामिनाऽपि स्वग्रन्थे काशकृत्स्नीय मतं निर्दिष्टम्—

'काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायामनिट्त्वमाहुः[१०१]' इति । ज्ञायते नेन यत् काशकृत्स्नोऽपि महान् वैयाकरणा सीत् ।

शन्तनुः (३१०० वि०पू०)[१०२]

आचार्य शन्तनुरपि कस्यचिद् व्याकरणस्य प्रवचनं कृतम् । अधुना उपलब्धमानं फिट् सूत्रं तस्यैव कृतिरस्ति । उक्तञ्च—

'स पुनः सन्तनुप्रणीतः फिष इत्यादिकम्[१०३]' इति

अन्यञ्च—

'अथ यत् फिट् सूत्राभिधमुदितं शन्तनुमहर्षिणा शास्त्रम्[१०४]' इति उपलब्धमानरुद्धरणैर्ज्ञायते यत् आचार्य शन्तनुरपि फिट् सूत्राणां प्रवक्तासीदिति ।।

वैयाघ्रपद्यः (३१०० वि०पू०)[१०५]

आचार्य वैयाघ्रपद्यस्य नाम पाणिनीय शब्दशास्त्रे नहि दृश्यते, परन्तु काशिकायां

'गुणं त्विमन्ते नपुंसके व्याघ्रपदा वरिष्ठः[१०६]' इति । अन्यच्च काशिकायामेव 'दशकाः वैयघ्रपदीयाः[१०७]' इति । पुनरपि काशिकायाम्—दशकं वैयाघ्रपदीयम्[१०८]' इति ॥ अपरञ्च पदमञ्जर्याम्—'वैयाघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्य आचार्यः[१०९]' इति । सम्प्रति प्राप्त ग्रन्थोपलब्धप्रमाणैः सिद्ध्यति यत् वैयाघ्रपद्यनामको कश्चिदाचार्यो वैयाघ्रपद्यव्याकरणं व्यरचयन् कस्मिन्नेव व्याकरणे दशाध्याया आसन् ॥

माध्यन्दिनिः (३००० वि०पू०)[११०]

पाणिनितन्त्रे माध्यन्दिनि नामाभिधानं कुत्रापि नोपलभ्यते, परन्तु काशिकायां स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् माध्यन्दिनिः व्याकरणशास्त्रस्य प्रवक्ताऽऽसीत् । तथोक्तम् 'सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाष्टादन्तम् । माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः[१११] ॥' इति प्रक्रियाकौमुद्यामेव तस्य नामोल्लेखाविद्यते । तयोक्तम्—

'इकः षष्ठेऽपि सम्बुद्धौ गुणो माध्यन्दिनेर्मतम्'[११२] ॥इति

प्राप्तद्वयोरूद्धरणयो स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् प्राक्काले आचार्य 'माध्यन्दिनिना'ऽपि कश्चिद् व्याकरणस्यावश्यमेव प्रवचनं कृतम् ॥

रौढिः (३००० वि०पू०)[११३]

रौढिआचार्यस्य निर्देशः पाणिनीयव्याकरणे नोपलभ्यते, किन्तु वामनकृतकाशिकायां तस्य निर्देशं प्राप्नोति ।

'आपिशलि पाणिनीयरौढीयाः रौढीयकृशकृत्स्ना' इति ।

आचार्य वामनमतानुसारं रौढिः वैयाकरणआसीदिति ।

शौनकिः (३००० वि०पू०)[११५]

चरक संहितायाः टीकाकारः 'जज्झटेन' स्वग्रन्थे आचार्य शौनके मतं स्थापितम् 'कारणशब्दस्तु व्युत्पादितम्—

'करोतेरपि कर्तृत्वे दीर्घत्वं शस्ति शौनकिः[११६]' इति । भट्टिकाव्ये जयमङ्गला टीकायामेव तस्य व्याकरणकर्तृत्वं स्पष्टं प्रतिभाति । तथोक्तम्—

'घाज् कृजोस्तभिनद्योश्च वहुलत्वेन शौनकिः[११७]' इति ।

वस्तुतस्तु आचार्य शौनकि वैयाकरण आसीत् तेन कस्यचिद् व्याकरणस्य निर्वचनं कृतम् ।

गौतमः (३००० वि०पू०)[११८]

महाभाष्ये 'आपिशलिपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः[११९]' इति वाक्यमुद्धृतम् । महाभाष्य वचनानुसारं गौतमाऽऽचार्योऽपि पाणिन्यापि शालिव्याडिभिः समं वैयाकरणासीत् ।

अन्यदपि तैत्तिरीय प्रातिशाख्ये उक्तम्—

'प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थ तस्य संस्थानं प्लाक्षिकौण्डिन्यगौतम पौष्करसादीनाम्' इति प्रयोगेणापि गौतमस्य व्याकरणत्वं स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

व्याडिः (२९०० वि०पू०)[१२०]

आचार्य व्याडेरपर नाम 'दाक्षायणः' तेन संग्रह नामकं ग्रन्थं व्यरचयत् । महाभाष्ये उक्तम्—'संग्रहो व्याडिकृतो लक्षसंख्योग्रन्थः[१२१]' इति । आचार्य पुरुषोत्तमदेवोऽपि आचार्य मालवेन समं व्याडेरपि मतमुद्धृतम् 'इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याडिमालवयोरिति वक्तव्यमिति वचनेन व्याडेर्व्याकरण प्रवक्तृत्वं प्रस्फुटति । आचार्य व्याडिकृत संग्रह ग्रन्थः पाणिनीय व्याकरणोपरि आसीदिर्ति केचन वैयाकरणानां धारणा । तथोक्तम्—

'संग्रहो प्यस्यैव शास्त्रस्यैकदेशः[१२२]' इति । आचार्य व्याडेरूल्लेखः महाभाष्ये पतञ्जलिनाऽपि कृतम् । यथा—

'आपिशलिपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः[१२३]' इति । महाराज्ञासमुद्गुतेनाऽपि व्याडेः प्रशंज्ञायां स्वमतमुद्घृतम् । तथोक्तम्—

रसाचार्य कविर्व्याडिः शब्दब्रह्मेकवाङ्मुनिः ।
दाक्षिपुत्रवचो व्याख्या पटुर्मीमांसकागुणीः ।।
बलचरितं कृत्वा यो जिगाय भारतं व्यासं च ।
महाकाव्यविनिर्माणे तन्मार्गस्य प्रदीपमि[१२४] ।।इति

उक्तैः प्रमाणैरेव सिद्धयति यत् व्याडिः संग्रहकर्ता, दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः अष्टाध्याय्याः व्याख्याता, रसाचार्यः श्रेष्ठमीमांसकश्चासीदिति ।

पाणिनीयाष्टाध्याख्यामुक्ताः आचार्याः

(४०००-३००० वि०पू०)[१२५]

महर्षिपाणिनिनाऽपि स्वशब्दानुशासने दशव्याकरणप्रवक्तृणामुल्लेखो कृतम् ।

आपिशलिः (३००० वि०पू०)[१२६]

आपिशलिराचार्यस्योल्लेखोऽष्टाध्याय्यामेकैव सूत्रे प्राप्यते । तथोक्तम्—'वा सुप्यापिशलेः[१२७]' इति । तस्य नाममहाभाष्येऽपि प्रमाणरूपेणोल्लेखः । 'एवञ्च कृत्वा पिशलेराचार्यस्य विधिरूपपन्नो भवति—धेनुरनजिकमुत्पादयति[१२८] ।' उक्त महाभाष्यवलेन कात्यायनपतज्जलेश्च काले पिशलिव्याकरणस्य प्रचारो सीत् । तस्मिन्नेव काले बालिका अपि आपिशलि व्याकरणस्याध्ययनमकार्षुः । तथोक्तम्—

'आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी[१२९]' इति वचोभिः निस्सन्देह एवोक्त

व्याकरणं पाणिनीय व्याकरणसमं सर्वाङ्गपूर्णसुव्यवस्थि-तञ्चासीत् ।

काश्यपः (३००० वि०पू०)[१३०]

महर्षिः पाणिनिः स्वशब्दशास्त्रे काश्यपस्य नाममुद्धृतम् । 'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य[१३१]' इति । अन्यदपि—

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्[१३२] इति । वाजसनेय प्रातिशाख्येऽपि शाकटायनेन काश्यपस्योल्लेखो कृतवान् 'लोपं काश्यपशाकटायनौ' इत्यष्टाध्याय्यां तथा प्रातिशाख्ये प्युद्धृतः काश्यपः निस्सन्देह एकैव व्यक्ति आसीत् । काश्यपशब्दः गोत्रप्रत्ययान्तः । पाणिनीय शब्दानुशासने काश्यपस्योल्लेखनेन सत्यं प्रतिभाति यत् काश्यपः पाणिनेः पूर्ववर्तिरस्ति ।

गार्ग्यः (३१०० वि०पू०)[१३३]

आचार्य पाणिनिः स्वशब्दशास्त्रे महर्षि गार्ग्यस्य नामोल्लेखः त्रिषु स्थानेषु करोति । तथोक्तमष्टाध्याय्याम्—

१. 'अङ्गार्ग्यगालवयोः[१३४]' इति । २. 'आतो गार्ग्यस्य[१३५]' इति । ३. 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्'[१३६] इति ।

अक्प्रातिशाख्येऽपि गार्ग्यमतं प्राप्नोति । तथोक्तम्—

'व्याडिशाकल्पगार्ग्याः[१३७]' इति । गार्ग्याचार्योऽपि महान् वैयाकरण आसीदिति ।

गालवः (३१०० वि०पू०)[१३८]

अष्टाध्याय्यां पाणिनिः मालवस्य चतुर्षुस्थानेषु नामोल्लेखोल्लेखितः । तथोक्तमष्टाध्याय्याम्—

१. 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य'[१३९] इति

२. 'तृतीयादिषु भाषित पुस्कं पुंवद्गालवस्य'[१४०] इति ।

३. 'अङ्गार्ग्य गालवयोः'[१४१] इति ।

४. 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्'[१४२] इति ।

ततः परं पुरुषोत्तमदेवेनापि भाषावृत्तिग्रन्थे आचार्य मालवस्य मतमुद्धृतम् । 'इकां यणभिर्व्यवधानंव्याडिगालवयोरिति वक्तव्यम्'[१४३] इति । अनेन विस्पष्टं यत् गालवोऽपि वैयाकरणआसीत् । अष्टाध्याय्यां गालवस्योल्लेखत्व स्पष्टं भवति यत् गालवःपाणिनेर्प्राचीनः ।

चाक्रवर्मणः (३००० वि०पू०)[१४४]

चाक्रवर्मणाचार्यस्य नामाष्टाध्याय्यां कतिपय स्थलेषूपलभ्यते । 'ईचाक्रवर्मणः'[१४५] इत्यादयः । सूत्रेणानेन 'चाक्रवर्मणाचार्यस्य व्याकरणप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव प्रतिभाति । चाक्रवर्मण पदपत्यप्रत्ययान्तं तदनुसारं तस्यपिता चाक्रवर्मा' इति सिद्ध्यति ।

वैयाकरणोऽयं पाणिनेप्राचीनः इति मे प्रतिभात्यष्टाध्याय्यामुल्लेखेन ।

भारद्वाजः (३००० वि०पू०)[१४६]

'पाणिनि व्याकरणतन्त्रे भारद्वाज मतं प्राप्नोति' ऋतोभारद्वाजस्य इति ।[१४७] परन्तु काशिकाराभिमतेन 'भारद्वाज' पदं देशवाची न त्वाचार्यपदवाची । भारद्वाज शब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्द' इति काशिकायाम् । भारद्वजस्य व्याकरणविषयकं मतं तैत्तिरीयप्रातिशाख्येऽपि प्रस्फुटति[१४८] - अनुस्वारे ण्विति भारद्वाजः इति । भारद्वाजस्य पिता भरद्वाज इति । सम्भवतः स एव भरद्वाजः य इन्द्रस्य शिष्यः दीर्घजीवी अनूचानम् भरद्वाजः आसीत् ।

शाकटायनः (३०० वि०पू०)[१४९]

आचार्य शाकटायनस्य नामाष्टाध्याय्यां संगृहीतम्—

१. 'लङ् शकटायनस्यैव' इति ।[१५०]

२. 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य'[१५१] । इत्यादयः ऋक्प्रातिशाख्येऽपि तस्य निदेशं प्राप्यते । आचार्य-यास्केनापि निरुक्ते शाकटायनमतमुद्धृतम् 'तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च इति । महाभाष्ये शाकटायनस्य पितु नाम 'शंकर' इति निर्दिष्टम् । नथोक्तम्='व्याकरणे-शकटस्य च तोकम्'[१५२] इति । अनेन विस्पष्टं यत् पाणिनेर्प्राचीन शाकटायनो वैयाकरण आसीत् ।

शाकल्यः (३१०० वि०पू०)[१५३]

शाकल्याचार्यस्य मतं महर्षिः पाणिनिः स्वशब्दानुशासने चतुर्षु-स्थानेषूदाहरति । तथोक्तम्—

१. सम्बुद्धौ शाकल्येस्येतावनार्षे[१५४]

२. इको सवर्णे शाकल्यस्य ह्स्वश्च[१५५]

३. लोपः शाकल्यस्य[१५६]

४. सर्वत्र शाकल्यस्य[१५७] इत्यादयते । महाभाष्ये शाकल्य विषये उक्तम्— 'सन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः'[१५८] इति । शाकल्यस्य 'शाकलः' इत्यपरनामस्योल्लेखः अन्यत्रापि प्राप्यते । यथोक्तम् कात्यायन प्रातिशाख्ये—'पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः'[१५९] इत्यत्रिभिरेवसिद्ध्यति यद् शाकल्योऽपि महान् वैयाकरण आसीत् ।

सेनकः (२९५० वि०पू०)[१६०]

आचार्य सेनकस्योल्लेखो ष्टाध्याय्यामेकैव सूत्रे दृश्यते 'गिरेश्च सेनकस्य' इति पाणिनितन्त्रातिरिक्तमन्यत्रकुत्राप्यस्याचार्यस्य उल्लेखो नास्ति ।

स्फोटायनः (२९५० वि०पू०)[१६१]

स्फोटायनाचार्यस्य नाम पाणिन्यष्टाध्याय्यामेकैव स्थले विलसति—'अवङ्स्फोटायनस्य'[१६२] इति सूत्रातिरिक्तं स्फोटायनस्योल्लेखो पाणिनीय-तन्त्रे नोपलभ्यत अनेन क्रमेण पाणिनीयाष्टाध्याय्यामुद्धृताचार्याणां तेषां व्याकरणानाञ्च परिचयं संक्षेपेण निवेद्य विरमामि । तदन्तरं मुनित्रयस्य किञ्चिद् परिचयं दत्त्वा पाणिनेरर्वाचीनाचार्याणां विषये संक्षेपेण एतद् विषये मया किञ्चिद् विविच्यते ।

पाणिनिः (२९०० वि०पू०)[१६३]

सुरभारत्याः खलु व्याकरणानि निर्मितानि तेषु साङ्गोपाङ्गं त्रिमुनि विलसितं महाभाषा वैज्ञानिकञ्च पाणिनीयमेव व्याकरणं साम्प्रतं याथातथ्येनोपलभ्यते । व्याकरणेनाने देवभाषायाः प्राचीनार्वाचीनंसमस्तं वाङ्मयं परिच्छिन्न सत् नितरां राजते । विश्वेऽस्मिन् प्राचीनार्वाचीनाश्च कामपि भाषायाः सुव्यवस्थितं सुपरिष्कृतमिदृशं व्याकरणमद्यापि नावलोक्यते ।

महाभाष्ये पाणिनिं दाक्षीपुत्रमभिहितम् । सर्वे सर्वपदादेशा दीक्षपुत्रस्य पाणिनेः[१६४] इति तस्य माता दाक्षीत्रि । महर्षि पाणिनेर्कतिपय-नामानि प्रसिद्धानि तेषु—१. पाणिनः, पाणिनिः, दाक्षीपुत्रः शालङ्कः, शालातुरीयः अहिकश्चेति । पण्डित हरदत्तेन पाणिनेर्विषय पाणिनिशब्दस्य एवं प्रकारेण व्युत्पत्तिप्रदर्शिता—'पणोऽस्यास्तीति पणी पणिनो पत्यमित्यण्, पाणिनः पाणिनस्यापत्यं पणिनो युवेति इञ् पाणिनिः'[१६५] इति ।

महर्षि पाणिनिः स्वशब्दशास्त्रे द्वयोरेव स्थलयोः बहुवचनान्तरूपेणा-चार्यपदं व्यवहरति । हरदत्त पण्डितेन पदमञ्जर्यां पाणिनि प्रोक्त बहुवचनान्तपदं स्वगुरुत्वेनोल्लिखितम् । यथा—'आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्यः स इहाचार्यः, गुरुत्वाद् बहुवचनम्'[१६६] इति । कथासरित्सागरानुसारं पाणिनेर्गुरोर्नाम् 'वर्ष' इति । यथोक्तम्—

अथ कालेने वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् ।
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड्बुद्धितरो भवेत्[१६७] **।।इति**

वर्षाचार्यस्यानुजः 'उपवर्ष' इत्यासीत् । धर्मशास्त्रं ग्रन्थेऽपि 'उपवर्षाचार्यस्य' नामोल्लेखेदृश्यते ।

शुद्धाङ्गिरो गर्गमये कपयः पठिता अपि ।
आचार्यरूपवर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ।।
द्विविधानपि गर्गास्तानुपवर्षो महामुनिः ।
अनुक्रम्य त्ववैवाह्यान् भरद्वाजतया जगौ[१६८] **।।इति**

वस्तुतस्तु पाणिनेगुरुः 'वर्षः' इति तस्यैव नाम उपवर्ष इति ।

पाणिनिर्शब्दानुशासनस्य यदि सूक्ष्मतया पर्यवेक्षणं भवेत् तर्हीदं सुनिश्चितं भवेत् यत् पाणिनिः केवलं शब्दशास्त्रस्यैव ज्ञाता नास्ति, अपितु प्राचीने, वाङ्मये तस्याप्रतिहतगतिरस्ति । वैदिक वाङ्मयेऽपि 'शाकल्यः पाणिनिर्यास्क इति जागर्थं परास्त्रयः'[१६९] इत्युक्त्या वैदिकेऽ-पिवाङ्मयपि व्याकरणमिदं यथायथं विलसति— अस्यातिरिक्तं भूगोलमितिहासं, मुद्राशास्त्राणां तथा लोकव्यवहारादिकानां शास्त्राणाञ्च विवेचनमपि व्याकरणाऽनेन जायते । तस्य शब्दानुशासनं न केवलं शब्दज्ञानायापितु प्राचीनेतिहासभूगोलयोर्परिज्ञानाय च प्रकाशस्तम्भ इव भाति । महाभाष्यकारेण पतञ्जलिनाऽपि स्वयमेवोक्तम्—'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुखोपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणिप्रणयतिस्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनीरयता सूत्रेण'[१७०] इति ।

पाणिनीय व्याकरणस्य सम्बन्धः माहेश्वरसम्प्रदायव्याकरणतत्त्वेन सहैवाऽस्ति । इदन्तु प्रत्याहारसूत्राणां माहेश्वरत्वेन सिद्धयति ।

आचार्यपाणिनिः सम्पूर्णाष्टाध्यायीं संहिता पाठरूपात्मिकां व्यरचयत्। महाभाष्ये उल्लिखितम्—

यथा पुनरिपगन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतिते ।

भवति-स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति । आहोस्विदादेशतःस्थाने प्राप्य माणानामन्तरम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा? उभयथा—हि तुल्या संहिता 'स्थानेन्रतम उरण् रपरः'[१७१] इति महाभाष्यकारेण कतिपयस्थानेषु प्राचीनानां वृत्तिकाराणां सूत्रविच्छेदं कृतम् । यथोक्तम्—'नैवं विज्ञायते - कज्क्वरपो यज्श्चेति । कथन्तर्हि? कज्क्वरपो यज्श्चेति'[१७२] इति प्रमाणैर्ज्ञातं यत् सम्पूर्णाष्टाध्यायीं पाणिनिः संहितारूपेण व्यरचयत् । यद्यपि महर्षिर्पाणिनिप्रवचनकाले तस्याः सूत्रविच्छेदमवश्यमेव कृतवान्नासीदिति । तथापि महाभाष्यकारेण तस्य संहितापाठं हि प्रामाणिकं स्वीकरोति । पाणिनेर्प्राक् कोऽपि समस्तं व्याकरणं सम्प्रति नोपलभ्यते, किन्तु प्रातिशाख्य, श्रौतसूत्राणा-ञ्चानेकैर्सूत्रैः तेषां समत्वं याति । इदमेव स्पष्टं प्रतिभाति यद् महर्षिपाणिनिना स्वग्रन्थे प्राचीन ग्रन्थकाराणां व्याकरणकर्तृणाञ्च सूत्राणा-मुल्लेखः कृतम् ।

वस्तुतस्तु यद्यपि पाणिनि स्वशास्त्रप्रवचने सर्वेषां प्राचीन व्याकरणकर्त्तृणां तथा तेषां व्याकरणपरकसूत्राणाञ्चोल्लेखः कृतवान् तथापि तस्य प्रधानमुपजीव्य व्याकरणं 'आपिशलि' 'कृत' आपिशल व्याकरणमस्ति । यथोक्तं पदमञ्जर्य्याम्—'पाणिनिरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन्नापिशलादीनां पूर्वस्मिन्नपि काले सत्तामनुसन्धते, एवमापिशलिः[१७३]

इति । धातुपाठं, गणपाठमुणादिसूत्रं, लिङ्गानुशासनञ्च पाणिनिः स्वशब्दानुशासनग्रन्थस्य पूर्णतायै प्रवाचितवान् । उक्ताः चत्वारो ग्रन्थाः पाणिनीय शब्दानुशासनस्य परिशिष्टाः सन्ति । अतः प्राचीनग्रन्थकाराणाञ्च 'खिल' शब्देन व्यवहरन्तीति । किञ्चाधुनिकं भाषाविज्ञानशास्त्रं पाणिनीय व्याकरणमाश्रित्यैव नितरां समुपजृम्भतेतराम् । भाषाविज्ञान परीक्षणाय समस्तं जगत् भाषैकसूत्र ग्रन्थनाय च यो हि प्रयासः साम्प्रतं भाषावैज्ञानिकैः साम्प्रतमनुष्ठितः तद्हास कम्प्यूटर यन्त्रं पाणिनि व्याकरणमाधृत्य संस्कृतभाषामूलकमेवति नूनं पाणिनि व्याकरणस्य महते ज्येष्ठाय लोक कल्याणाय भारतवर्षस्य गौरवाय चानुशिष्यते । मन्ये पाणिनीयं व्याकरणं कियद् भाषावैज्ञानिकमिति स्वराणां 'टित' ङित् 'कित्' इतादीनां प्रत्याहाराणञ्चानुकल्पेन भारतीयं वैज्ञानिकं भाषाविज्ञानं नूनमचिरमेव महाल्लोकमङ्गलानुशंसकं भविष्यतीति, धन्या भारतभूमिः, धन्यो माहामुनिः पाणिनिश्चेति दिक् ।

अष्टाध्यायीग्रन्थस्य वार्तिककारा

पाणिनीयाष्टाध्याय्यामुपर्यनेके चार्याः वार्तिकसूत्रपाठं व्यरचयन् । तेषां ग्रन्थाः इदानीमनुपलब्धाः । महाभाष्ये अनेके ज्ञाननामाचार्याणां वचनं 'अपर आह' इति निर्देशपूर्वकमुल्लिखितम् । आचार्य पतञ्जलिना तु यत्र कुत्रापि वार्तिककाराणां नाममपि निर्दिष्टं । महाभाष्ये निम्न वार्तिककाराणां नामोल्लेखोऽस्ति । यथोक्तम्—कात्यायनः, भारद्वाजः, सुनागः, क्रोष्टाः, वाडवः, व्याघ्रभूतिः, वैयाघ्रपद्य इति । वार्तिकानां कृते शब्दशास्त्रे वाक्यं, व्याख्यानसूत्रं, भाष्यसूत्रं, अनुतन्त्रं अनुस्मृति नाञ्च शब्दानां व्यवहारो भवति ।

कात्यायनः

पाणिनीय व्याकरणमाधृत्य ये ये वार्तिककाराः वार्तिकमरचयन् तेषु कात्यायन एव प्रसिद्धः । महाभाष्ये मुख्यरूपेण कात्यायनस्यैव वार्तिकाणामुल्लेखो दृश्यते । भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये कात्यायनं स्पष्टरूपेण वार्तिककार पदेनाभिहितवान् । यथोक्तम्—

'न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह । स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति, किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—न स्म पुराद्यतन इति'[१७४] । अन्यदपि—'सिद्धत्येवं यत्विदं वार्तिककारः पठति विप्रतिषेधात्तु बलीयस्त्वम्' इति एतद्संगृहीतं भवति'[१७५] इति ।

आचार्यपुरुषोत्तमदेवेन कात्यायनस्य कतिपय नामान्युद्धतानि । यथा मेधाजित् कात्यायनश्च सः । पुर्वसुर्वररुचिः[१७६] इति वस्तुतस्तु कात्यायनस्यापरनाम—मेधाजित्, कात्यायन, कात्य, पुनर्वसु, वररुचिरिति प्रसिद्धिः ।

प्राचीन वाङ्मये नानाविध कात्यायन पदानामुल्लेखो विद्यते, प्रथमो कात्यायनः कौशिक पदवायी । द्वितीयः आङ्गिरसः । तृतीयः भार्गवः । चतुर्थः हूयामुष्यायणः इति । स्कन्दपुराणानुसारं कात्यायनः याज्ञवल्क्यस्य पुत्रआसीत् । यो हि वेदसूत्रमरचयत् । स्कन्दपुराणे—

'कात्यायन सुतं प्राप्य वेदसूत्रस्य कारणम्'[१७७] इति । कात्यायनमेवं हि विद्याविचक्षण पदेनाभिहितम् । यथोक्तम् स्कन्दे—

कात्यायनाभिधं च यज्ञविद्याविचक्षणम् ।
पुत्रो वररुचिर्यस्य बभूव गुणसागरः[१७८] ।।

इत्यनेन कात्यायनस्य वररुचिर्नामको पुत्रस्योल्लेख प्राप्नोति । युधिष्ठिर मीमांसक मतेन कात्यायनपुत्रः वयरुचिः कात्यायनः अष्टाध्यायी सूत्राणां वार्तिककारः । यथोक्तम्—हमारा विचार है कि याज्ञवल्य का पौत्र, कात्यायन का पुत्र वररुचि अष्टाध्यायी का वर्तिककार है ।[१७९] इति ।

पण्डितराज नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे कात्यायनं पाणिनि शिष्यम् । यथोक्तम् अव्ययीभावप्रकरणे 'संख्यावश्येन' सूत्रस्य व्याख्याने उक्तम्—

वस्तुतस्तु कात्यायनः पाणिनेर्शिष्यः ।

महाभाष्ये पशपशाह्निके 'यथा लौकिकवैदिकेषु' वार्तिक व्याख्यायामुक्तम्— 'प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे च प्रयोक्तनो यथा लौकिकवैदिकेषु प्रयुज्जन्ते'[१८०] इति । अनेन विस्पष्टं यत् 'कात्यायनः' दाक्षिणात्यआसीदिति ।

स्कन्दपुराणानुसारं महर्षि याज्ञवल्क्यस्याश्रमः आनर्त=साम्प्रतं गुजरात देशे सीत् ।

सम्भवमिदं यत् याज्ञवल्क्यस्य मिथिलागमनानन्तरं तस्य पुत्रः कात्यायनः महाराष्ट्रम्प्रतिगच्छति, तस्य पौत्रः वार्तिककार वररुचि-कात्यायनस्य तत्र दाक्षिणैव निवसतिस्म ।

महर्षि पतञ्जलिर्महाभाष्ये कात्यायन कृते 'भगवान्' पदं व्यवहृत्य कात्यायनस्य श्रेष्ठतां प्रामाणिकताञ्च निर्दिशति । उक्तम्—'प्रोवाच भगवान् कात्यः'[१८१] इति । वस्तुतस्तु कात्यायनस्य वार्तिकपाठं पाणिनीयव्याकरणस्यात्यन्तं महत्वपूर्णतामस्ति, तेन विना पाणिनीय-व्याकरणमपूर्णं प्रतिभाति । पतञ्जलिरपि कात्यायनीय वार्तिकानामाधारं मत्वा स्वमहाभाष्यमलिखत् । महाभाष्येऽपि वार्तिकाणां संख्या स्पष्ट एव न प्रतिभाति ।

भगवता पतञ्जलिना भारद्वाजीय वार्तिकानामुल्लेखो महाभाष्ये नेकेषु स्थलेषु कृतः । वार्तिकानीमानि पाणिनीयप्रोक्ताष्टाध्याय्यामुपरि निर्मितानि । इमानि तु महाभाष्ये

उद्धृतानि भारद्वाजीयानां वार्तिकाणां सूक्ष्म पर्यवेक्षणेन स्पष्टं भवति । यथोक्तम्—'भारद्वाजीयाः पठन्ति-नित्यमकित्वमिडाद्योः कृत्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।'[१८२] इति । भारद्वाजीयाः वार्तिकाः कात्यायनीयाः वार्तिकेभ्यो विस्तृताः । तेषां स्वरूपम्—

कात्यायनीय	—	घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ।
भारः	—	घ्वंसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकतार्थम् ।
कात्या०	—	यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रजामुपसंख्यानम् ।
भार०	—	यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रिश्रन्थिग्रन्थिब्रूमामात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ।[१८३] इति । एभिर्प्रमाणैसिद्ध्यति यत् भारद्वाजीयामि वार्तिकानिपाणिनीय व्याकरणोपरि-निर्मितानि विस्तृतानि सन्ति ।

सुनागः

पण्डित हरदत्तः पदमञ्जर्य्यां वार्तिकाणां रचयिता 'सुनामः' इति स्वीकरोति । यथोक्तम्—

'सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः'[१८४] इति ।

कैयट विरचितमहाभाष्य प्रदीपे सुनागार्चायः कात्याय्नाचार्यादर्वाचीनः । यथोक्तम्—'कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठित-मित्यर्थः'[१८५] इति । वस्तुतस्तु सौनाग वार्तिकाः पाणिनीयाष्टक एव निगदिता यथोक्तम्—'इह हि सौनागाः पठन्ति-वुज्श्चाज्कृतप्रसङ्गः'[१८६] इति ।

क्रोष्टा

आचार्य क्रोष्टुः वार्तिकस्योल्लेखः महाभाष्ये एकैव स्थले प्राप्नोति। यथोक्तं महाभाष्ये[१८७] ।''

'परिभाषान्तरमिति च कृत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति—नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' इति । वस्तुतस्त क्रोष्टीय वार्तिकानि पाणिनीय व्याकरणमधिकृत्य विहितानि ।

बाडवः

वाडवाचार्यस्य विषये भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये उक्तम्—

'अनिष्ठिज्ञो वाडवः पठति[१८८]' इत्यस्मिन् वाक्य व्याख्यायां भट्ट नागेशेन महाभाष्यप्रदीपोद्योते 'सिद्धं त्विदितोरिति वार्तिकं वाडवस्य[१८९]' इति महाभाष्य प्रमाणाभ्यां सिद्ध्यति यत् वाडव नामकः कोऽपि वैयाकरणोयः पुरा पाणिनीय व्याकरणोपरि वार्तिकं कृतम् ।

व्याघ्रभूतिः

महाभाष्ये 'व्याघ्रभूति' आचार्यस्य कुत्रापि साक्षादुल्लेखो नास्ति। परन्तु कैयट मतानुसारं इदमेव वार्तिकं व्याघ्र भूति विरचितमेवास्ति। यथोक्तं—'आयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनायुक्त इत्याहं—काशिकायामेवैक-श्लोकेन प्रमाणमुद्धृतम्—'सम्बोधनेतूशनशस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथा-प्यदन्तम् । माध्यन्दिनिर्वष्टिगुणत्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः[१९०] ।। इति अतः व्याघ्रभूतः वार्तिकं सम्प्रति प्रचुरमात्रायां नोपलब्धं तथापि व्ययमाचार्यः वार्तिककार एवस्तीति प्रसिद्धिः ।'

वैयाघ्रपद्यः

आचार्य वैयाघ्रपद्यस्य नाम पाणिनीय व्याकरणे नहि दृश्यते । परन्त्वस्याः प्रमाणं काशिकायाम्—

गुणं त्विगन्ते नुपुंसकेव्याध्रपदां वरिष्ठः इति ।

पदमञ्जर्यामपि वैयाघ्रपदस्य व्याकरणप्रक्तृत्वं प्रस्फुटति—'व्याघ्र-पादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्य आचार्यः[१९१]' इति । काशिकायामेव अस्याचार्यस्य वार्तिकप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव प्रतिभाति—

'शुविकका शुष्काज्ङ्ञा च[१९२]' इति । आचार्य भट्टोजिदीक्षितेन वार्तिकेदं वैयाघ्रपद्यविरचितं स्वीकरोति । यथोक्तम्—अतएव शुष्किका.....इति वैयाघ्रपदीयवार्तिके णिशब्द एव पठ्यते'[१९३] । वस्तुतत्स्वार्था वैयाघ्रपद्यः वार्तिकारः स्पष्टएव प्रतिभाति ।

हेलाराजः

पण्डित हेलाराजेन व्याकरण वार्तिकोपर्येका 'वार्तिकोन्नमेष' नाम्नी टीका कृता । यथोक्तं वाक्यपदीयटीकायाम्—

'वाक्यकारस्यापि तदेव दर्शनमिति वार्तिकोन्मेषे कथितमस्माभिः[१९४]' इति । अपरञ्च—'वार्तिकोन्मेषे विस्तरेण यथा—तत्त्वमस्माभिर्व्याख्या-तमिति तव एवावधार्य्यम्[१९५]' इति । सम्प्रति—'वार्तिकोन्मेष' ग्रन्थः नोपलभ्यते ।

राघवसूरी

परमवैयाकरण राघवसूरी वार्तिकाणामर्थप्रकाशिका 'नाम्नी व्याख्या कृतवान् । 'अर्थप्रकाशिका' ग्रन्थस्य हस्तलेखं मद्रासस्य राजकीय हस्तलेख संग्रहालये विद्यते । इदन्तु पं० युधिष्ठिर मीमांसकमहोदयेन स्वीकृतम् ।

राजरुद्रः

पण्डितराजरुद्रेण काशिकावृत्तौ श्लोकवार्तिकाणां व्याख्या कृतम् । राजरुद्रस्य

पिता 'गन्नण' इत्यासीत् । अस्य वार्तिकस्य हस्तलेखं पदासस्य राजकीय हस्तलेख संग्रहालये विद्यते । युधिष्ठिरमीमांसक-मतमिदम् ।

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः (२००० वि०पू०)

महामुनि पतञ्जलिपाणिनीय व्याकरणोपयेका महतीव्याख्या प्रस्तुतवान्। इयं व्याख्या संस्कृत वाङ्मये महाभाष्यनामाभिहितम्[१९६] । अस्मिन् ग्रन्थे भगवता पतञ्जलिना व्याकरणस्य काठिन्यं शुष्कत्वञ्च विषयं येन क्रमेण सरसं सारल्येन च जनेभ्योहृदयङ्गमं कारयति स एव प्रशंसायाः विषय । महाभाष्यं पाणिनीय व्याकरणस्य प्रामाणिकं प्रतिष्ठ विधायकं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानमस्ति । सर्वे वैयाकरणाः इमं दृष्ट्वा प्रणमन्ति । अर्वाचीनाः वैयाकरणाः यत्र यत्र सूत्रवार्तिकयोर्मध्ये विरोधं मनुभवन्ति तत्र तत्र महाभाष्यमतमेव प्रमाणत्वेन मनन्ति । यथोक्तम्—'यथोत्तरं हि मुक्तियस्य प्रामाण्यम्[१९७]' यथोत्ततरं मुनीनां प्रामाण्यम्[१९८] इति । महाभाष्य पठनपाठे व्यवस्था सञ्जाता । भर्तृहरि, कैयट, नागेशाख्य कतिपय स्थानेषु पाठान्तराणामुद्धृतः स्थानेष्वनेकेषु पाठःपूर्वापर व्यस्तो वर्तते । टीकाकारैर्स्तत्रतत्र निर्देशितः । एवं प्रकारेणानेकेशु स्थलेषु महाभाष्यस्य पाठ अपि लुप्तप्रायो भवति । यथोक्तम्—'अस्य च्वौअव्यप्रतिषेधश्चोद्यते, दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरिवेत्यर्थम् । स इहापि प्राप्नोति उपकुम्भीभूतम्, उपमणिकीभूतम्[१९९]' इति महाभाष्यकारः 'अस्य ध्वौ' सूत्रविषये अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते इति व्यवहितम् । अधुना महाभाष्ये 'अस्य च्वौ' सूत्रस्य भाष्यं नावाव्यते । सम्पूर्णे महाभाष्ये अन्यत्र कुत्रापि 'अस्य च्वौ' इति विषये 'अव्ययप्रतिषेधः इति विधानं नास्ति । अतः स्पष्टमवेव प्रतिभाति यत् 'अस्य च्वौ' सूत्रस्य नष्टमिति ।

विभिन्न प्राचीन ग्रन्थेषु भगवन्तं पतञ्जलिं गोनर्दीयः, गोणिकापुत्रः, नागनामः, अहिपतिः फणिभृत्, शेषराजः शेषाहिः, चूर्णिकारः, पदकारश्चेति अपरापर नामधेयेनाभिहितम्। महाभाष्यकारः पतञ्जलिः 'विभाषा साकाङ्क्षे' 'सूत्रस्य भाष्ये कश्मीरं प्रत्युत्सुकः' अभिजानाति देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः तत्र सक्तून् पाष्यामः[२००] इति इत्युदाहरणे-नेदृशं प्रतिभाति यत् पतञ्जलेर्जन्मभूमिः कश्मीरमेवास्ति । किन्तु भगवान् पतञ्जलिः पाटलिपुत्र एव वासं चकार । महाभाष्येऽनेकविध निर्देशैः व्यक्तं यत् पतञ्जलिः मथुरा, साकेत, कौशाम्बी, पाटलिपुत्र च विषंये सुष्ठु जानातिस्म । अत एवोक्तोद्धरणेन पतञ्जलेः सम्बन्ध कश्मीरेणाधिकः आसीदिति ।

भर्तृहरिः

प्रसिद्ध चीनदेश यात्री इत्सिंगः स्वग्रन्थे उल्लेखयति । यथोक्तम् हिन्दी भाषायाम् 'वाक्यपदीय कार और महाभाष्यव्याख्या का रचयिता आचार्य भर्तृहरि वौद्धमतानुयायी

था । उसने सात बार प्रव्रज्या ग्रहण की थी ।[२०१]' इति । वस्तुतस्तु वाक्यपदीपये महाभाष्यप्रदीपनाम्नी टीकायाञ्च पर्यनुशीलनेन विस्पष्टं यत् भर्तृहरिः वैदिकधर्मावलम्बी एव सिद्धति । स एवाचार्यः वाक्यपदीय—' न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते ।[२०२] इति । पुनरपि—'वेदशास्त्र विरोधी च तर्कश्चसुर-पश्यताम्'[२०३] इति । वेदस्य विषये इदृशमुद्गारं वेदविरोधी बौद्धविद्वान् कथमपि न प्रकाशयेत् । अतः आचार्यः भर्तृहरि वैदिक धर्मावलम्बी नास्ति बौद्धः इति ।

आचार्य भर्तृहरि विरचिताः ग्रन्थाः

१. महाभाष्य दीपिका । २. वाक्यपदीयम् । ३. वाक्यपदीय ग्रन्थस्य । २ काण्डस्य स्वोपज्ञटीका । ४. भट्टिकाव्यम् । ५. भागवृत्तिः । ६. शतकत्रयम् (नीति, शृङ्गार, वैराग्यद्य) । ७. मीमांसाभाष्यम् । ८. वेदान्तसूत्रवृत्तिः । ९. शब्दधातुसमीक्षा । १०. षष्ठी श्रावीभतहहरिवृत्तिः । एतानि दश पुस्तकानि सम्प्रत्युपब्धानि सन्ति ।[२०४]

आचार्य भर्तृहरि विरचित महाभाष्य टीकायाः यसंशमुपलब्धो वर्तते तेनावलोकनेन विस्पष्टं यत् ततः प्रागेव ग्रन्थेऽनेके टीकाकाराः तेषां टीकाश्चासन् । भर्तृहरिः स्वटीकायां 'अन्ये, अपरे केचित्' इत्युक्त्वा प्राचीनटीकायाः पाठएव मङ्गीकरोति । भर्तृहरि विरचित महाभाष्य टीकायाः अवलोकनेन निश्चितमिदं यत् महाभाष्योपरि न्यूनातिन्यून तिस्रः एव टीकारूल्लिखिताः । महाभाष्ये उपलब्ध टीकायां भर्तृहरेः 'दीपिका' टीका प्राचीना प्रामाणिकाचास्ति । वैयाकरणनिकाये पतञ्जलेरनन्तरं 'आचार्य भर्तृहरिः' एकैवास्तियं सर्वेवैयाकरणाः प्रमाणमिति मत्वा तत्सिद्धान्तमङ्गीकुर्वन्ति ।[२०५]

अज्ञातकर्तृकः (सं० ६८० वि०पूर्व)

ऋग्वेद भाष्यकर्ता स्कन्दस्वामी । स एव निरुक्तोपरि टीका कृतवान् स आचार्यः स्वटीकायांलिखति यथा—'अन्ये वर्णयन्ति भावशब्दः शब्द पर्यायः[२०६]' । तथा च प्रयोगः—यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावः 'इति सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेनार्थभूताः संबद्धा भवन्ति स तेषां स्वभावः' इति तत्र व्याख्यायते[२०७] इति । विस्पष्टमनेन वाक्येन यत् स्कन्दस्वामी महाभाष्ये कोऽपि टीकाकृतम् ।

कैयटः (सं० ११०० विक्रमात् प्राक)[२०८]

महावैयाकरण कैयटेनापि महाभाष्यस्यैकां प्रदीप 'नाम्नी टीका कृता । महाभाष्योपल्ब्ध टीकासु भर्तृहरिविरचित महाभाष्यदीपिकायारनन्तरमेव प्राचीना टीका । कैयटेन सम्पूर्णे प्रदीपे एकैव स्थले महाभाष्यदीपिकायामुल्लेखो कृतः/यथोक्तम्— 'विस्तरेण भर्तृहरिणा प्रदर्शितः ऊह[२०९]' इति सम्प्रति महाभाष्य ग्रन्थस्य काठिन्य ज्ञानाय कैयट प्रणीत प्रदीप टीका एवं साहाय्यं करोति विदुषाम् । अतः पाणिनीय सम्प्रदाये

कैयट कृत महाभाष्यप्रदीपस्य महत्वपूर्णं स्थानमस्ति ।

महावैयाकरण कैयट विरचितस्य महाभाष्य-प्रदीपस्य प्रत्यध्यायान्ते उक्तम्— 'इत्युपाध्याय जैयटपुत्र कैयट कृते महाभाष्य प्रदीपे इति वाक्यानुसारं कैयटस्य पिता जैयट उपाध्यायेत्यासीत् । कैयटेन निस्सन्देह एव शिष्येभ्यः महाभाष्यस्य प्रवचनं कृतम्। परन्तु तेष्वेकैव शिष्यस्य नाम सम्प्रति प्राप्तं' 'सः उद्योतकारः' इति कैयट-शिवयेणो उद्योतकरेणापि पाणिनीय व्याकरणोपरि कमपि ग्रन्थं व्यरचयत् तस्योद्धरणं चन्द्रसागरसूरिणा च स्वग्रन्थे उद्धृतम् । यथोक्तम्— 'स्वगुरुमतमुपदर्शयन्नुद्योतकार आह— यथात्र भवान्स्मदुपाध्यायो व्याकरणरत्नकारपूर्णचन्द्रमाः कैयटाख्यः शिष्यसार्थमिदमवोचत्— भृत्यापेक्षयात्र षष्ठी कृता, साध्यापेक्षया इति ।[२१०] वैयाकरण कैयटस्योत्पत्तिः कस्मिन् देशे कदा भवतीति मया याथातश्येन न ज्ञायते परन्तु कैयट मम्मट, रुद्रट, उद्भट् इत्यादिभि नामानिसादृश्यं दृश्यते । सादृश्येन प्रतिभाति यत् कैयटः कश्मीरदेशस्य निवासी । महाभाष्ये सरूपाणामेक शेष एक विभक्तौ 'सूत्रे भाष्ये उक्तम्'—वृक्षस्यातानो वृक्षे छिन्नेऽपि न नश्यति'[२११] इति कैयटेन स्वटीकायामुक्तम् यथा वृक्षोपरि द्राक्षादि लता दलिता------इत्यादयः । अनेव दृष्टान्तेन कैयटस्य काश्मीरदेशीत्वं सिद्ध्यति । यत् पुराकाले द्राक्षालता भारतवर्षे कश्मीर प्रान्ते एव प्राप्नोतीति ।

ज्येष्ठकलशः (सं० १०८५-११३५ वि०)[२१२]

आचार्य ज्येष्ठकलश महोदयेन महाभाष्यग्रन्थस्य टीकाकृतं सन्दिग्ध मस्मिन् विषये । महाकवि विल्हणेनोद्धृतम्—महाभाष्यव्याख्या-मखिलजनवन्द्यां विदधतः ।

सदा यस्यच्छात्रैस्तिलकितमभूत्प्राङ्गणमपि[२१३] इति ब्राह्मणवंशोद्भव कौशिक गोत्रस्याचार्य ज्येष्ठकलशस्य पिता 'राजकलशः' पितामहः 'मुक्तिकलशश्चासीदिति । 'नागदेवी' तस्य भार्या । त्रयो पुत्राः ज्येष्ठ-कलशाचार्यस्याभवन्, विल्हण, इष्टराम, आनन्दनामाभिधानम् । ज्येष्ठ कलशः मूलतः मध्यदेशीय ब्राह्मणासीदिति ।

मैत्रेय रक्षितः (सं० ११४५-११७५ वि)[२१४]

बौद्धवैयाकरणेषु मैत्रेय रक्षितस्य नाम महत्त्वपूर्णरूपेण गृह्यते । वैयाकरणोऽयं वस्तुतः बङ्गदेश निवासी । मैत्रेय रक्षितेन 'न्यास' ग्रन्थस्य तन्त्र प्रदीप नाम्नी महती टीका कृतम् । तथा च—धातुप्रदीपः दुर्घटवृत्तिश्च इति द्वौ ग्रन्थौ लिखितवान् ।

पुरुषोत्तमदेवः (सं० १२०० वि)[२१५]

आचार्य पुरुषोत्तम देवेन 'महाभाष्य ग्रन्थोपरि' 'प्राणपणा' नाम्नि लघुवृत्ति प्रकाशितम् । भाषावृत्तिग्रन्थस्य व्याख्याता सृष्टिधराचार्य स्येषाशक्तिः । यत राजालक्ष्मणसेनस्याज्ञया

श्रीपुरुषोत्तमदेवेन 'भाषावृत्ति' 'ग्रन्थं रचितम् । यथोक्तं भाषवृत्ती वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञ आज्ञया प्रकृते कर्मणि प्रसजन्'[२१६] इति । वैयाकरणपुरुषोत्तम-देवेनन्ये ग्रन्थाः रचिताः यथा—कुण्डणी व्याख्यानम्, कारक-कारिका, भाषावृत्तिः दुर्घृवृत्तिः, परिभाषावृत्तिः, ज्ञापकसमुच्चयः उणादि-वृत्तिः कारकचक्रमित्यादयः तथा च त्रिकाण्डशेष (अमरकोष परिशिष्टम्) हारावलीकोषः वर्णदेशना[२१७] च चेत्यादयः ।

धनेश्वरः (सं० १२५०-१३०० वि०)[२१८]

वैयाकरण 'धनेश्वर' पण्डितेन महाभाष्यस्य 'चिन्तामणि' नाम्नी टीका कृता । धनेश्वर विरचित 'प्रक्रिया रत्नमणि' नामकं ग्रन्थः अडियार पुस्तकालये विद्यते ।

शेषनारायण (सं० १५०० वि०)[२१९]

शेषवंशावतंस श्रीशेषनारायणेन महाभाष्यस्य सूक्तिरत्नावली 'नाम्नी प्रौढा व्याख्या कृतम् । वैयाकरणेनानेन श्रौतसर्वरग्रन्थस्यान्ते स्वपरिचयं दत्तम् । यथोक्तम्—'श्रीमद् बोधायनमार्गप्रवर्तकाचार्य श्रीशेष अनन्तदी-क्षितसुतश्रीशेषवासुदेवदीक्षिततनूद्भवमहामीमांसकदीक्षितशेष नारायणनिर्णीते श्रौतसर्वस्वे व्यङ्गादिविचारो नामद्वितीयः इत्यादयः ।

विष्णुमिश्रः (सं० १६०० वि०)[२२०]

विष्णुमिश्र नाम्नः केनापि वैयाकरणेन महाभाष्यग्रन्थोपरि 'क्षीरोद्' नामाभिधानं टिप्पणं कृतम् । भट्टोजिदीक्षितकृत शब्दकौस्तुभ 'ग्रन्थे तस्योल्लेखो विद्यते यथोक्तम्'—'ह्वरट् सूत्रे क्षीरोदकारोप्याह'[२२१] इति ।

नीलकण्ठ वाजपेयी (सं० १६००-१६७५ वि०)[२२२]

'नीलकण्ठ वाजपेयी' पण्डितेन 'सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थारम्भे' 'सुखबोधिनी व्याख्यायां' स्वपरिचयं दत्तम्—

रामचन्द्र महेन्द्राख्यं पितामहमहं भजे ।
आत्रेयाब्धिकलानिधिः कविबुधालङ्कार चूडामणिः ।।
तातः श्रीवरदेश्वरो मखिवरो यो यतट देवान् भारवैः ।
अध्येष्टाप्पयदीक्षितार्थतनयात् तन्त्राणि काश्यां पुनः ।।
षड्वर्गाणि त्यजेष्टशिवतां प्राणनस्सोऽवतात् ।
श्रीवाजपेयिना नीलकण्ठेन विदुषां मुदे ।
सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या क्रियते सुखबोधिनीम् ।।इति

वैयाकरण नीलकण्ठेन व्याकरणविषयकानिपुस्तकानि रचितानि—यथोक्तम्—पाणिनीय शिक्षा, परिभाषावृत्तिः, सिद्धान्तकौमुद्याः सुखबोधिनी टीका, तत्त्वबोधिनी

टीकायाः गूढार्थदीपिका इति ।

शेषविष्णुः (सं० १६००-१६५० वि०)[२२३]

शेषविष्णु विरचितं महाभाष्यप्रकाशिका 'टीकाविद्यते । महाभाश्ये पश्पशाह्निकान्ते महाभाष्यप्रकाशिकाटीकायांमिदं पाठं विद्यते'—'इति श्रीमन्महादेवसूरिसुतशेषविष्णुविरचितायां महाभाष्यप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्' इति ।

तिरूमल यज्वा (सं० १५५० वि०)[२२४]

तिरूमल यज्वा पण्डितेन महाभाष्यस्य 'अनुपदा' नाम्नी व्याख्या कृता । अस्य पिता मलय यज्वा 'इत्यासीत् । अनेन स्वपरिचयं दर्शपौर्णमासमत्रभाष्ये' उक्तम्—इति श्रीमद्राघवसोमयाजिकुलावतंसच-तुर्दशविद्यावल्लभमल्लपसूनुना तिरूमलसर्वतोमुखयाजिना महाभाष्यानुपद-टीकाकृता रचितं दर्शपौर्णमासमन्त्रभाष्यं सम्पूर्णम्' । इति ।

शिवरामेन्द्र सरस्वती (सं० १६७५-१७५० वि०)[२२५]

शिवरामेन्द्र सरस्वती महाभाष्यग्रन्थस्य सिद्धान्तरत्नप्रकाश 'नाम्नी व्याख्या कृतवान् । पण्डितोऽयं सिद्धान्तरत्नप्रकाशस्यान्ते निर्दिशति—

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीशिवरामेन्द्र-सरस्वती योगीन्द्रविरचित महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाश........ इति ।

नागेशभट्टः (सं० १७३०-१८१० वि०)[२२६]

पण्डितनागेशभट्टेन 'महाभाष्यप्रदीपस्य' उद्योताख्यं विवरणं प्रस्तुतम् । नागेशभट्टः महाराष्ट्रीयोब्राह्मणः । तस्यापरनाम 'नागोजिभट्ट' इति । नागोजिभट्टस्य पिता शिवभट्टः माता च सती देवीति । यथोक्तम् लघुशब्देन्दुशेखरे—'इति श्रीमदुपाध्यायोपनामक-शिवभट्टसुतसतीगभजनागेश-भट्टविरचितलघुशब्देन्दुशेखरे..........इति[२२७] ।' तस्य कोऽपि सन्ततिर्नास्ति । यथोक्तं लघुशब्देन्दुशेखस्यान्ते—

लघुशब्देन्दुशेखरः पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका ।
स्वमतौ सम्पगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौमुदा ।।इति

पण्डितराज नागेशः भट्टोजि दीक्षितस्य पौत्रेण हरिदीक्षितेन व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनं कृतम् । वैद्यनाथपायगुण्डेः तस्य मुख्यो शिष्यः । वैयाकरणसम्राट् नागेशः व्याकरण, साहित्य, अलंकार, धर्मशास्त्र सांख्ययोग, पूर्वोत्तर, मीमांसा, ज्यौतिषादि विषयानाञ्च ज्ञाता । वैयाकरणनिकायेऽऽचार्यभर्तृहरेरनन्तरं स एकैव प्रामाणिको विद्वान् मन्यते । विदुषां मध्ये किंवदन्तीरियं यत् नागेशेन गुरुमुखादष्टादश वारं महाभाष्यस्याध्ययनं कृतम् ।

प्रयाग समीपे शृङ्गवेरपुनगरस्य राजा रामसिंहः नागेशभट्टस्यान्नदाता सीत् ।

नागेशभट्टस्येतिवृत्ते जश्रुतिरियं प्रसिद्धिर्यत् १७७२ तमे विक्रमेऽब्दे जयपुराधीशेन स्वाश्वमेधयज्ञे पण्डितं नागेशमप्यामन्त्रयामास। परं नागेशेन स्वक्षेत्रसन्यासव्रतेन निमन्त्रणमस्वीकृतम्। जनश्रुत्याबलेन नागेशस्य कार्यस्थितिरूक्तसमय एव समीचीनम्।

नागोजिभट्टेन 'महाभाष्यप्रदीपोद्यातानन्तरं व्याकरणशास्त्रस्य कतिपये ग्रन्थाः विरचिता—

१. लघुशब्देन्दुशेखरः
२. बृहच्छब्देन्दुशेखरः
३. परिभाषेन्दुशेखरः
४. लघुमञ्जूषा
५. परमलघुमञ्जूषा
६. स्फोटवादः
७. महाभाष्यप्रत्याख्यानसंग्रहः। इत्यादयः

जयादित्यवामनौ च (सं० ६५०-७०० वि०)[२२८]

जयादित्य वामनाभ्यां विरचिता काशिका वृत्तिः साम्प्रयुपलब्धाः। सम्प्रत्युलब्धमान पाणिनीयव्याकरणग्रन्थेषु महाभाष्यभर्तृहरि विरचित ग्रन्थेष्वनन्तरमियंवृत्तिअतिप्राचीनः महत्वपूर्णाचास्ति।

प्रसिद्धचीनी यात्रीत्सिंगः स्वभारतयात्राप्रसङ्गे जयादित्यं काशिकायारचयिता उक्तम्। श्रीसृष्टिधराचार्येणापि भाषावृत्त्यर्थ विवृत्ति 'ग्रन्थे' काशिका ग्रन्थस्य रचयिता जयादित्य इति स्वीकृतम्। यथोक्तम्—'काशयति प्रकाशयति सूत्रार्थमिति काशिका जयादित्य विरचितावृत्तिः'[२२९] इति परं तस्याः अष्टमोऽध्यायः वामनविरचित एव। पण्डित बालशास्त्रिणा प्रकाशित काशिकायांमादौ चतुरध्यायन्तेऽऽचार्य 'जयादित्यस्य' नाम मुद्रितं शेषेषु चतुर्ष्वध्यायेषु वामनस्य नामाङ्कितम्। पण्डित हरिदीक्षितेन प्रौढमनोरमायाः 'शब्दरत्न' टीकायां प्रथम, द्वितीय पञ्चम्, षष्ठाध्यायानाञ्च जयादित्यविरचितं तथा शेषाध्यायानां रचयिता वामन इति। यथोक्तम्—'प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठाः जयादित्यवृत्तयः इतरे वामनकृतवृत्तयः इत्यभियुक्ताः[२३०] इति। उक्ताद्धणयोः विस्पष्टं यत् 'काशिका' ग्रन्थं जयादित्यवामनाभ्यां मिश्रिताः।

भट्टोजिदीक्षितः (सं० १५७०-१६५० वि०)[२३१]

आचार्यभट्टोजि दीक्षितेन 'अष्टाध्यायी' ग्रन्थस्य 'शब्दकौस्तुभ' नाम्नी वृत्तिं लिखितम्। वृत्तिरियं सम्प्रति सम्पूर्णं नोपलब्धं परं प्रारम्भे सार्धद्वयाध्यायौ तथा चतुर्थोऽध्यायश्च समुपलब्धः।

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणस्य भट्टोजिदीक्षितस्य पितुःर्नाम लक्ष्मीधर तथा लघुभ्राता रङ्गोजिभट्ट आसीत्। पण्डितराजजगन्नाथकृत मनोरमाखण्डनेन प्रतीयते यत् भट्टोजिदीक्षितेन नृसिंहस्य पुत्रः शेषकृष्णात् व्याकरणशास्त्र-स्याध्ययनं कृतम्। यथोक्तम्—इह केचित

(भट्टोजिदीक्षिताः) शेषवंशावतंसानां श्रीकृष्णपण्डितानां चिरायार्चितयोः पादुकयोः प्रसादादासादितशब्दानुशासना-स्तुषु च पारमेश्वरपदं प्रयातेषु तत्रमवद्भिरूल्लासितं प्रक्रियाप्रकारां--दूषणैः स्वनिर्मितायां मनोरमायामाकुल्यमकार्षुः[२३२] इति ।

प्रसिद्ध वैयाकरणस्य भट्टोजिदीक्षितस्य कालः विवादास्पदम् । कालस्य परिज्ञानाय कतिपयविदुषां मतमुद्धत । यथोक्तम्—

१. डा० वेल्वेल्करः सम्वत् १६५७-१७०७ विक्रमेऽब्दे
२. डा० तालात्तीरः सम्वत् १५७५-१६२५
३. डा० रावः सम्वत् १५७०-१६३५
४. डा० कीथः विक्रम सप्तदश शताब्दप्राग्
५. डा० विण्टरनिट्जः सम्वत् १६२५ तमे प्रादुर्भावः
६. डा० एस्०पी० चतुर्वेदी सम्वत् १६०० तमे प्रादुर्भावः
७. डा० वी०पी० काणे सम्वत् १५८०-१६३० विक्रमे ब्दे। इति[२३३]

आचार्यभट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्त कौमुद्याः प्रागेव शब्दकौस्तुभं विरचितं यथोक्तं सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरकृन्दन्ते—

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथा शास्त्रं दर्शिता शब्द कौस्तुभे ।।इति

श्लोकेनानेन महदाश्चर्यं यत् सिद्धान्त कौमुदी ग्रन्थः दिङ्मात्रमिह दर्शितः पाणिनीय व्याकरणस्य सर्वश्रेष्ठा रचना तच्छम्मुखे विस्तृत शब्दकौस्तुभ इति नाम्नी रचना विलुप्ता भट्टोजिदीक्षितेन स्वयमेव लिखितायाः सिद्धान्तकौमुद्याः 'प्रौढमनोरमा' नाम्नी टीका कृता । ग्रन्थेऽस्मिन् प्रक्रियाकौमुद्यादिप्राचीनग्रन्थाणां यथा-यथा स्थाने खण्डनमपि वर्तते । तेन 'यथोत्तरं मुनीनां वचनं प्रामाण्यमिति निर्दिष्टम् । प्राचीन ग्रन्थकाराणामितर वैयाकरणानामपि मतं तेन स्वग्रन्थेगृहीतम् ।

पण्डितराज जगन्नाथः

पण्डितराज जगन्नाथेन 'प्रौढमनोरमायाः' खण्डने मनोरमाकुचमर्दन नामकं ग्रन्थ व्यरचयत् । यथोक्तं मनोरमा कुचमर्दन टीकायाम्—'इत्थं च ओत सूत्रगतकौस्तुभग्रन्थः सर्वोऽप्यसङ्गत इति बोध्यम् । अधिकं शब्दकौस्तुभखण्डनादवसेयम् । वस्तुतस्तु पण्डितराज्ञाशब्दकौस्तुभस्यापि खण्डने अन्यः कोऽपि ग्रन्थे लिखितः तं सम्प्रतिनोपलब्धमिति । पण्डिराज जगन्नाथस्य केनापि कारणेनाहिनकुलवद्वैरः समजनीत्यनेन पण्डितराज सर्वत्रैव युक्तायुक्तत्वविचारमपहाय भट्टोजिदीक्षितस्य खण्डनम-करोदिति प्रसिद्धियं कथा ।

दृष्यद् द्राविडदुर्ग्रहवंशाम्लिष्ठं गुरुद्रोहिणा
यन्म्लेच्छेति वचो विचिन्त्य सदसि प्रौढेऽपि भट्टोजिना।
तत्सत्यापितमेव धैर्यविधिना यत्स व्यमृदनात् कुचम्
निर्बध्यास्य मनोरमावशनयन्नपयाद्यान् स्थितान्[२३४] ।।इति

तैलङ्गब्राह्मणोऽयं पण्डितराजः।.तस्यापरनामवेल्लनाड् त्रिशूलीरपि। तस्य पिता पेरम्भट्ट माता च लक्ष्मीति प्रसिद्धा। पण्डितराजः सम्राट् शाहजहाँ दाराशिकोहयो प्रियासीत्। शाहजहाँ राज्ञा तं 'पण्डितराज' इत्युपाधिना विभूषितः। ससम्मानं पदव्या समलंकृतमिति।

अप्यदीक्षितः (१५७५-१६५०)[२३५]

अप्पय दीक्षितेन पाणिनीय सूत्राणां सूत्रप्रकाश 'नाम्नी व्याख्या कृत। अप्पय दीक्षितस्य पितुःनाम 'रङ्गराज अध्वरीति पितामहश्च आचार्य दीक्षितेति । सः भारद्वाजगोत्रीयः। अप्पय दीक्षितस्य कनिष्ठो भ्राता अय्यान् दीक्षितेति। आच्यानदीक्षितस्य पौत्रः श्रीनीलकण्ठदीक्षित विरचित सिवलीलार्णव काव्यस्याध्यायनेन ज्ञातं यत् अप्पयदीक्षितस्यायः द्विसप्तति-र्वर्षतमा । अस्मिन्नेव कालेऽनुमानतः शतपुस्तकानि विरचितानि। यथोक्तमायुर्विषये—कालेन शम्भुः किल तावतापि, कलाश्चतुष्षष्टिमिताः प्रीजन्ये। द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रवन्धान्छतं व्यदधादप्पयदीक्षितेन्द्रः[२३६] इति।'

वरदराजाचार्यः

आचार्यवरदराजः दाक्षिणात्य ब्राह्मण सीत् । तस्य पूज्य पिता 'दुर्गातनयः' भट्टोजिदीक्षितः गुरुश्चासीदिति। स्वगुरोराज्ञया सिद्धान्तकौमुद्याः 'पथप्रदर्शकः' लघुसिद्धान्तकौमुदी नामकं ग्रन्थमरचयत्। लघुसिद्धान्तकौमुद्याः रचनानन्तरं वि०सं० १५५० तमेऽऽचार्यः वरदराजेन सिद्धान्तकौमुदीं लघुरूपात्मिकां मध्यकौमुदी रचितम्।

विश्ववेवर सूरिः (१६००-१६५०)[२३७]

आचार्य 'विश्वेश्वरसूरि' 'महोदयेन' भट्टोजिदीक्षित विरचित 'शब्दकौस्तुभ' ग्रन्थस्यातिविस्तृता व्याख्याव्यवस्थापितम् । सः 'व्याकरण सिद्धानत सुधानिधि' रूपेणाध्यायत्रयात्मकेन मुद्रितम्। तस्य 'लक्ष्मीधर' इति। अयं पर्वतीयदेशवासीति प्रतिभाति। आचार्येण स्वग्रन्थे कतिपयस्थलेषु 'भट्टोजि दीक्षितस्य' नाममभिहितं परं कुत्रापि शब्दरत्नस्योल्लेखं स्वग्रन्थे न कृतम्। अतः आचार्यस्य कालानुमानतः (सं० १६०० तः १६५० वि०) मध्य एव में प्रतिभाति। अनेन उक्त ग्रन्थानन्तरं कतिपय ग्रन्थं निर्मितम्। तेषां नामानिक्रमेण—

१-तर्क कौतुहलम्, २-अलङ्कार कौस्तुभम्, ३-रुक्मिणीपरिणयः, ४-आर्यासप्तशतीः, ५-अलङ्कारकुलप्रदीपः, ६-रसमञ्जरी टीका चैते षट् ग्रन्थाः विरचिताः ।

ओरम्भट्टः (सं० १९०० वि०)[२३८]

ओरम्भट्टस्यापर नाम 'वैद्यनाथभट्टविश्वरूप' इति तेन 'व्याकरण-दीपिका' नाम्नी वृत्तिं कृतम् । वृत्तावस्यामुदाहरणमान्याः पङ्क्तेरपि सिद्धान्त-कौमुद्याएवोद्धृतम् । ओरम्भट्टः काशीनिवासी महाराष्ट्रीयः पण्डितः इति। पण्डितोऽयं प्रसिद्ध विद्वान् 'बालशास्त्रेः' गुरु पं० काशीनाथ शास्त्रेः समकालिकैव ।

स्वामी दयानन्द सरस्वती (१८८१-१९०४ वि०)[२३९]

स्वामी दयानन्द सरस्वती पण्डितेन 'अष्टाध्यायी भाष्य नाम्नी विस्तृतैका व्याख्या प्रस्तुतः । अस्य विदुषः जन्म काठियावाड़ प्रान्तस्य टङ्कारा नगरस्य औदीच्य ब्राह्मणकुलेऽभूत् । तस्य पिता सामवेदीयो ब्राह्मणासीत् । तस्य पितृनाम 'कर्शनजी तिवारीति प्रसिद्धम् । बाल्यकाले सं मूलजी मूलशङ्करो वा नाम्ना जनाः सम्बोध्यन्तेस्म। तस्या पिता 'कर्शनजी तिवारी' शैवमतावलम्बी ।

तस्य पञ्चवर्ष एवावसीायां विद्यारमभः तथा चाष्टवर्षान्ते उपनयनसंस्कारमभूत् । सामवेदीयोऽपि तस्य पिता तं स्वपुत्रं मूलजीनामकं रुद्राध्यायं तथा समग्रं यजुर्वेदं कण्ठाग्रमकारयत् । सः द्वाविंशति वर्षे एव गृहं त्यक्त्वा संन्यासमग्रहीत् ।

तेन नर्मदा तदीय 'चाणोदकन्याली' स्थले स्वामी पूर्णानन्दसरस्वती गुरूणा संन्यासमगृह्णात् । तदा दयानन्द सरस्वती तस्य नामकरणमभि-हितम् । स्वामी विरजानन्द द्वारा तेन व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनं कृतम् । तदानीं नव्यवैयाकरणेषु 'स्वामी विरजानन्दः' व्याकरणस्य सूर्य इव कथ्यतेस्म ।

आर्यसमाज प्रवर्तकः 'स्वामी दयानन्द सरस्वतीः' अष्टाध्यायीं भाष्य ग्रन्थानन्तरं कतिपय ग्रन्थानां रचनां कृतवान् । तेषु—१. सत्यार्थप्रकाशः, २. संस्कारविधिः, ३. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, ४. ऋग्वेदभाष्य, ५. यजुर्वेदभाष्य, ६. चतुर्वेदविषयसूचीत्यादि मुख्याः ग्रन्थाः सन्ति ।

देवदत्त शास्त्रीः (१९४३ वि०)[२४०]

हरिद्वार वास्तव्य पं० देवदत्तशास्त्रिणा संस्कृतभाषायां संक्षिप्ता वृत्तिरलिखत् । अस्याः प्रथमोऽध्यायः 'अष्टाध्यायी' शीर्षकेन १९४३ वैक्रमेऽब्दे लखनऊ कान्यकुब्जयन्तात्रालये उपलब्धम् ।

भीमसेन शर्मा (सं० १९११-१९७४)[२४१]

पं० भीमसेन शर्मणा विदुषा पाणिनीयाष्टके संस्कृते हिन्दी भाषायाञ्चैका वृत्तिं

कृतम् । अस्यां वृत्तौ सूत्राणां पदच्छेदं विभक्तिनिर्देश पूर्वकं संस्कृते हिन्द्याञ्च वृत्तेरूदाहरणप्रदर्शितम् ।

गङ्गादत्त शर्मा (सं० १९२३-१९९०)[२४२]

पं० गङ्गादत्त शर्मणा गुरुकुल कांगडी हरिद्वारेऽध्यापनं कुर्वन्नष्टा-ध्याय्याः संस्कृतभाषायां मध्यममार्गीये का तत्त्वप्रकाशिका 'नभी' नाम्नी वृत्तिः प्रणीता ।

पं० गङ्गादत्त शर्मणः जन्म बुलन्दशहनगरे सनाढ्य ब्राह्मणकुले भूत् । भवतः पिता हेमराजवैद्य इति । भवतामथुरां पं० उदयप्रकाशेन अष्टाध्याय्याः अध्ययनं कृतम् । अन्ते संन्यासस्य दीक्षां गृहीत्वा 'स्वामी शुद्धबोध तीर्थ' नाम्ना प्रसिद्धिमवाप ।

काशिकायाः व्याख्याता

आचार्य जिनेन्द्र बुद्धिः

काशिका ग्रन्थमधिकृत्य ये हि व्याख्या ग्रन्थाः सम्प्रत्युपलब्धः तेषु बोधिसत्वदेशीयः आचार्यजिनेन्द्रबुद्धि विरचित । काशिकाविवरण पञ्चिका 'अपरनाम न्यास' इति सर्वातिप्राचीनम् ।

न्यासकारेण स्वकिञ्चिन्मात्रमपि परिचयं न दत्तम् । अतः सर्वथा तस्येति वृत्तिविषयेऽन्धकारमेव । किन्तु महाभाष्यव्याख्याताकैयटः हरदत्तात् पौर्वकालिकः इति तु विस्पष्टम् । कैयटस्य जिनेन्द्रबुद्धेरनेकानेक वाक्यानां परस्परं दरीदृश्यते । यथा—

१. **न्यासकारेण**–'द्वयोरिकारयोः प्रश्लेषनिर्देशः । तत्र यो द्वितीय इवर्णः स ये (विभाषा) इत्यात्ववाधा यथा स्यादित्येवमर्थः'[२४३] इति ।

प्रदीपकारेण–'दीर्घोच्चारणे भाष्यकारणे प्रत्याख्याते केचित् प्रश्लेषनिर्देशेन इकारो ये विभाषा (६/४/४३) इत्यात्वस्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः । तदयुक्तम् । वयप्सन्नियोगेन विधीयमानस्येत्त्वस्यान्तर-ङ्गत्वात्'[२४४] इति ।

२. **न्यासकारेण**–अनित्यता पुनरागमशासनस्य घ्वोर्लोपो लेटि वा (७/१/७०) इत्यत्र वाग्रहणाल्लिङ्गाद् विज्ञायते । तद्धि ददत् ददात् इत्यत्र नित्यं घ्वोर्लोपो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि च नित्यमागमशासनं स्याद् वाग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवतु नित्यो लोपः । सत्यपितस्मिन् लेटो डादौ (३/४/९५) इत्यटि कृते ददत् ददादिति सिद्धत्येव । अनित्यत्वे त्वागमशासनस्याडागमाभावान्न, सिद्ध्यति, ततो वा वचनमर्थवद् भवति[२४५] इति । प्रदीपकारकैयटेन—केचित्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वा ग्रहणं वर्णयन्ति । अनित्यत्वात्तस्यादयसति ददादिति न स्यादिति । तत्सिद्धये वा ग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति[२४६] इति । उक्तो-दाहरणानां पर्यालोचनेन द्वयोः पूर्ण साम्यं सिद्ध्यति । अतः न्यासकारः निश्चये वि०सं० १०९० तः पूर्ववर्ती एव मे प्रतिभाति ।

इन्दुमित्रः (सं० ११५० वि०तः पूर्ववर्ती)[२४७]

इन्दुमित्र नामना वैयाकरणेन काशिकायाः एका 'अनुन्यास' नाम्नी व्याख्या कृता। तेनाष्टाध्यायी ग्रन्थमधिकृत्य 'इन्दुमती' नाम्नी वृत्तिरपि निर्मितम्। आचार्य सीरदेवेन परिभाषावृत्तौ कथितम्—

'यत्तु तत्र स्वमतिमहिमप्रागल्भ्यादनुन्यासकारो व्याजहार यत्र सामर्थ्य-प्राप्तमुभयोरूपादानं स उभयर्थप्राप्तौकर्मणीत्यस्य विषयः। तदयुक्तम्[२४८]' इति।

महान्यासकारः (सं० १२१५ तः पूर्ववर्ती)[२४९]

केनचिद् वैयाकरणेन 'काशिका' ग्रन्थमधिकृत्यैव 'महान्यास' नाम्नी टीका कृता। अस्याः कतिपय उद्धरणं प्रस्तुतम्—

यथा—

१. टित्त्वमभ्युपगम्य गौरादित्वात् सूचीति महान्यासे[२५०]।

२. बह्लतेः घञ् ततष्ठन् इति महान्यासः[२५१]।

३. चुल्लीति महान्यास इति उपाध्यायसर्वस्वम्[२५२] इति।

महान्यासग्रन्थस्य कर्तुः नामाज्ञात एव। सर्वानन्देन अमरटीकासर्व-स्वग्रन्थस्य रचना वि०सं० १२१६ तमे कृतमिति तु स्पष्टम्। अतः महान्यासकारस्य स्थितिः सं० १२१६ तः प्राचीनः। अत एव महान्यास ग्रन्थः न्यास, अनुन्यास ग्रन्था-भ्यांमर्वाचीनः प्रतीयते।

विद्यासागर मुनिः (१११५ वि० तः प्राक्)[२५३]

वन्दे मुनीन्द्रान् मुनिवृन्दवन्द्यान्
श्रीमद्गुरून् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान्।
न्यासकरवचः पद्मनिकरोद्गीर्णमम्बरे
गृह्णामि मधुप्रीतो विद्यासागरषट्पदः[२५४]॥इति

'इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यासागरमुनीन्द्रविरचितायां इति[२५५]। अनेन प्रतीयते यत् विद्यासागरः वैदिक मतावलम्बी एव किञ्च तस्य गुरोर्नाम श्वेतगिरि इति। गिरी, पुरी, सरस्वतीत्यादयः नाम वैदिक संन्यासीनां कृत एव।'

हरदत्तमिश्रः (सं० १११५ वि०)[२५६]

पं० हरदत्तमिश्रः 'काशिकायाः' पदमञ्जरी नाम्नी व्याख्यां कृतवान् अस्याः व्याख्यायाः अवलोकनेन तस्य पाण्डित्यं प्रौढरूपेण विस्पष्टं प्रतिभाति। पं० मिश्रः पण्डितराज जगन्नाथसदृशं स्वप्रशंसां स्वयमेव करोति। उक्तञ्च—

प्रक्रियातर्क गहनप्रविष्टो दृष्टमानवः।
हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्यते[२५७]॥इति

पं० मिश्र स्वयमेव स्वग्रन्थारम्भे स्वपरिचयं दत्तम्। यथा—

तातं पद्मकुमाराख्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यमाचार्यमपराजितम्[२५८] **।।इति**

सः द्रविडदेश वास्तव्यः इदं तु स्वयमेवोक्तम्—लेटशब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगुप्सितः यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः[२५९] इति। श्रीमिश्रेण पदमञ्जरी ग्रन्थातिरिक्तं महापदमञ्जरी नाम्नी काशिकायाः टीका कृतम्। उक्तञ्च—

'भाष्यवार्तिककारविरोधस्तु महापदमज्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः'[२६०] इति परिभाषा प्रकरण ग्रन्थमपि श्रीमिश्रद्वारा प्रतिपादितम्। यथोक्तं पदमज्जर्याम् 'एतञ्चास्मभिः परिभाषाप्रकरणाख्ये ग्रन्थे उपपादितम्[२६१]।' इति एतदतिरिक्तमपि ग्रन्था विरचिता आचार्य हरदत्तमिश्रेण—

१. आश्वलायन गृह्यव्याख्या — अनाविला।
२. गौतमधर्मसूत्र व्याख्या — मिताक्षरा।
३. आपस्तम्ब गृह्यव्याख्या — अनाकुला।
४. आपस्तम्बधर्मसूत्र व्याख्या — उज्ज्वला।
५. आपस्तम्ब गृह्यमन्त्र व्याख्या।
६. आपस्तम्ब परिभाषा व्याख्या।
७. एकाग्निकाण्ड व्याख्या।
८. श्रुतिसूक्तिमाला। इति।

श्रीरङ्गमदेव मिश्रः (सं० १११५-१३७० वि० मध्ये)[२६२]

काशिकायाः 'वृतिप्रदीप' नाम्नी व्याख्या श्री पं० रामदेव मिश्रेण प्रतिपादिता। आचार्य सायणः 'धातुवृत्ति' ग्रन्थे स्मरति—

'हरदत्तानुयायी राममिश्रोऽपि'[२६३] इत्यादिना वाक्येन स्पष्ट विदधाति यत् रामदेवः हरदत्तस्योत्तवर्ती एव।

पाणिनीय व्याकरणस्य प्रक्रिया ग्रन्थकाराः

धर्मकीर्ति (सं० ११४० विक्रम)[२६४]

अष्टाध्यायी ग्रन्थोपरि बहवः प्रक्रियानुसारि ग्रन्थाः विलिखिताः तेषु 'रूपावतारः' सम्प्रत्युपलब्धः। अयं ग्रन्थः बौद्ध विद्वान् धर्मकीर्ति द्वारा विरचिता। पण्डित हेमचन्द्रेण लिङ्गानुशासनस्य स्वोपज्ञ विवरणे धर्मकीर्ति द्वारा विरचितस्य रूपावतार 'ग्रन्थस्य च नामोल्लेख कृतः। यथा—

'वाः वारि रूपावतारे तु धर्मकीर्तिनास्य नपुंसकत्वमुक्तम्'[२६५] इति। अन्यञ्च

मैत्रेयेण—

'रूपावतारे तु णिलोपे प्रतययोत्पत्तेः प्रागेव कृते सत्येकात्त्वाद् यड्डु, दाहृतश्चोचूर्यत[२६६] इति ।'

धर्मकीर्तिस्तु स्वग्रन्थे पदमञ्जरीकारस्य हरदत्तस्योल्लेखं कृतवान्। यथोक्तम्—

'दीर्घान्त एवायं हरदत्ताभिमतः'[२६७] इति । हरदत्तस्य समयः सं० ११५ तमे समीपे । अतः धर्मकीर्तिः कालः अनुमानतः सम्वत् ११४० तः समीपे मन्तव्यम् इति।

प्रक्रियारत्नाकरः (सं० १३००वि०तः पूर्व)[२६८]

पण्डितसायेणेन धातुवृत्तिग्रन्थे 'प्रक्रियारत्न' ग्रन्थं बहुवारमुद्धृतम्। कृष्णलीलाशुक मुनि विरचित पुरुषाकारव्यायामुक्तम्—

'प्रपञ्चितं चैतत् प्रकियारतने'[२६९] इति । ग्रन्थकारस्य नामदेशकालादि विषये इतिहासः मोनमवलम्वत् । परं पुरुषाकारग्रन्थे उद्धृतत्त्वेन ग्रन्थकारस्य कालः सं० १३०० तः पूर्वभावीविद्यते । यतः लीलाशुकमुनेः कालः विक्रमस्य १२५०-१३५०तः मध्यपाती एव॥

विगल सरस्वती (सं० १४०० वि०तः प्राक्)[२७०]

'विमलसरस्वती' पण्डितेन पाणिनीयसूत्राणां प्रयोगानुसारी 'रूपमाला' नाम्नी व्याख्या कृता । ग्रन्थेऽस्मिन् समस्त पाणिनीय सूत्राणां व्याख्यानं नास्ति ।

रामचन्द्रः (सं० १४५० पार्श्ववर्ती)[२७१]

पण्डित रामचन्द्राचार्येण पाणिनीय व्याकरणोपरि 'प्रक्रियाकौमुदी' ग्रन्थं लिखितम्। ग्रन्थोऽयं रूपावतार 'ग्रन्थाद् विस्तृतः परन्त्वस्मिनपि ग्रन्थेऽष्टाध्यायाः समस्त सूत्राणां व्याख्यानं नास्ति ।'

शेषवंशोत्पन्नोऽयं रामचन्द्राचार्यः । रामचन्द्रस्य पिता 'कृष्णाचार्य' इति रामचन्द्रस्य पुत्रेण नृसिंहेण स्वपिता 'धर्मतत्त्वालोक' ग्रन्थे अष्ट व्याकरणानां ज्ञाता, साहित्यरत्नाकरश्च इति रामचन्द्रः अभिहितम् ।

नारायणभट्टः (सं० १६१७-१७३३ वि०)[२७२]

केरलदेश वास्तव्येन नारायणभट्टेन 'प्रक्रियासर्वस्वं' इतिनाम विरचितम्। ग्रन्थेऽस्मिन् विंशतिः प्रकरणं सन्ति ।

तदुक्तम्—

'इह संज्ञा परिभाषा सन्धिः कृत्तद्धिताः समासाश्च । स्त्रीप्रत्यया: सुवर्थाः सुपां विधिश्चात्मनेपदविभागः तिङ्पि च लार्थविशेषाः सन्नन्तयङ्यङ्लुश्च सब्धातः । व्याय्यो धातुरूणादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशतिखण्डाः[२७३] इति । अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनी प्रोक्तं

समस्त सूत्राणि यथायथं व्याख्यातानि। प्रकरणानां विभागः क्रमश्च सिद्धान्तकौमुद्याः 'सर्वथा भिन्नैव विद्यते। ग्रन्थकारेण भोजस्य' 'सरस्वतीकण्ठभरणद्वारा महतृ साहाय्यं गृहीतम्।'

पाणिनिमुनेरर्वाचीनाः वैयाकरणाः

महर्षि पाणिनेरनन्तरमनेके वैयाकरणाः व्याकरणशास्त्रान्वाख्यानप्रकुः। तेषां व्याकरणानामुपजीव्यं पाणिनीयव्याकरणमेएव। तन्त्र कातन्त्रमेव व्याकरणमेतादृशं यदस्ति सर्वथा नवीन। अर्वाचीन समस्तोपलब्धव्याकरणेषु केवलं लौकिक-संस्कृत शब्दानामन्वाख्यानमेव दरीदृश्यते। अर्वाचीन व्याकरणानामधोलिखिताः व्याकरणकर्तारः मुख्याः। तेषां नामानि—

१. कातन्त्रकारः, २. चन्द्रगोभीः, ३. क्षपणकः, ४. देवनन्दी, ५. वामनः, ६. पाल्यकीर्तिः, ७. शिवस्वामीः, ८. भोजदेवः, ९. बुद्धिसागरः, १०. भद्रेश्वरसूरिः, ११. वर्धमानः, १२. हेमचन्द्रः, १३. मलयगिरिः, १४. क्रमदीश्वरः, १५. सारस्वत-व्याकरणकारः, १६. रामाश्रयः सिद्धान्तचन्द्रिकाकारः, १७. बोपदेवः, १८. पद्मनाभः, १९. विनयसागरः इत्यादयः एतेषामतिरिक्तेन द्रुतबोधः, शीघ्रबोधः, शब्दबोधः, हरिनामामृतादिव्याकरणानां कर्त्तारः अनेके वैयाकरणाः बभूवुः।

पण्डित गुरुपद हालदारेण 'व्याकरण दर्शनेर इतिहास' ग्रन्थे पाणिनि परवर्ति वैयाकरणानां तेषां कृतीनाञ्चोल्लेखो कृतः। यथोक्तम्—

व्याघ्रपाद् द्वितीय कृतः	**दशपादी वैयाघ्रपद्यव्याकरणम्**
यशोभद्र द्वितीय कृतः	जैनव्याकरणम्
आर्यवज्रस्वामी द्वितीय कृतः	जैनव्याकरणम्
भूतवलिः द्वितीय कृतः	जैनव्याकरणम्
इन्द्रगोभि (बौद्ध) द्वितीय कृतः	ऐन्द्र व्याकरणम्
वाग्भट्ट द्वितीय कृतः	ऐन्द्र व्याकरणम्
श्रीदत्त द्वितीय कृतः	जैन व्याकरणम
चन्द्रकीर्तिः द्वितीय कृतः	समन्तभद्र व्याकरणम्
प्रभाचन्द्र द्वितीय कृतः	जैन व्याकरणम्
अमर सिंह द्वितीय कृतः	बौद्ध व्याकरणम्
सिद्धनन्दि द्वितीय कृतः	जैन व्याकरणम्
भद्रेश्वरसूरिः द्वितीय कृतः	दीपक व्याकरणम्

श्रुतपालः द्वितीय कृतः	दीपक व्याकरणम्
शिवस्वामी वा द्वितीय कृतः	दीपक व्याकरणम्
शिवयोगी द्वितीय कृतः	दीपक व्याकरणम्
बुद्धिसागरः द्वितीय कृतः	बुद्धिसागर व्याकरणम्
केशव द्वितीय कृतः	केशवी व्याकरणम
वाग्भट्ट द्वितीय कृतः	केशवी व्याकरणम्
विनीतकीर्तिः द्वितीय कृतः	केशवी व्याकरणम्
विद्यानन्दः द्वितीय कृतः	विद्यानन्द व्याकरणम्
	यम व्याकरणम्
	वरुण व्याकरणम्
	सौम्य व्याकरणम् इत्यादयः ।

कातन्त्रकारः व्याकरणकारः (२००० वि०पू०)[२७४]

व्याकरण वाङ्मये 'कातन्त्र' व्याकरणं महत्त्वपूर्णं स्थानं लभते। अस्य प्रवक्तारः उमास्वामी कलापकः कौमारञ्च यस्य नामान्तरमपि दृश्यते। श्रीसाधुचरित्रसिंहेन 'कातन्त्रविभ्रभावचूर्णि' ग्रन्थस्यारम्भे 'सारस्वतसूत्रयुक्त्या' इत्यभिहितम्। अनेन 'सारस्वतमप्यपरं नाम ज्ञायते। अर्वाचीनाः वैयाकरणाः 'कलाप' शब्देन तं व्यवहरन्ति। तदुक्तं भट्टिकाव्ये जयङ्गलायाम्—'कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति----इति[२७५]।' व्याकरणेऽस्मिन् द्वौ भागौ प्रदर्शितौ—१. आख्यातान्तम्, २. कृदन्तश्च।

कातन्त्रव्याकरणे देवेभिः पितरस्तर्पयामः, अर्वन्तौ अर्वन्तः, यद्यवन्तौ मधवन्तः तथा दीधीङ् तथा च इन्धी धातोर्निष्पन्न प्रयोगाणां सिद्धिप्रदर्शितः। कातन्त्र व्याकरणं विशुद्ध लौकिक संस्कृत भाषायाः व्याकरणं सोऽपि सूक्ष्मतम एव। महाभाष्यानुसारं 'अर्वन्' मद्यवन् 'प्रातिपदिकं तथा च दीधीङ् वेवीङ् तथा इन्धी धातवश्च छान्दस एव। परं महर्षिः पाणिनि त छान्दसं नस्वीकरोति। अतः स्पष्टमेव प्रतीयते यत् 'कातन्त्र' व्याकरणस्य रचना तदा सञ्जाता यदा उपयुक्ताः शब्दाः लौकिक भाषायां प्रयुक्ताः। अतः स कालः महाभाष्यात् प्राचीन एव प्रातिभाति। यदि कातन्त्रस्य रचना महाभाष्यरचनानन्तरमेव मन्यते तदा तु महाभाष्ये यान् प्रातिपदिकान् धातुञ्च छान्दसमुक्तं तायोल्लेखं तं ग्रन्थे कदापि न भवेत्। अतः 'कातन्त्रं' महाभाष्यात् प्राचीनम्।

चन्द्रगोभीः (सं० १००० वि०पू०)[२७६]

पाणिनीय व्याकरणस्याधारमत्वा आचार्यप्रवरेण चन्द्रगोमिना तु नवीनं 'व्याकरणं'

चान्द्र 'व्याकरणं विरचितम् ।' अस्य निर्माणे पातञ्जल महाभाष्यस्य महती सहायता प्राप्ताः ।

चान्द्रव्याकरणस्यारम्भस्य श्लोकेन सः बौद्धमतावलम्बी प्रतिभाति । यथोक्तम्— 'सिद्धं प्रणम्य सर्वज्ञं सर्वीयं जगतो गुरुम्'[२७७] इति ।

महान्नैतिहासिकः 'कल्हण' लेखानुसारे चन्द्राचार्यः कश्मीर राजा अभिमन्योः समकालिक एव । तस्याज्ञया चन्द्राचार्यः नष्टप्राय महाभाष्यस्य पुनः प्रचारमपि कृतवान् तथा च चान्द्रव्याकरणस्य रचनाऽपि कृतम् ।

वामनीय लिङ्गानुशासन वृत्तौ चान्द्रव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं विद्यते—यथोक्तम्— 'चान्द्रपसंज्ञकं व्याकरणम्' इति वस्तुतस्तु चान्द्रव्याकरणे काचिदपि पारिभाषिक संज्ञायाः विधानं तस्य विशेषता चन्द्राचार्येण स्वोपज्ञवृत्तिग्रन्थस्यारम्भे स्वव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शितम्—यथा—

'लघुविस्पष्ट सम्पूर्णमुच्यते शब्दलक्षणम्'[२७८]।इति

क्षपणकः (वि०प्र० शताब्द्याम्)[२७९]

व्याकरणस्य कतिपय ग्रन्थेषु किमपीदृशमुद्धरणे समुपलब्धम् । येन क्षपणकस्य व्यीकरण प्रवक्तृत्वं प्रस्फटति यथोक्तम्—

'अत एव नावमात्मानं मन्यते इति विग्रह्य परत्वादनेन ह्रस्वत्वं बाधित्वा अमागमे सति नावं मन्ये क्षपणकव्याकरणे दर्शितम् ।[२८०] इति अन्यच्च तन्त्र प्रदीपे—

'क्षपणकव्याकरणे महान्यासे'[२८१] इति निर्देशेन स्पष्टं यत् क्षपणक नामकः कोऽपि वैयाकरणः शब्दानुशासनं व्यरचयत् ।

आचार्य क्षपणकस्य नाम कविकुलगुरुः कालिदासेन उद्धृतम् । यथोक्तम्—

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य[२८२] ।।इति

अनेन क्षपणकस्य कालः महाराजधिराज विक्रमस्य समकालिकैव प्रतीयते । प्राचीन वैयाकरणानामनुकरणं कृत्वा आचार्य क्षपणकोऽपि शब्दानुशासनस्य धातुपाठमुणादिसूत्रादि अवश्यमेव विरचितम् । परंतु तस्योल्लेखः स्पष्ट रूपेण न प्राप्नोति । किन्तूणादिवृत्यादि ग्रन्थे क्षपणकस्य पाठं प्राप्नोति । यदुक्तम्—

'क्षपणकवृत्तौ' अत्र 'इति' शब्द आद्यर्थे व्याख्यातः इति[२८३] । अनेनोद्धरणेन विस्पष्टं यत् क्षपणकेनाणादि सूत्राणां कोऽपि व्याख्या सम्पादिता ।

देवनन्दी (सं० ५०० वि०पू०)[२८४]

आचार्य देवनन्दी तस्यापर नाम 'पूज्यपाद' इत्यनेन जैनेन्द्रसंज्ञक 'एकं शब्दानुशासनं रचितम् । वस्तुतस्तु—जैनेन्द्र शब्दस्यार्थ जिनेन्द्रेण प्रोक्तम्' अर्थात् जिनेन्द्रद्वारा कथितम् । अत एव जैनेन्द्र व्याकरण देवनन्दी प्रोक्तमिदं तु प्रामाणिकम् । अनेन स्पष्टं यदाचार्य देवनन्देरपर नाम पूज्यपादः तस्यैवैक नाम जिनेन्द्रमित्यासीत् ।

जैनेन्द्र व्याकरणस्य सम्प्रति द्वौ संस्करणौ प्राप्तौ । एकः औदीच्यः अपरः दाक्षिणात्यः । औदीच्य संस्करणे नुमानतः त्रिसहस्र सूत्राणि सन्ति तथा च दाक्षिणात्य संस्करणे सप्तशतोत्तरत्रिसहस्र परिवर्तनञ्चोपलभ्यते । औदीच्य संस्कारणस्थाभ्यनन्दी कृत महावृत्त्यां बहुवर्ग वार्तिकानि प्राप्नुवन्ति, परन्तु दाक्षिणात्य संस्करणे ते वार्तिकाः सूत्तान्तर्गतैव दृश्यते । अतः विचारणीयोऽयं प्रश्नः यत् किदृशं जैनेन्द्रव्याकरणं पूज्यपादे प्रोक्तमिति ।

वामनः (सं० ३५० वा ६०० तः पूर्व)[२८५]

विश्रान्तविद्याधर 'नाम व्याकरणस्य रचयिता' 'वामनः' इति । वर्धमानेन 'गणरत्नमहोदधि' ग्रन्थेऽस्य व्याकरणस्यानेके सूत्राणि उक्तानि तथा च वामनं 'सहृदयचक्रवर्ती' उपाधिना विभूषितम् । उक्तञ्च—

'सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम्नः इतिसूत्रेण---- ।[२८६] इति आचार्य वामनस्य स्थितिर्विषये आचार्य वर्धमानः स्वग्रन्थे स्मरति ।'

भोजतमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशष्पप्राच्यादिविशेषो नाश्रितः । इत्यनुसारं वामनः सरस्वतीकण्ठाभरणादुत्तरकालिक एव प्रतीयते । इति।।

पाल्यकीर्तिः (सं० ८७१-९२४)[२८७]

व्याकरण निकाये पाल्यकीर्तिः शाकटायन नामाभ्यां द्वौ व्याकरणकर्तारौ प्रसिद्धौस्तः । एको प्राचीनः आर्षः द्वितीयोऽवाचीनः जैनव्याकरणम् । अर्वाचीन जैन शाकटायन व्याकरणस्य कर्ता आचार्यपाल्यकीर्तिरस्ति । अस्मिन् विषये वादिराजसूरिणा प्रोक्तं पार्श्वनाथचरिते—

कुतस्त्या तस्य सा शक्तिः पाल्यकीर्तेर्महौजसः ।
श्रीपदश्रवणं यस्य शाब्दिकान् कुरुते जवान्[२८८] **।।इति**

आचार्यं कतिपय विद्वांसः श्वेताम्बर सम्प्रदायस्य स्वीकुर्वन्ति कतिचिदेव तु दिगम्बर सम्प्रदायस्य परन्तु पाल्यकीर्तिः यापनीय साम्प्रदायिकः एव । यथोक्तम्—

'यापनीययतिग्रामाग्रणीः'[२८९] इति । यापनीय सम्प्रदायस्य नष्टे जाते साम्प्रदायिकाः तमेव स्वसम्प्रदायस्याचार्यं मन्यन्ते ।

शिवस्वामी (सं० ११९४-१९४०)[२९०]

आचार्य शिवस्वामी महाकविरूपेण संस्कृते साहित्ये प्रसिद्धः । अनेन विरचितं 'कफणाभ्युदय' महाकाव्यमेकविरचितम् । वैयाकरण रूपेण शिवस्वामेरुल्लेखः क्षीरतरङ्गिण्यां, गणरत्नमहोदधौ, कातन्त्रधातुवृत्तौ तथा च माधवीय धातुवृत्यादिषु ग्रन्थेषु विलसिति । उक्तञ्च—

'अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिभ्यां भाष्योक्तमस्वस्य स्वत्वेन करणं प्रासिद्धिवशात् पाणिग्रहणविषय उपसंहृतम्'[२९१] इति । आचार्य वर्धमानः पतञ्जलिः कात्यायनाभ्यां सह शिवस्वामेः निर्दिशति । यथोक्तम्—

'मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वात् शिवस्वामिपतञ्जलिकात्यायन प्रभृतयो लभ्यन्ते'[२९२] इति ।

'परः पाणिनि, अपरः शिवस्वामीति'[२९३] इत्यनेन प्रतीयते यच्छिवस्वामी पाणिनि सदृशमेव वैयाकरण आसीदिति । आचार्य कल्हेण राजतरङ्गण्यां लिखति—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः[२९४] **।।इति**

अनेन शिवस्वामी कश्मीराधिपति अवन्तिवर्मणः राज्यकाले विद्यमान्नासीत् । अवन्तिवर्मणः राज्यकालं सं० ९१४-९४० तमे आसीत् । अतः स एवकालः आचार्य शिवस्वामेरपि ।

महाराज भोजदेवः (सं० १०७५-१११० वि०)[२९५]

महाराज भोजदेवेन 'सरस्वतीकण्ठाभरण' नामकं बृहच्छब्दानुशासनं विरचितम् । तेन योगसूत्रवृत्तिग्रन्थारम्भे स्वयमेव स्मरति—

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जलेर्कुर्वता
वृत्तिं राजमृगाङ्कसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके।
वाक्चेतोवपुषां मःफणिभृतां भर्त्रेव येनाद्धृत-
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः[२९६] **।।इति**

अस्य श्लोकानुसारं सरस्वतीकण्ठाभरणं, योगसूत्रवृत्तिः, राजमृगाङ्क-ग्रन्थानां रचयिता एकैव विद्वन्नासीत् ।

भोजदेव नाम्ना प्रसिद्धः अनेके राजानो भवत् किन्तु सरस्वती कण्ठाभरणादीनां ग्रन्थानां रचयिता विदुषामाश्रयदाता परमारवंशीयः धाराधीश्वर एव प्रसिद्धः । अयं महाराजः सिन्धुलस्य पुत्रः राजाजयसिंह स्य पिता चासीत् ।

संस्कृतभाषायाः पुनरुद्धारकः भोजदेवः

महाराज भोजदेवः स्वयं विद्वान् विद्यारसिकः विदुषामाश्रयदाता सीत् । तेन

लुप्तप्राय संस्कृतभाषायाः पुनरुद्धयतः कृतः यथोक्तम्—

चाण्डालोऽपि भवेद् विद्वान् यः स तिष्ठतु मे पुरि ।
विप्रोऽपि यो भवेन्मूर्खः स पुराट बहिरस्तु मे[२९७] ।।इति

महाराज भोजस्येदृशमौदार्य कारणेन तस्मिन् काले तन्तुवायः तथा च काण्ठभारवाहकोऽपि संस्कृतभाषायाः मर्मज्ञः । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे भोजप्रबन्धे उल्लेखो वर्तते यदेकस्मिन् काले धारानगर्य्यां कोऽपि विद्वान्नायाति तस्य निवासार्थं तस्मिन्नगरे कोऽपि रिक्तं गृहं नास्ति । एवं भृत्यैः एकं तन्तुवाय गृहं गत्वा उक्तम्, त्वं स्वगृहं रिक्तं कुरु गृहेऽस्मिन्नेकः विद्वान् स्थास्यति । तन्तुवायः राजानं प्राप्य चमत्कारपूर्णशब्दैः स्वदुःखनिवेदनं कृतम् । स एव दर्शनयोग्यम्—

तन्तुवायेनोक्तम्—

काव्यं करोमि न हि चारुतरं करोमि,,
यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि,
भूपालमौलिमणिमण्डिपाठपीठ ।

हे साहसाङ्क कवयामि वयामि यामि ।।[२९९] इत्यनेन भोजदेव राज्यकालस्य संस्कृत गौरवं स्फुटतरं प्रतिभाति ।

महाराज भोजदेवेन 'सरस्वती कण्ठभरण' नाम्नो द्वयोः ग्रन्थयोः निर्मितम् । एकः व्याकरण परकः द्वितीय अलङ्कारपरकञ्च । सरस्वती कण्ठाभरण नाम्नि शब्दानुशासने अष्टाध्यायाः सन्ति । तत् प्रत्येकं चतुर्षु पादेषु विभक्तम् । अस्य समस्त सूत्राणां संख्या ६४११ परिमितं सन्ति ।

बुद्धिसागरसूरिः (सं० १०८० वि)[३००]

'बुद्धिसागरः' अपर नाम पञ्चग्रन्थी 'व्याकरणस्य' रचयिता आचार्य बुद्धिसागर सूरिरस्ति । आचार्य हेमचन्द्रेण लिङ्गानुशासन विवरणे बुद्धिसागर सूरिराचार्यस्योल्लेखोल्लेखितः । यथा—

'उदरम् जाठरव्याधियुद्धानि । जठरे त्रिलिङ्गमिति बुद्धिसागरः' इति बुद्धिसागरः श्वेताम्बर सम्प्रदायस्याचार्योऽसीत् । अयं चन्द्रकुलोत्पन्नः वर्धमान सूरेः शिष्यः । बुद्धि-सागर व्याकरणस्यान्ते उक्तम्—

श्रीविक्रमादित्यनरेन्द्रकालात् साशीतिके याति समासहस्ते।
सश्रीकजावालिपुरे तदाद्यं दृब्धं मया सप्तसहस्त्रकल्पम्[३०१] ।।इति

उक्तश्लोकेन बुद्धिसागर व्याकरणस्य परिमाणं सप्तसहस्त्र श्लोक परिमितम् । प्रतीयते नेनोक्त व्याकरणस्य खिलपाठं तस्य वृत्यादि सहितं वर्तते ।

भद्रेश्वर सूरिः (सं० १२०० विक्रमतः पूर्व)[३०२]

भद्रेश्वर सूरिराचार्येण 'दीपक' व्याकरणस्य रचनाकृतम् । इदं सम्प्रत्यनुपलब्धम् । गणरत्नमहोदधिकारः वर्धमानः स्वयमेव लिखंति—

मेधाविनः प्रवर दीपककर्तृयुक्ताः इति ।[३०३] अस्याः व्याख्यायां स्वयमेव लिखति—

'दीपककर्ता भद्रेश्वरसूरिः ।' प्रवरश्चासौ दीपककर्ता च प्रवर—दीपककर्त्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया[३०४] अस्याः व्याख्यायां स्वयमेव लिखति—

दीपककर्ता भद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया 'इत्युक्तोद्धरणैः विस्पष्टं यत् भद्रेश्वरेण कोऽपि' 'शब्दानुशासनं' व्यरचयत् । तस्य दीपक 'इति नाम इति।'

वर्धमानः (सं० ११५०-१२२५)[३०५]

आचार्य वर्धमानः 'गणरत्नमहोदधि' ग्रन्थं रचयित्वा वैयाकरण निकाये प्रासिद्धिमवाप । संक्षिप्तसारस्य गोपीचन्द्र टीकायामुक्तम्—

'चन्द्रो नित्यां वृद्धिमाह । भागवृत्तिकारस्तु नित्यंवृद्धयभावम् । वो श्रमेर्वा' इति वर्धमानः[३०६] इत्युक्तया स्पष्टं यद् वर्धमानेन कोऽपि शब्दानुशासनं निर्मितं तस्यानुरूपं तस्यैव गणपाठं श्लोकं बद्ध्वा तस्या व्याख्या कृतम् ।

हेमचन्द्र सूरिः (सं० ११४५-१२२९)[३०७]

प्रसिद्ध जैनाचार्य हेमचन्द्रेण 'सिद्धहैमशब्दानुशासनं' नामकमेदं साङ्गोपाङ्गरूपेण बृहद् व्याकरणं व्याकृतम् ऐतिहासिक विदुषां मतेन 'हेमचन्द्रस्य' जन्मस्थानं 'धुब्धुक' (धुन्धुका) अहमदाबाद जपनेऽभूत्। हेमचन्द्रस्य गुरुः चन्द्रदेवसूरिः' अपर नाम 'देवचन्द्रसूरिः' अयं श्वेताम्बर सम्प्रदायान्तर्गत वज्रशाखायाराचार्योऽऽसीदिति ।

हेमचन्द्र विरचित 'हैमशब्दानुशासनं' संस्कृतप्राकृतयोर्भाषयोर्व्या-करणम् । प्रारम्भिकानां सप्ताध्यायानामष्टाविंशतिपादेषु संस्कृत भाषायाः व्याकरणेऽस्मिन् ३५६६ सूत्राणि सन्ति। अष्टमाध्याये प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची अपभ्रंशानां शब्दानाम-नुशासनं विद्यते । अस्मिन्नध्याये १११९ सूत्राणि सन्ति । जैनप्रसिद्धय-नुसारं हैमशब्दानुशासनस्य रचनायां एकस्मिन्नेव वर्षेऽभूदिति । यथोक्तम्—

'श्रीहेमचन्द्राचार्यैः श्रीसिद्धहेमाभिधानमभिनवं व्याकरणं सपादलक्षप्रमाणं संवत्सरेण रचयाञ्चक्रे'[३०८] इति ।

मलयगिरिः (सं० ११८८-१२५० वि०)[३०९]

जैनाचार्य मलयगिरिः 'शब्दानुशासन' नामाभिहितेन साङ्गोपाङ्गरूपेण व्याकरणं

निर्मितम् । सम्भवतः आचार्य मलयगिरिः वैदिकमतानुयायी ब्राह्मणकुलोत्पन्नो सीत् । सः द्वादशवर्षावस्थायामेव संन्यासमगृह्णात् । संन्यास ग्रहणाच्छप्तवर्षानन्तरमेव मलयगिरिः जैनोऽभूत् ।

आचार्यमलयगिरिः स्वशब्दानुशासनं प्राविक्राक्रमानुसारं सन्धि नाम-आख्यात-कृदन्त-तद्धितेषु पञ्चसु भागेषु प्रविभाजितवान् ।

मदीश्वरः (सं० १३०० वि०पू०)[३१०]

आचार्य क्रमदीश्वरेण 'संक्षिप्तसार' व्याकरणस्य रचनाकृतम् । इदं सम्प्रति तस्य परिष्कर्ता जुमरनन्देः 'परिष्कारेण जौमर' नामेन प्रसिद्धम् । क्रमदीश्वरेण स्वीय व्याकरणोपरि 'रसवती' नाम्नी वृत्तिमपि कृत ।

सारस्वतव्याकरणकारः (सं० १२५० वि० पार्श्वे)[३११]

सारस्वत-व्याकरणस्य विषये किंवदन्तीरियं यत् अनुभूतिस्वरूपाचार्यस्य मुखात् वृद्धावस्थया दन्तविहीनेन कश्चिद् विद्वत्सभायां 'पुंस' शब्दस्थाने 'पुक्षु' अपशब्दम् निःसृतः । अपशब्दप्रयोगे विद्वद्भिरूपहसितं अनुभूति-स्वरूपाचार्यः उक्तमपशब्दस्य साधुत्वज्ञापनाय गृहमागत्य सरस्वती देवीमाराधयाञ्चक्रे । देवी प्रसन्नो भूत्वा तस्मै ७०० सप्तशत सूत्राणि दत्तम् । तान्नाधारीकृत्य अनुभूतिस्वरूपाचार्येणाऽयं व्याकरणं विरचयामास। केषाञ्चिन्मतेन सरस्वत्याः प्रादुर्भूतत्वेनास्य नाम 'सारस्वत' इति ।

यद्यपि सारस्वत व्याकरणस्यान्ते प्रायः 'अनुभूतिस्वरूपपा चार्यविरचिते' इदृशं पाठं प्राप्नोति तथापि तस्यैव प्रारम्भे—

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सरस्वतीमृजं कुर्वे प्रक्रियां नाति विस्तरम्[३१२]।।इत्युक्तया

अनुभूतिस्वरूपाचार्यः अस्य व्याकरणस्य कर्ता नास्ति, अपितु तस्य प्रक्रियायाः सुबोधकर्ता इति ।

उक्तञ्च क्षेमेन्द्रेण—

'इति श्रीनरेन्द्राचार्य कृते सारस्वते क्षेमेन्द्र टिप्पणं समाप्तम्'[३१३] इति । अनेनोद्धरणेन प्रतीयते यद् सारवत सूत्राणां रचयिता 'नरेन्द्राचार्य नामाभिधानः वैयाकरण आसीत् । वर्तमान सारस्वत व्याकरणस्य प्रथम वृत्तौ तद्धितभाग पर्यन्तमस्मिन् व्याकरणे उक्त प्रसिद्धयनुसारं सप्तशतं संख्यापि पूर्णतामवाप्नोत् । अतएव सप्तशत सूत्राणां रचयिता नरेन्द्राचार्य एव । सारस्वत व्याकरणस्य प्रथम वृत्तावन्तेऽनुभूतिस्वरूपाचार्यस्य नाम न प्राप्नोति परन्तु द्वितीय तृतीय वृत्तावन्ते—इति । अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितानां समाप्तः'[३१४] पाठं प्राप्नोति ।

वस्तुतस्तु सारस्वत व्याकरणस्य सप्तशतसूत्रात्मकस्य प्रथमोभागः 'नरेन्द्राचार्यविरचितं शेषभागमनुभूतिस्वरूपाचार्येण निर्मितम् ।' संस्कृत वाङ्मये इदृशं विद्यते यदेकस्यैव ग्रन्थस्य द्वयोः कर्ता, किन्तु सम्पूर्ण ग्रन्थं तयोर्मध्ये केनापि नाम्ना प्रसिद्धतां याति । यथा—स्कन्दमहेश्वरयोर्वि-रचिता निरुक्त टीका स्कन्द नाम्ना महाकवि वाण तस्य पुत्र संयुक्त विरचिता 'वाण' नाम्ना शर्ववर्मा वररुचि विरचितं कातन्त्रं 'शर्व वर्मा' नाम्ना प्रसिद्धं याति ।

बोपदेवः (सं० १२८७-१३५०)[३१५]

आचार्य बोपदेवः 'मुग्धबोध" नामकं लघुव्याकरणं व्याकृतम् । व्याकरणस्याय प्राचारः बङ्गदेशे एव जातम् । तथापि वैयाकरणनिकाये महती प्रतिष्ठामवाप ।

बोपदेवस्य पिता 'केशव' इति पितामहश्च महादेवः । बोपदेवस्य गुरुः धनेशः इत्यपर नाम धनेश्वरेण महाभाष्यस्य 'चिन्तामणि' नाम्नी व्याख्या व्याख्यापिता । बोपदेवेन 'कविकल्पद्रुम' नाम्ना 'धातुपाठस्य' संग्रहं कृतं तस्य च 'कामधेनु' नाम्नी संक्षिप्ता व्याख्या कृत । व्याकरणशास्त्रं पञ्चाङ्गं मन्यते, सूत्रपाठातिरिक्तं, धातु पाठं, गणपाठं, उणादिपाठं, लिङ्गानुशासनञ्च नाम पञ्चाङ्गपदेनाभिहितम् । बोपदेवः सूत्रपाठंधातुपाठमपि हि प्रवचनं कृतम् । शेषाङ्गानां पूर्ति विद्वद्भिः कृतम् ।

पद्मनाभदत्त (सं० १४०० वि०)[३१६]

आचार्य पद्मनाभमत्तेन 'सुपदम्' नामकमेकं संक्षिप्त व्याकरणे व्याकृतम् । अस्योणादि वृत्तौ 'सुपद्मनाभ' इति नाम प्राप्नोति । यथा—

'सुपद्मनाभेन सुपद्मसम्मतं, विधः समग्रः सुगमं समस्यते'[३१७] इति ।

पद्मनाभस्य पिता 'दामोदरदत्त' पितामहश्च 'श्रीदत्त' इत्यासीत् । श्रीपद्मनाभेन स्वीयं परिभाषावृत्तौ निम्न ग्रन्थानामुल्लेखो कृतम् ।

१. सुपदमपञ्जिका	२. प्रयोगदीपिका	३. उणादिवृत्तिः
४. धातुकौमुदी	५. यङ्लुग्वृत्तिः	६. गोपालचरितम्
७. आनन्दलहरीटीका	८. दन्दोरत्नः	९. आचारचन्द्रिका

१०. भूरिप्रयोग कोशः ११.परिभाषावृत्ति ।[३१८] इति ।

विनयसागर उपाध्याय (सं० १६५०-१७००)[३१९]

अञ्चलगच्छाधिराज कल्याणसागर सूरीश्वरस्य शिष्येणाविनयसागर उपाध्यायेन 'स्वाश्रयदाता भुजनगरस्य स्वामी भारमल्लस्य पुत्रः भोजस्य तुष्टयर्थ भोज व्याकरण' नाम्नी एव संस्कृत भाषयाः व्याकरणं लिखितम् । यथोक्तम्—

श्रीभारमल्ला तनयो भुवि भोजराजो
राज्यं प्रशस्ति रिपुवर्जितमिन्द्रवन्धः ।
तस्याज्ञया विनयसागर पाठकेन
सत्यप्रबन्धरचिता सुतृतीय वृत्तिः[३२०] ।।इति

आचार्य पाणिनेरर्वाचीनोपर्युक्त वैयाकरणानामतिरिक्तं कतिपय अन्य वैयाकरणा अप्यभवन् । येन स्व-स्व व्याकरणं व्याकरोत् । तेषु अधोलिखितानां वैयाकरणानां व्याकरणानि सम्प्रत्युलब्धानि । यथा—

१. शुभचन्द्रः	चिन्तामणि व्याकरणम्
२. भरतसेनः	द्रुतबोधः व्याकरणम्
३. रामकिङ्करः	आशुबोध व्याकरणम्
४. रामेश्वरः	शुद्धाशुबोध व्याकरणम्
५. शिवप्रसादः	शीघ्रबोध व्याकरणम्
६. काशीश्वरः	ज्ञानामृत व्याकरणम्
७. रूपगोस्वामी	हरिनामामृत व्याकरणम्
८. जीव गोस्वामी	हरिनामामृत व्याकरणम्
९.	चैतन्यामृत व्याकरणम्
१०. बालरामपञ्चाननः	प्रबोधप्रकाश व्याकरणम्
११. विज्जलभूपतिः	प्रबोधचन्द्रिका व्याकरणम्
१२. विनयसुन्दर	भोज व्याकरणम्
१३. विनायकः	भानसिंह प्रकिया व्याकरणम्
१४. चिद्रूपाश्रमः	दीप व्याकरणम्
१५. नारायणसुरन्दः	कारिकावली व्याकरणम्
१६. नरहरिः	बालबोध व्याकरणम् ।[३२१]

एवं हि मया महताऽयासेन व्याकरणेतिहासं यथापलब्धं सम्यगवगाह्य किञ्चिद्रत्नं विद्वद्भिरूपायनी कृतम् । तत्र सुधियस्तु जानन्त्येव यद् व्याकरणशास्त्रस्येतिहासान्वेषणं कियत् कठिनमिति । तथापि यन्मया गवेषितं तद् विदुषां तोषाय भवेदिति कृत्वा तच्चरणेषु गवेषितमिदं तत्त्वं विनिवेदयन् नितान्तं गौरवं मन्ये इति शम् ।

व्याकरणेदर्शनपक्षस्याविर्भावः

व्याकरणशास्त्रस्य तिस्रो धाराः सामान्यतः प्रवहमाना दृश्यन्ते, ताश्च शब्दसाधुत्व (प्रक्रिया) धारा, परिष्कारधारा, दर्शनधारा च । तत्रैकैकामादाय विविच्यते किञ्चित्—

१. शब्दसाधुत्व (प्रक्रिया) धारा–प्रकृति प्रत्यय विभाग द्वारा शब्दनिरुक्तिपूर्वकं शब्दसाधुत्वं निष्पत्ते यस्यां धारायां सा व्याकरणशास्त्रस्य शब्दसाधुत्व (प्रक्रिया) धारा उच्यते । व्याक्रियन्ते विविच्यन्ते असाधुशब्देभ्यो साधुशब्दाः यत्र तद्व्याकरणमिति, व्याकरणशास्त्रस्येदमेव मुख्यं प्रयोजनम् । अमूमेव पक्षमादाय भगवता भाष्यकर्त्रां महाभाष्ये पश्पशाह्निके 'रक्षोद्वागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यप्रयोजनमुद्दिश्योक्तम् । ततश्च त्रयोदश सामान्य प्रयोजनानि उक्तानि ।

प्रक्रियायाः विवरणाचार्येण तत्र भवता भट्टोजिदीक्षितेन चतुर्दशसूत्र-विवरणनिरूपणावसरे उक्तम्—'इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादि संज्ञार्थानि एषामन्त्या इतः'[३२२] इति ।

महापण्डितेन महाकविना च श्रीमाघेनापि स्वकाव्ये अस्यैव व्याकरणशास्त्रीयमुख्यप्रयोजनस्य निरूपणमेभिः शब्दैः—

अनुत्सूत्र पदंन्यासाः सद्वृत्तिः सद्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपश्पशा[३२३] ।।इति

साधुशब्दप्रयोगान्वाख्यानमेव मुख्य प्रयोजनमिति मत्वा नीतिवचनमिदं विलसति तमा—

यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत् ।।

किञ्च शक्तिग्राहकेषु मुख्यत्वं साधुशब्दान्वाख्यानद्वारा असाधुशब्दप्रयोगजर्नमिति नैयायिकानामपीष्टम् । यथोक्तं न्यायसिद्धान्त मुक्तावल्याम्—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्येस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[३२४] ।।इति

तथा भर्तृहरिणाप्युक्तम्—

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते[३२५] ।।इति

वेदस्य षडङ्गेषु व्याकरणस्य प्रथमं मुख्यत्वेन स्थानं दृश्यते । यथोक्तम्—मुखं व्याकरणं स्मृतमिति । मुखं मुख्यं सर्वाङ्गेषु उत्तमोत्तमाङ्गत्वात् अशनादिना मुखमेवाखिलं शरीरं परिपालयति पुष्णाति च । अतएव ज्ञानप्रधानानां ब्राह्मणानां मुख्यत्वं मुखरूपेण

वेदस्यैव । पुरुषसूक्तेऽपि—'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'[३२६] इति ।

२. परिष्कारधारा–परिष्कारधारायां नवीनानाम् एकोनविंशतिः विंशतिः खीष्टशताब्द्यां वर्तमानानां नव्यन्यायशैलीमनुकुर्वता वैयकरणानां परम्परा समायाति । इमे हि नव्यवैयाकरणानैयायिकपद्धत्या विचारानुद्भाव्य तथा परिभाष्यन्ति यथा सम्यक्तया व्युत्पत्तिः अर्थबोधश्च स्यात् । यथा 'नीलोघटः' 'इत्यस्य शाब्दबोधे' अभेदसम्बन्धी वच्छिन्न नीलत्वावच्छिन्न नीलनिष्ठप्रकारता निरूपितघटनिष्ठप्रकारताको शाब्दबोधः इति । नवीनाश्च वैयाकरणाः नव्यनैयायिकानां प्रथममनुसृत्य अभीष्टार्थं निष्कृष्टार्थञ्च परिष्कारेण प्रकल्प्य यथेष्टसिद्धिः स्यात्तथा साधयन्ति । यथा—अर्थवदिति सूत्रस्यार्थवत्त्वस्यनिर्धारणे प्राचीन वैय्याकरणाः 'वृत्तिमत्त्वमर्थ-वत्त्वमिति'[३२७] प्रतिपादयन्ति । नवीनाः नागोजिभट्टाश्चार्थवत्व प्रातिपदिकं 'एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहरानपेक्षयालोकेऽर्थबोधविषयकत्वमर्थवत्वमिति'[३२८] व्यवस्थापयन्ति । नूनं ह्येषाशैली नव्यव्यायपरिष्कार-शैलीमनुस्येति ।

एवं हि नियम्यनियामकभावशास्त्रमुद्दिश्य कृत्तद्धितसमासाश्च'[३२९] इति सूत्रे नियामकशास्त्रत्वेन सूत्रस्य चारितार्थे व्यापकत्वञ्च संसाधयन्ति नव्याः । एवमेवैते व्युत्पत्तिमूलकग्रन्थाः अपि संल्लक्ष्यन्ते । यथा व्युत्पत्तिवादे—'शाब्दबोध चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते'[३३०] । इत्यादयः । एवमेव—'तीलोघटः' इत्यस्य शाब्दबोधेजया-टीकायां परिष्कारबुद्ध्या उच्यते 'स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्न नीलनिष्ठप्रकारतानिरूपित घटत्वावच्छिन्न घटनिष्ठ विशेष्यताक शाब्द-बोधः[३३१]—इति शाब्दबोधाय परिष्कारमाश्रयन्ति । नव्याः । 'वेदाः प्रमाणम्' । इत्यत्रापि तथैव दृश्यते ।

शाब्दबोधे गृहीतवृत्तिपदहेतुत्वनिरूपणावसरे नागेशभट्टोवक्ति—'नहि गुडइत्युक्ते मधुरत्वं इदृशः सम्बन्धः वैयाकरणानाभिष्ट इतिविषयम-वलम्ब्य नागेशभट्टाः' तद्भिन्नत्वे सति तद्भेदेन प्रतीयमानत्वम्'[३३२] इत्यादियो भावाः—परिष्कारप्रेक्षमादायैव प्रभवन्तीति दिङ्मात्रमहनिर्देशं विधाय विरम्यते ।

३. दर्शनधारा–यद्यपि साधुशब्दान्वाख्यानद्वारा वेद रक्षणं साधु-शब्दप्रयोगश्च व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यं प्रयोजनमुक्तम् । तथा परा, अपरा इति द्वयोर्विद्योर्मध्ये परैव ज्यायसीति आचार्यैः सिद्धान्तितम् । अतः परां वाचं महाशक्तिमाश्रित्य या खलु विचारसरणि प्रकान्ता नूनं सैव दर्शनत्वविषयमापन्ना सती महतो व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनांशे प्रतिष्ठायाः कारणं समजनि । किञ्च परिणामवादविवर्तवादयोः स्वरूप-माश्रित्य शब्दस्वरूपनिरूपणपरा विचारा अपि तद् दृष्ट्यैव महत्व-भावहन्ति । शब्दार्थयोरविनाभाव सम्बन्धः इति वैयाकरण सुधियां राद्धान्त इति । शब्दार्थयोः विवेकमपि दर्शनपक्षस्यैव

पुष्टिं साधयन्ति । एवमेव शक्तीनां शक्त्याश्रयाणां, स्फोटस्य, बौद्धपदार्थस्य, धात्वर्थस्य, तिङन्तार्थस्यादयोविषयाः सामञ्जस्येन दर्शनकोटावेवापतन्ति । तस्माद् व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनपक्षोऽतीव व्यापकः समृद्धः परिपूर्णश्च चक्रास्ति ।

व्याकरणशब्दार्थः–व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दः अनेनेति व्याकरणम् । साधुरसाधु, संस्कृतमसंस्कृतशब्दानां ज्ञानं येन शास्त्रेण भवति तदेव व्याकरणम् । यथा—गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्यादिषु अपभ्रंश शब्देषु 'गौः' इति साधुशब्दस्य पृथगेव निर्णयं क्रियते । सम्बन्धस्य ग्राहकं व्याकरणम् । उक्तञ्च न्यायसिद्धान्त-मुक्तावल्याम् शक्तिग्रहव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्येषु शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।[३३३]

व्याक्रियन्ते शाब्दबोधविषयीक्रियन्तेशब्दाः अनेनेति व्याकरणम् । शाब्दबोधे पदपदार्थशक्तीनां ज्ञानं कारणम् । तस्यैव शक्तेः ग्राहकं व्याकरणम् । किञ्च शब्दप्रत्यक्ष-श्रुतमर्थमपिप्रत्यक्षं, परन्तु तस्य बोधो न भवति, यतः संयोजक सम्बन्धस्या (शक्तेः) भाव । अनेन अनुमीयते यद् शब्दार्थयोः संयोजकः काऽपि शक्तिरस्ति यस्या ग्राहकं व्याकरणम् । एषु शब्दो वाचकः अर्थोवाच्यः द्वयोर्मध्ये वाच्य-वाचक भाव सम्बन्धो दृश्यते ।

अथवा व्याक्रियन्ते-शास्त्रस्य फलवती क्रियायाः स्मारयन् शब्द-संस्कारित-ज्ञाने धर्मः पुण्यञ्च । इदं बोधकं व्याकरणम् । 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः'—इत्यादिना महाभाष्यानुसारं एकैव शब्दस्य, शब्द अर्थ, सम्बन्ध, फलानि च निर्णीयतस्य सत्य प्रयोक्ता इहलोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षाख्य पुरुषार्थचतुष्टयं प्राप्नोति । वयमपि सन्धि, समास तद्धित, कृदन्त, सनाद्यन्त स्त्रीप्रत्ययादिषु शक्तेरर्थं ज्ञात्वा सुष्ठुप्रयोगैः पुण्यं प्राप्नुमः । व्याकरणस्य केनापि प्रकरणस्य केनापि शब्दस्य स्फोटार्थज्ञानपूर्वक अध्ययनाध्यापनं भवेत् । अन्यथा 'विद्या भारः क्रियां विना' शिक्षा नावश्यकं भवेत् । महाभाष्ये लक्ष्यलक्षणयोरेकीकृत्य व्याकरणं कथितम् । किञ्च अर्थ विशिष्टः शब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको जातिः साधुत्वमिति । अनुशिष्यन्ते साधुत्वेन ज्ञायन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् ।

'आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित व्यमि इति श्रुत्या प्रत्यगात्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वं समर्थितं, तादृशसाक्षात्कार-साधकानि वेदान्तादीनि शास्त्राण्येव दर्शनशास्त्रव्यपदेश्यानि भवितु-मर्हन्ति । न तु पदसाधुत्वासाधुत्वसाधनेन शब्दसाक्षात्कारसाधक व्याकरणशास्त्रं दर्शनव्यपदेश्यं भवेत् । येषु-येषु शास्त्रपदवाच्येषु प्राधान्येनात्मविषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । ततः प्रसङ्गोपात्तानां लौकिकानामपि विषयाणां विश्लेषणस्य तात्पर्यं यदि अध्यात्मविषय एव पर्यवस्यति, तदातान्येव दर्शनशास्त्रपदव्यवहार्यतां

समुपयान्तीति। नैवम्भूतं व्याकरणशास्त्रम् । केवल मात्र पदसाधुत्वासाधुत्वाख्यानमेव विजयत इति कथमस्य दर्शनशास्त्रत्वमिति संक्षीतिः । कदाचित् विदुषोऽपि चेतसि मनाक् स्थानं लभेत् ।'

'सदेव सोम्येदमग्रब्रह्म आसीदेकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्मैवेदं सर्वम् इत्यादिभिः श्रुतिभिर्जगत्कारणस्य सत्यत्वमेकत्वं ब्रह्मत्वमात्मन्वञ्च यथा प्रतिपाद्यते । तथा 'वागेवार्थं पश्यति वागेवार्थं ब्रवीति वागेवार्थं निहितं सन्तनोति । वाचेव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते' 'ओमित्येकाक्षरमिदं सर्वम्' 'ओमिति ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभिः शब्दरूपतायाः प्रतिपाद्यत इति शब्दब्रह्मैव जगत् कारणम् ।

शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म प्रथमं स्वलिङ्गं त्रिमात्रोङ्कारं तत्रो क्षरसमाम्नायं ततश्चतुरो वेदान् विरचय्य सर्वज्जगत् व्यरारोचत् । इदमेव शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म च सूक्ष्मप्रणवरूपं परब्रह्मपदेन, त्रिमात्रोङ्कार च अपरब्रह्मपदेन च व्यपदिशन्ति पुराविदः । तथा च श्रुतिः— 'एतद् वै सत्यकामं परं चापरं च ब्रह्मयदोङ्कारः । तस्माद् विद्वानेतेनैवाचतनेनैकतरमन्वेति'[३३४]। एतेनायतनेन परब्रह्मप्राप्तिसाधनेन ओङ्कारेण एकतं परब्रह्मपदमनुगच्छति, नेदिष्ठं ध्यालम्बनं परब्रह्मणो यदोङ्कार इति तत्तत्पर्यम् । अत एव च 'द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च तत्' 'शब्दब्रह्मणिनिष्णाते परं ब्रह्माधिगच्छति' इति । स्मृतिः । शाब्दिकैस्तु परं ब्रह्मैव शब्दब्रह्म-पदेनोच्यते । शब्दब्रह्मप्राप्त्युपायत्वञ्च—

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सासिद्धिः परमात्मनः।
तस्यप्रवृत्तितत्त्वज्ञो स ब्रह्मामृतमश्नुते[३३५] ।।इति

कारिकया शब्दसंस्कारद्वारा व्याकरणस्यावगम्यते । शब्दसंस्कारस्य च सिद्धित्वं सिद्ध्युपायत्त्वात् । व्यवस्थितसाधुभावेन रूपेण शब्दे साधुशब्दप्रयोगज्ञानपूर्वकं तस्य शब्दब्रह्मणः प्रवृत्तितत्त्वं व्यवहारनिमित्तरूपं समस्तशब्दार्थकारणभूतं पश्यन्त्याख्यं यो जानाति स तद्द्वारा अविवृत्तं ब्रह्मप्राप्नोति । एवञ्च व्याकरणस्य दर्शनत्वेन काचनापि विप्रतिपत्तिः । व्याकरणदर्शनभूमिकाकाराः पण्डितश्रीरामाज्ञापाण्डेयास्तु अत्र हि व्याकरण-दर्शनमित्यस्य कोऽर्थः? एवं प्रश्ने तद्घटकदर्शनशब्दस्यार्थः प्रथमं निर्णीयते । अयं हि दर्शनशब्दोभावसाधनः करणसाधनश्च । तत्र भावसाधनत्त्वे दृष्टिरत्यर्थस्तस्यावबुद्ध्यते । करणसाधनत्त्वे तु दृश्यते प्रत्यक्षीक्रियते न तु अनुमीयते नापि शब्दजन्यबोधविषयीक्रियते अनेनेति व्युत्पत्या दर्शनसाधनमित्यर्थः । एवं सति यैयैरूपायै दृश्यते ते सर्वेऽपि उपाया दर्शनपदव्यपदिष्टाभवितुमर्हन्ति । भावसाधनत्त्वे तु—

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्त्वा च सततं ध्येय एते दर्शन हेतवः[३३६]।। इत्युक्त्या

श्रुतिवाक्यश्रवणमन्तरा यत् किञ्चिद् ग्रथ्यमानं वस्तुदर्शनमेव नहि भवितुमर्हति । कथङ्कारं दर्शनव्यपदिष्टानां दर्शनपदव्यवहार्यतामिति चेत् ? उच्यते—सर्वेषामपि दर्शनानामुद्भावकानां चेतसि सैव भगवती श्रुतिः साक्षात् परम्परया वा स्वीयं कार्यं विदधती वर्तत एव। तामन्तरा तस्यश्चितः—प्रकाशस्य खपुष्पावमाणत्वात् । एवञ्च दर्शनहेतुनां दर्शकं प्रतिपादकं वा शास्त्रं लक्षणया दर्शनपदभाग् भवेदेव किमुतकरण-साधनत्त्वे । तथा च व्याकरणमेव दर्शनमितिकर्मधारये सर्वं व्याकरणं दर्शनमेव भविष्यति । भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे व्याकरणस्य दर्शनमित्यर्थः। तत्रापि व्याकरण पदेन व्याख्यानोपसंख्यानादिविशिष्टं शास्त्रं व्याकरणपदेन ग्राह्यम् । तस्य दर्शनमित्यत्र कर्तरिषष्ठ्या समासे—शास्त्रेण यद्-यद् दृश्यते तत् सर्वमपि दर्शनमेव भवेत् । अधिकरणस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठ्यन्तेन समासे तु—व्याकरणशास्त्रे यत्परात्मनः तत्सम्ब-न्धिनो वा—दर्शनस्य साधकं तदेव दर्शनं स्यात् । एवं सति उक्तासु व्युत्पत्तिषु यः कोऽपि व्याकरणसम्बन्धीविषया स सर्वोऽपि दर्शनपद-व्यपदेश्यः सिद्ध्यति । अस्यां स्थितौ पञ्चानां वृत्तीनामन्येषां वा प्रकृति-प्रत्ययसन्धिसमासकारकादीनां सर्वेषां दर्शनत्वे न काचिद् बाधा । किञ्च येन केनापि वैयाकरणेन दृष्टो व्याकरणे पदार्थो व्याकरणदर्शनव्यपदेश्यो भवेत् । तथा चेदं शास्त्रं व्याकरणदर्शनं कथयितुं शक्यत इति ।

दृश्यते ब्रह्मसाक्षात्क्रियते नेनेति दर्शनम् । दर्शनशब्दस्य इद्दृश-मर्थम् । अस्मिन्नेवार्थे दर्शनार्थकदृश धातोः करणार्थे ल्युट् प्रत्यये णिचि णिच्लोपे च दर्शनमित्यभियस्य शब्दस्य शब्दसाधुत्त्वं सिद्ध्यति। अनया व्युत्पत्या इदमर्थं ज्ञातं यत् येन 'दर्शन' शास्त्रेणावलोकनं भवति स एव दर्शनशास्त्रम् । किञ्च वस्तूनां संसारस्य वा वलोकनं नेत्राभ्यां नेत्रेण वा भवति तदेव दर्शनम् । किन्तु अस्मिन्नर्थे स दर्शनशास्त्रस्याध्यात्मिकी महिमा नावलोक्यते । अत इदमर्थं स्थूलं प्रोक्तम् । जगति एतादृशमपि पदार्थाः सन्ति येषां ज्ञानं नेत्रेण नावभाति तस्य ज्ञानं हृदयान्तर्वर्तिनि ज्ञानरूपज्योतिषा एव भवति । अतएव दर्शनशब्दस्य शाब्दिकार्थस्तु तावत् येन शास्त्रेण पराया ज्ञानमाहोस्विद् ब्रह्मणो ज्ञानं जायते तदेव दर्शनशास्त्रम् । अस्माकं देशे दर्शनशास्त्रस्याधिकं महत्त्वम् । दर्शनशास्त्रस्य अस्माकं जीवने परलोकदृष्ट्या नूनमधिकं महत्त्वम् । पाश्चात्यदेशेषु विद्वांसः दर्शनं विद्यायाः अनुरागमात्रमेव स्वीकुर्वन्ति । तथा च तस्योपयोगस्तं मत्या विद्वांसः मनोविनोदरूपेण स्वीकुर्वन्ति । परन्तु भारतवर्षे तस्योपयोगः नितान्तं व्यावहारिकम् । आध्यात्मिक आधिभौतिक, आधिदैविकादितापत्रयोन्मूलनार्थं दर्शनशास्त्रम् । तथोक्तम्—

दुःखत्रयाभिधाताद् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टो सा यार्था चेन्नैकान्ता त्यन्तो भावात्[३३७] ।।इति

'शब्दैव ब्रह्म' इति । ब्रह्मसान्निध्यं व्याकरणस्य श्रवण, मनन, निदिध्यासनैः सम्भवम् । साधारणतः समस्तं व्याकरणशास्त्रं वेदाङ्गम्। पाणिनीयव्याकरणस्य दर्शनत्वे कारणं वर्णसमाम्नायस्थ चतुर्दशैव सूत्राणि सन्ति । 'अइउण्', इत्यादि सूत्रैव पाणिनि शास्त्रे प्रविश्य व्याकरणस्य विराट् रूपमवधारयत् । तथा व्याकरणदर्शनरूपेणाभिहितम् । व्याकरणस्य व्युत्पत्तौ शब्दाः परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैरवरीति चतुर्षु रूपेषु विद्यमाना या वाणी एव अवगम्यते । निगमागमेषु सर्वत्रैव वाक्स्वरूपं व्याप्तम् । चतुर्षु वाणीसु परा प्रथमा वाक् ।. या प्रकृति प्रत्ययव्युत्पन्नाव्युत्पन्नादि भेदेषु शून्या । सा व्याकरणशास्त्रस्य विषयं नास्ति । किन्तु सा ब्रह्मस्वरूपा । पश्यन्ती, मध्यमा, वैरवरीति तिस्रो, वाचः व्याकरणशास्त्रस्य विषयं भवन्ति । परा वाक् भेदशून्या शुद्धनिराकारा ब्रह्मण एव वेदे प्रसिद्धा । पश्यन्ती, मध्यमा च सगुण ब्रह्मसमं योगिभ्यो मानवेभ्यो चानुभवन्ति ।

परावाक् व्याकृताव्याकृत भेदेन द्विधा । यथा—

'एकोऽहं बहुस्याम्' एकैव परावाक् यदा बहुत्वं वाञ्छति तदा सा एव 'पश्यन्ती' रूपात्मिका भवति । सर्वेषां मूलंकारणं परावागे-वास्ति । अत एव शब्दब्रह्मणः ज्ञाने कुशल वैयाकरणाः परावाचं समुपासन्ते । वागेव सम्पूर्ण जगत् या आकाशवाणी रूपा विश्वं परितः व्याप्ता सा एव परा, पश्यन्ती, मध्यमा वैरवरी रूपात्मिका ब्रह्म । महाभारतस्य शान्तिपर्वण्युल्लिखितम्—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवः ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वा प्रवृत्तयः[३३८] ।।**इति**

व्युत्पत्तिरूप सृष्टेः सजकः धर्मं व्याकरणम् । यथा—ब्रह्मणः मानवीय सृष्टौ प्रथमे मातापितरावस्ति, तेनप्रकारेण व्याकरणशास्त्रे आदिभूतं प्रकृति पुंभ्याम् सममेव, प्रकृतिः माता प्रत्ययः पिताचास्ति।

परन्तु सम्बन्धेन विनार्थबोधं न भवति । प्रत्ययो प्येकाकी न सामर्थ्यशाली न च प्रकृतिरपि एकाकी सामर्थ्यशालिनी अर्थबोधम्प्रति । अत एव महाभाष्यकारेणाप्युक्तम्— 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः'[३३९] इति । प्रकृति प्रत्यययोरुद्गमस्थानं 'पश्यन्ती' वागेवास्ति । यः कर्मकर्तायाश्च दिव्यदृष्ट्या ज्ञानं योगीनां सामर्थ्यवाक्यम् । पश्यन्ती, मध्यमा च पवक्तृभिः प्रस्फुटति वैरवरी तु श्रोतृभिः । सर्वे प्रकृतिप्रत्ययाः पश्यन्त्या एव सम्भूतम् । व्याकरणशास्त्रेण संस्कारितं तथा च शुद्धान्तः करणे व्यावहारिकी प्रभा पश्यन्त्या एव प्राप्नोति ।

सांख्यदर्शनेऽपि ·सत्व, रज, तम रूपा प्रकृतिः प्रधानम् । प्रत्ययपदेन ज्ञानरूपपुरुष बोधयति । अतः सृष्टिः प्रकृति प्रत्ययौ च पश्यन्त्या एव आविर्भूव

हृदिमध्यमावाग् रूपे स्वसम्बद्ध अर्थबोधं भवति । पश्चात् वायुः ब्रह्मरन्ध्रे उद्वेलितं कण्ठताल्वादिस्थानेषु संयुज्य वर्ण, पद, वाक्येषु श्रोतारं सुलभतया वैरवरी रूपात्मक शब्दः जगति आविर्भवति । अनेन प्रकारेण प्रकृतिप्रत्ययोः परम्परया शब्दात्मक अर्थात्मकञ्च जगतः ज्ञानाय 'पश्यन्ती' वाग् कामधेनो समम् । तेषु प्रकृति-परम्परा, प्रत्यय-परम्परा अर्थपरम्पराऽपि अनुस्यूता । शब्दार्थ सम्बन्धो नित्यम् 'सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे[३४०] इति । प्रकृतिः प्रत्ययं वा द्वयोर्मध्ये एकेनाप्यभावेन अर्थस्याभिव्यक्ति न सम्भवति । वैकरणै अतिसन्निहितउपांशुप्रयोग रूप मनसि चिन्तनस्य विषयं, ब्रह्मस्वरूपं मध्यमावाचं नित्यं स्फोटरूप ब्रह्म इति कथयन्ति । सः मानवबोधगम्यम् । वैरवरीवाग् ब्रह्मणा समं व्यावहारिकमेवानित्यं प्राचीनं चास्ति ।

व्याकरणे दर्शनत्वमागमिकमेव

'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति निगमवचनेन पराश्यन्त्याद्यपेक्षया वैखर्या एव व्यवहार भूमानुपयोगस्तदाधारभूतो वर्णसमाम्नायो भगवान् विश्वात्मा परमेश्वरः परमेकारुणिकया प्रीत्या पाणिनये समुपादिदेश ढक्कानिनादेन नवपञ्चवारेण । तदेवानुसृत्य महावैयाकरणेन भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां तच्छिष्येण वरदराजाचार्येण लघुसिद्धान्त मध्यसिद्धान्त कौमुद्याञ्च, इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि'[३४१] इत्युक्तम् । मनोरमोमार्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरमिति वचनात् भट्टोजिदीक्षितविरचित मनोरमा एवोमास्वरूप-भूता लघुशब्देन्दुशेखरः एव शिवस्वरूपभूतः अतः कौमुदीगतविचारप्रकर्ष-मनोरमायां तद्गतविचारप्रकर्षञ्चशेखरे इति परम्परयोत्तरोत्तरं प्रामाण्यात् । माहेश्वरसूत्रगतवर्णसमाम्नाय वैशिष्ट्य विवेचनम् लघुशब्देन्दुशेखरे प्रभूतं वर्तत इति स्वोक्त्या एव भट्टनागेशः अङ्गीकरोति । किञ्च लघुशब्देन्दुशेखरे इति स्वग्रन्थसंज्ञाविधानेन शब्दस्वरूपस्य शक्त्यभिन्न शिवस्यैवार्थजातस्य 'तनुतेऽर्थप्रकाशमिति'[३४२] ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरणात् ग्रन्थे शब्दाडम्बरापेक्षयाऽर्थस्यैव प्रधान्याच्छब्दार्थयोः शक्तिशिवरूपयोरर्थस्य शिवरूपता सङ्गच्छते अतः वैयाकरणस्य शब्दराशेः शिवत्वस्वीकारप्रकारः दर्शनागम संस्कारस्यैव माहात्म्यं द्योतयति ।

'ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरादि' त्यभियुक्तोक्तेन माहेश्वराणि अणादिसंज्ञार्थानि 'चतुर्दशसूत्राणि व्याकरणोपजीव्यानि' 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः'[३४३] इत्यर्थानि 'ते सुराः' 'इत्यारभ्य' सुदेवो असि वरुण'[३४४] इत्यन्तानि च समुल्लसन्ति इति महाभाष्यात् तत्र नागेशभट्टस्य 'कृतभूरिपरिश्रमात्' लघुशब्देन्दुशेखर ग्रन्थाच्चावगम्यते । अतः महेश्वर सकाशदागमनाद् व्याकरणशास्त्रस्यापि 'व्याकरणागम' नामागमशास्त्रान् नुबन्धित्वं साधयति । अतः वैयाकरणाः स्वरचनाष्वागमसिद्धान्तान्नैवोपजीव्यत्वेनाङ्गीचक्रुः । अतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञावि-वृत्तविमर्शिन्यायुक्तम्—

'प्रतिभानलक्षणा इयं शब्दभावनाख्य आगम एवेति'[३४५] ।

स्वच्छन्दतन्त्रे च—

अदृष्टविग्रहात् शान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।।
अमूर्ताद् गगनाद्यद्वन्निर्धातो जायते महान् ।
शान्तात्संविन्मयात् च तद्वच्छब्दाख्यं शास्त्रम्[३४६] ।।

एवं हि स्वच्छन्दतन्त्रस्य चतुर्थ पटले—

'आगमो ज्ञानमित्युक्तमनन्ताः शास्त्रकोटयः इति व्याख्यायां आसमन्ताद् गमयति अभेदेन विमृशति पारमेशं स्वरूपमिति कृत्वा परशक्तिरेवागमः तत्प्रतिशब्दसन्दर्भः तदुपायत्वात् शास्त्रस्य'[३४७] इत्युक्तम् ।

सिद्धान्तकौमुदी लघुशब्देन्दुशेखरादौ च चतुर्दशसूत्राणां माहेश्वरत्व-स्वीकृतिः—

लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि ननु चतुर्दशसूत्राणांमक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नाय इति शब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धिरित्यत आह—माहेश्वराणीति—महेश्वरादागतानीत्यर्थः । महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् । एवञ्चैवानुपूर्विका श्रुतिरेवैषा । तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा । श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् । अत्र प्रमाणम्—

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मिन् पाणिनये नमः[३४८] ।।इति

शिक्षा वचनम् । 'लण सूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—व्याख्यानत इति' इत्यादावाचार्यपदेन महेश्वर इति ।

वैयाकरणानां चतुर्दशमहेश्वरसूत्रविषये यं सिद्धान्तः यत् 'आनुपूर्विका श्रुतिरेवैषा' इति स्वच्छन्दतन्त्रेणापि पुष्णाति । तथा—

मन्त्राख्यं तु महाज्ञानमीशानान्तुविर्निगतम्[३४९] । इति

सदाशिवास्त्यसूर्यस्योद्ध्र्वमुखादहर्निशं ज्ञानं निर्गच्छति । तद्ग्रहणाय तदनुरूपायाः शक्तेरमवश्यकता वरीवर्ति । सा च गिरिजाख्याशक्तिः कस्यचिद्साधनसम्पत्तियुतस्यभाग्यशालिनो न्तःकरणे सम्बुध्य ज्ञानधारा-मात्मसाक्षात्करोति । तमेव महाभागेभ्यः मुनिभ्यः सा तन्महेश्वरज्ञानमाविष्करोति एवायासः लोके आगमपदेन व्यवहृयते । अतः महेश्वरादागतं गिरिजायां गतञ्चमतञ्चागमपदेन व्यवहृयते । तन्त्रराद्धान्ते यथा—

आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजानने ।
मग्नश्च हृदयाम्भोजे तस्मादागम उच्यते[३५०] ।।इति

वैयाकरगाः अनुबन्धानामपि माहेश्वरकर्तृकम् साधयति 'अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता

एवेत्यनुपदं स्फुटी भविष्यति'[३५१] इत्यनेन। एतेनानुबन्धा-नामप्यानार्थक्यं न जायते। 'इको यणचि'[३५२] इति भाष्येऽपि वर्णानाम-नर्थकत्वन्निराकृतम्।

'सामर्थ्ययोगान्नहिकिञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्' इति। वर्णसामाम्नाये किञ्चिद् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चिच्दुद्धादृष्टार्थवत् सर्वथा नर्थकं न किञ्चिदिति तदर्थः। 'वृद्धिरादैच्'[३५३] इति सूत्रभाष्येऽपि वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्' इति विवेचनादनुबन्धानामप्यनर्थकत्वं नास्तीति नागेशभट्टाः आमनन्ति। लघुशब्देन्दुशेखरे पुनश्च—'अतएव' सोश्रमक्षरसमाम्नायश्च पुषप्तिः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः इति भाष्यमुपादायोक्तं भर्त्तृहरिणा---'यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिद् आधुनिकः कर्ताऽस्ति एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः' इति। आधुनिकः शरीरीपुष्पितत्त्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण। शब्दप्रयोगेण च फलितत्त्वम्। उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वर कृतकाशिकायाम् नृत्तावसानेनटराजराजोननादहक्कां नवपञ्चवारम्।

उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शेशिवसूत्रजालम्॥
अत्र सर्वेषु सूत्रेषु अन्त्यंवर्णचतुर्दशम्।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादिष्टसिद्धये॥इति

धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थकम् अत एव—'अनुबन्ध करणार्थञ्च वर्णानामुपदेशः' इत्युक्तं भाष्ये। अत्र करणशब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम्। तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः। तेन तदल्पतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्। अत्रसनकाद्युद्धरणेच्छया ब्रह्मोपदेशरूपत्त्वं सूचितम्। तच्चश्रुतित्त्वाभावे न सङ्गच्छते। 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः'[३५४] इत्युक्तेः।

नागेशोक्तौ प्रमाणप्रदर्शनवाक्ये वर्णचतुर्दशमित्यस्य व्याख्यानन्तु वर्णाश्चतुर्दश इत्यर्थे आर्षसाधुत्वम्। अन्त्या वर्णाश्चतुर्दशे क्वचित्पाठः। अत्रोदाहरणे प्रवलतर्कैः प्रमाणैश्च चतुर्दशसूत्राणामनादित्वं कूटस्थत्त्वमवि-चालितत्त्वञ्च सूचितम्।

वर्णानामादित्वं माहेश्वरत्वमेवास्ति इत्यत्र श्रुतिप्रमाणमपि नागेशेनोद्धृतम्। श्रूयते हि पाणिनेः प्राक् बहवो वैयाकरणाः आसन्। परम्परेयमीश्वरादारभ्य यथोत्तरमुनीनां प्रमाण्यमभ्युपागच्छन् पाणिनि पतञ्जलिपर्यन्तमागच्छति। उक्तञ्च—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटायनः।
पाणिन्यभरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टौ द्विशाब्दिकाः[३५५]॥इति

उक्तरीत्या प्रवाहनादित्रया व्याकरणशास्त्रस्याप्यनादित्वं सुतरां सिद्धम्। तत्रानेन व्याकरणतत्त्वविदः पाणिनेः पूर्वं बभूवुः येषां मूलमाकलय्य पाणिनिः अष्टाध्यायीं निर्ममे। अतः पाणिनेः पूर्वं शाकटायनऋषिप्रोक्तस्य शाकटायन व्याकरणस्यस्थितिः पूर्वमासीदिति

ऐतिह्यविदः विदन्ति एव । तत्र शाकटायन ऋषिवाक्याधारमादाय वैयाकरणाः माहेश्वरसूत्रवैशिष्ट्यं पुनरालोचयति------

ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि—इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथा यार्था ऊचुः—'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भाद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विद मक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रवृपादब्रह्मराशिः' इति । ब्रह्मराशिरित्यस्य ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः । तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम् । पाणिनेर्लघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलकोयः समवायो वर्णानां क्रमेण तदर्थमिति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । एवञ्चायमुपदेशः पाणिनैरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश इति वाच्यात्रोपदेशपदप्रयोगः । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं फलमिति भाष्ये उक्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य 'वेदानां वेदः' इति छान्दोग्यश्रुतिरप्येतत्परेवेति ।

एतेन चतुर्दशसूत्राणामनादित्वं सर्ववेदपारायणफलशालित्वं वेदानामपिवेदत्त्वं वैयाकरणोक्तिः साधयति । व्याकरणागमस्य प्रक्रियापरिष्कार; दर्शनञ्चेति त्रीणिरूपाणि साध्यन्ते शाब्दिकैः । तत्र दर्शनपक्षमाश्रित्येयमुक्तिः नागेश-भट्टस्य । वाग् व्यवहारमाश्रित्य प्रवृत्तिनिमित्ता-श्रयतामर्थवदधातुप्रभृतीनां संज्ञा परिभाषादि षड्विधसूत्राणां प्रक्रियाप्रवृत्तिः निर्दुष्टलक्षणसमन्वयार्थ परिष्कारः वाक् तत्त्वविमर्शाय दर्शनदृष्टिरिति व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि । वाक्तत्त्वमयाशब्दरूपा हि वेदातदक्षणाय व्याकरणाध्ययनस्य प्रायोजनमिति महाभाष्यकारस्य पतञ्जलिमुनेः वाक्यपदीय कारस्य भर्तृहरेः तद्टीकाकर्तृ पुण्पराजहेलाराजयोश्च भूयसा प्रयासः दृश्यते । तदत्र पाणिनीय व्याकरण व्याख्यातृपरम्परायामधुना नागेश एवावसानसीमामधिरोहति । तदत्रस्वच्छन्देषु व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनस्वरूपविवेचनेन वैयाकरणाः महा-भाष्योद्योतादारभ्य परिभाषेन्दु-लघुशब्देन्दु-मञ्जूषा प्रभृतयो ग्रन्था प्रणीतवन्तः। किञ्च स्वमातापित्रोः स्मरणेन अपि वाक्तत्त्वस्य संविदस्वरूपयोः उमामहेश्वर-योश्च स्मरणं सम्पादयन्ति ।

भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्ये चतुर्दशसूत्रभाष्यावसरे उक्तवान्—'अथ किमिदमक्षरमिति' व्याख्या इमां स्वरसो क्षरसश्च इति चोक्तत्वात्प्रश्नः 'वैयाकरणाश्च' 'अइउण, सूत्रे·यं प्रोक्तवन्तः । तद्घटकी-भूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः'[३५६] । इति

अक्षरं किमिति प्रश्नस्योत्तरं भाष्ये स्वयमेव प्राहोत्तरं भगवान् पतञ्जलिः । तथाहि—अक्षरं न क्षरं विद्यात् न क्षीयते न क्षरतीति वा क्षरम् । अत्रत्य—प्रदीप टीकायां 'अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । अत्र क्षिपः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ् पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो

नित्यम्। व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा' इत्युक्तम्।

वैयाकरणाश्च—ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषणतामाहपरमार्थतो-नित्यमिति। यतस्तत् प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूप नित्यत्ववदित्यर्थः। नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह—व्यवहार नित्यतयाचेति। सर्वेषां शब्दानामाकाशादिवद् सृष्टयादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः। एवञ्च व्यवहारनित्यतपाक्षरब्रह्मसादृश्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्रीविषयत्वव्यवहारः। एवञ्च शब्दे औपचारिको क्षरपदप्रयोगः इति भावः'[३५७] इति प्राहुः। नागेशः एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य श्रुतिरूपोवर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यम्। इत्युक्त्वा वर्णसमाम्नायस्य चतुर्दशसूत्रात्मकस्य श्रुतिमूलकत्वमाचष्टे। अक्षरसमाम्नायस्योपदेशः किमर्थमिति जिज्ञासायाम् भाष्ये—

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते।

तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लध्वर्थं चोपदिश्यते।।इति

सो मक्षरसमाम्नायो वाक् समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्दतारकवदिति प्रतिभासितौ वेदितव्यौ ब्रह्मराशिः सर्ववेदफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति 'माता पितरौ चास्य स्वर्गलोके महीयेते'[३५८]।

महाभाष्यपङ्क्तेराशयः कैयटेनेत्थं प्रतिपादितः। वर्णज्ञानमितिवर्णा—येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयःशास्त्रेणवाग्विसीयते आबध्यते, शास्त्रेण तस्या परिज्ञानादित्यर्थः। यत्र चेति ब्रह्मवेदः पदे वर्तते। तत्र च शास्त्रं विषयः इष्टबुद्ध्यर्थमित्यस्य कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। यत्र चेति ब्रह्मवेदः पदे वर्तते। तत्र च शास्त्रं विषयः इष्टबुद्ध्यर्थमित्यस्य कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। लध्वर्थमिति। अनुबन्धकरणार्थम्। वाक्समाम्नाय इति एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पतः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामुदयनिः श्रेयसाभ्यां च। चन्द्रतारकवदिति। अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनवृत्तस्य पुष्पस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। इत्येवं रूपेण कैयटेन भाष्याशयः व्याख्यातः।

उद्योतकाराश्च—येन शास्त्रेणेति—

चतुर्दशसूत्रयात्मकेन तन्मूलक पाणिनिव्याकरणेन चेत्यर्थः तत् शास्त्रम् भाष्ये यत्र चेत्यनेन वाक् परामृश्यते। का सा वाग्? यत्र ब्रह्म च वर्तते। चात् पुराणादिः इति भाष्याक्षरार्थः। वाग्व्यवहारस्येति। तत् संग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः। यथा श्रुतेः हि भाष्याक्षरसमाम्नायोद्-देश्येन प्रवृत्तिविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः। अत एव तत्प्रतीकमादाय हरिणा—

'अस्याक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित् कर्तास्त्येवमेव वेदे पारम्पर्येण स्मर्यमाणम्' इति व्याख्यातम् । ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण 'अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः' ॥ इत्यादिना सर्ववर्णानां महेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्री योजयता । तदाह—सर्ववेदेत्यादि । अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दश सूत्रयात्मकं शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपाया सकलवायो विषयोबन्धनम् । यत्र च वर्णसमाम्नायो ब्रह्मबोध्यतया वर्तते । व्याख्याता चैषा चतुर्दश सूत्रीब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण—'तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थ च अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत् कालं तदक्षरसमाम्नायज्ञाने सूचितम् । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात् । 'चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितम्' 'इत्यनेनादित्वं सूचयति । तादृशोऽयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययन पुष्पफलस्यचित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने ध्ययन मात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्त्वम् । तादृश पुत्रत्वेन माता पित्रोः स्वर्गे पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पण्डोः स्वर्गे पूजेति' प्राहुः[३५९]।

अत्रोद्धृतेन भाष्यप्रदीपोद्योतवचनेन महेश्वरसूत्राणामध्ययनेन सर्ववेदशास्त्र-पुराणरूपोषः सकलवायः अध्ययनस्य फलमवाप्यते । अत एवोक्तं केनचिदभियुक्तेन—

'यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्रव्याकरणम्' इति ।

महाभाष्ये च—

'पुराकल्प एतदासीत्—संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणाव्याकरणं स्माधीयते ॥'[३६०] इत्युक्तम् ।

अत्रोक्तरीत्या दर्शनांशे तन्त्रागमस्यप्रभावः स्पष्ट एव दरीदृश्यते, तन्त्रागम निखिलमेव षट्त्रिंशत्तत्त्वजातं शिवशक्त्योरभेदेनस्थितसंविदः परावाचः महिम्नैव समुल्लसति । पाणिनीय व्याकरणं चतुर्दशमाहेश्वरसूत्र निर्देशं विना निष्प्रयोजनं भविष्यति । अतः पाणिनीय सूत्राणामपि सूत्रभूतानीमानिमाहेश्वरसूत्राणि तन्त्रागमस्य रहस्य भूतानि पाणिनीय व्याकरण-स्योपजीव्यभूतानीति वैयाकरणाः आमनन्तीत्पलम् ।

चत्वारि शृङ्गादि मन्त्रमुद्दिश्य व्याख्याता

महाभाष्ये पशपशाह्निके उद्योताख्ये स्वव्याख्यानेऽपि नागेशभट्टः वाक्चतुष्टयात्मक सिद्धान्तः स्वीकृतः । तथाहि व्याकरणाध्ययनस्यावश्य-कत्त्वप्रतिपादनपरभाष्ये 'चत्वारि' इति पदस्य व्याख्यानमुद्धृतः ।[३६१]

चत्वारि शृङ्गात्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महोदेवो मर्त्यां आविवेश ॥

'चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादा । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो । सप्तविभक्तयः त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति वृषभो वर्षणात् । रोरवीति। शब्दं करोति । कुत एतत् ।

रौतिः शब्दकर्मा । महादेवो मर्त्यां आविवेशंति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

कैयटेन प्रदीपाख्ये एतन्मन्त्रस्य व्याख्याने चत्वारीति । शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणं कृतम् । एतस्यैव प्रतीकमादायोद्योते चत्वारीति । ऋङ्मन्त्रः । शब्दस्येति शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति । महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दोमर्त्याना-विवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरण ज्ञाप्यतया व्याकरणस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । भाष्ये पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैरवरीरूपाणि । अत एव निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते इत्युक्तमिति ।।

चत्वारिवाक् परिमितानी–त्यादिमत्रस्यतन्त्रागमानुसारिव्याख्यानम्–

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वायो मनुष्या वदन्ति ।।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । चत्वारि पद जातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च[३६२] ।

उपर्युक्त भाष्यस्य प्रतीकमादाय नागोजिभट्टाः वाक् चतुष्टयस्य सिद्धान्तं व्यवस्थापयान्तः कुर्वन्ति ।

पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैरवर्यः[३६३] । इति । एतेन 'परापश्यन्तीमध्यमावैरवरीति' चतस्त्रः वाचः नागेशाः वदन्ति ।

वत्तु वैयाकरणाः नागेशभट्टस्यैतत्सिद्धान्तं दूषयन्ति, यथा च सिद्धान्तशैवानामिदम्मतम् । परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता । हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैरवरी कण्ठदेशगा । इति तन्त्रशास्त्रं चाश्रित्य मूलाधारपवनसंस्कारीभूता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या बिन्दुरूपिणी परावागुच्यते, नाभिपर्यन्तमाच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता मनोगोचरीभूता पश्यन्ती वागुच्यते, ततो हृदयपर्यन्तमाच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकशब्दस्फोटरूपा श्रोत्रग्रहणयोग्यत्वेन सूक्ष्मा जपादौ बुद्धिनिर्ग्राह्या मध्यमा वागुच्यते, तत आस्पपर्यन्तमागच्छता

तेन वायुनोर्ध्वमाक्रामता मूर्धानमाहत्य च तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या वैखरी वागुच्यते इति वाचश्यतुर्विधत्वमाहुः । तत्तु व्याकरणसिद्धान्तानवबोध निबन्धनम् । हर्यादिभिर्वाचस्त्रित्त्वस्यैवोक्तत्वात् । न च चत्वारि वाक् परिमिता इति भाष्योदाहृति मूलकं नागोजिभट्टोक्तम् । अत एव माधेवन ऋग्वेदभाष्ये चत्वारि वाक् परिमिता पदानीत्यनेन वैखरी, मध्यमा, पश्यन्तीरूपाणि प्रदर्शितानि व्याख्यातं चैवमेवोद्योत इति वाच्यम् । कैयटेन उक्त श्रुतेः तत्र चतुर्णां नामाख्यातोपसर्गनिपाताख्यानां पदजाता-नामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणाः वदन्तीति व्याख्यातत्त्वेन माधवादिव्याख्यानस्यतन्त्रशास्त्र वासना मूलकतया वैयाकरणैरनुपपादेयत्त्वादिति यदुक्तम्, तन्न समीचीनम् । माहेश्वरसिद्धान्ताः एवागमपदवाच्याः । आगम एव पर्यायत्त्वेन तन्त्र एव सङ्गच्छते तन्त्रग्रन्थेषु सर्वत्र परापश्यन्ती मध्यमावैखरीति चतस्रः वाचः स्वीकृताः अतः नृत्तावसाने ज्ञानस्वरूपिणी शिवेन नवपञ्चवारम् ढक्कायाः नादेन वर्णसमाम्नायस्याविर्भावफलकानि अइउणित्यादि चतुर्दश सूत्राणि आगमिकान्येव अतः तत्सिद्धान्ते सिद्धान्तरूपेणाङ्गीकृतं वाक्चतुष्टयं वैयाकरणैरपि अङ्गीकुर्त्तव्यमेव । पश्यन्ती वाक् । किञ्चितत्त्वं पश्यन्त्येवावतिष्ठते । तदभावे तस्यावमर्शः दुःशक इति वैयाकरणैर्विभावनीयम् । किञ्च पश्यन्त्यादयस्तिस्रोऽपि वाचः परावस्थायां परचिदात्मना परब्रह्मणा सङ्गतिगतास्तदेकात्मतया वतिष्ठन्ते तदानीं तत्पतिः ज्ञानगुरुर्महेश्वरः स्वात्मज्योतिषा स्वभिन्नं भावजातं नित्यं भासयते । तद्भासनादेव तत्रेच्छाया समुद्रेकोभवति यदधीनाः विश्वसर्गादिव्यवहाराः प्रादुर्भवन्ति ।

विश्वविस्तारकर्मणः कारणभूता कुण्डलिनी महाशक्तिः । तस्यैव परिणामाः परापश्यन्तीमध्यमावैखरीवाचः । अतश्चासां वाचां कुण्डलिन्याः कथं प्रभवः इति विविच्यते । किञ्चित्—

मानवशरीरस्य पृष्ठभागे मेरुदण्डो वर्तते, तस्यैव बाह्यप्रदेशे वामभागे चन्द्रस्वरूपिणीडानाडी, दक्षभागे च सूर्यरूपा पिङ्गलानाडी तिष्ठति । इडानाडी शक्तिरूपा पिङ्गला च पुरुषा भिधीयते । उक्तञ्च—

इडा वामेस्थिता नाडी शुकला तु चन्द्ररूपिणी ।
शक्तिरूपा च सा नाडी साक्षादमृतविग्रहा ।।
दक्षिणे पिङ्गलाख्या तु पुंरूपा सूर्य विग्रहा ।।इति

इडापिङ्गलयोर्मध्ये च मेरुदण्डस्य मध्यभागे-----

गुदात्तु द्वयङ्गुलादूर्ध्वं मेदात्तुद्वयङ्गलादधः ।
चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत्[३६४] ।।इति

इत्युक्तलक्षणलक्षितस्य कन्दस्य मध्यप्रदेशात् समुत्क्षिप्ता शिरः पद्मपर्यन्तं स्थिता विकसितधुतुरपुष्पाकारा चन्द्रसूर्याग्निरूपा वक्ष्यमाण वज्रिणीचित्रिणीमयां समेता अतएव त्रितयगुणमयी सती सुषुम्णानाडी सुतरां विराजते । प्रागुक्ता वज्रिणी (वज्राख्या) नाडीउक्तायाः सुषुम्णायाः मध्यदेशे दीप्तीं कुर्वती सती प्रागुक्त कन्दद्वयङ्गुलोर्ध्वलिङ्गदेशात् शिरः पर्यन्तगामिनी वर्तते ।

तस्याः वज्रिणी नाड्याः मध्ये सा प्रसिद्धा चित्रिणी नाडी विलसति या हि प्रकारमुद्दीप्तमानायोगिनां योगभ्यां लूतातन्तुवदतिसूक्ष्म्या मेरुमध्य-स्थितसुषुम्णा-वज्रिणीनाड्योरभ्यन्तस्थान् मूलाधारस्वाधिष्ठान मणिपूरानाह तविशुद्धा ख्यानखिलसरसिजान्नभित्त्वा तेषामेवोपर्युक्तानां षण्णां पद्मानां ग्रथनरचनया देदीप्यते, अर्थादुक्तानि पद्मापि चित्रिणीनाड्यां ग्रथितानिव सन्ति ।

एतश्चित्रिण्या नाड्यामध्ये मूलाधारस्य स्वयम्भूलिङ्गाछिद्रत सहस्रारस्थित परमीशव पर्यन्तगामिनी विद्युत्पुञ्जसमानदीप्तिशालिनी विषतन्तुतनीयस्यातिसूक्ष्मा त्रिगुणात्मिका ब्रह्मनाडी देदीप्यते ।

एतस्या एव ब्रह्मनाड्या मुखे ब्रह्मद्वारं विलसति, यस्मिन् शिवशक्तिसामरस्य सञ्जातामृतस्यासारः प्रसरति, यस्मादेव ब्रह्मद्वाररूपप्रादेशान् मूलाधारस्थितशि-वशक्तिभ्यां निरुक्तामृतं पीयते । एतदेव च ब्रह्मद्वारं सुषुम्णाख्यानाड्या मुखयोगीन्द्रा विनिर्दिशन्ति ।

आधारत्रिकोणान्तरा धोमुखं नवकिसलयाकारं स्वयम्भूलिङ्गं वर्तते। तदूर्ध्वें च विसतन्तुतनीयसी जगतां मोहजनिका मायारूपिणी ब्रह्मद्वारमुखं स्वमुखेनाच्छादयन्ती सार्धत्रिवलयाकारा स्वयम्भूलिङ्गोपरि सुप्ता पुष्परसपानोन्मत्ता लिकुलसमं मधुरं कूजन्ती श्वास-प्रश्वास क्रमेण, प्राणिनां प्राणांश्च धारयन्ती कुलकुण्डली विलसति । तथैव ध्वन्यात्मकवर्णात्मिकानां शब्दानां सृष्टिर्जायते । तदुक्तं शारदायाम्—

तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम।
वर्णात्मना विर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः[३६५] **।।इति**

एवञ्च—

'भिद्यमानात्पराद्विन्दोख्यक्तात्मस वो भवत्'[३६६]**। इति**

अन्यच्च—

सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मात् नादस्तस्मान्मिरोधिका।
ततोऽर्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत्परा ततः
पश्यन्तीमध्यमा वाचि वैखरी शब्दजन्मभूः[३६७]**।।इति**

श्रीप्रपञ्चसारतन्त्रे तु जगन्मूलभूता परिणामिनी माया शक्तिः । तस्या आधारभूश्चिदात्मा मूलाधारः । तस्मात् चैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका माया निष्पन्दा परा वागुच्यते । सस्पन्दावस्थाः पश्यन्त्यादयः तथा च सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणी नादतत्त्वात्मिका आध्यात्ममूलाधारादिनाभ्यन्तरमभिव्यज्यमाना पश्यन्ती । सामान्य ज्ञानात्मकत्वात्सापश्यन्तीत्युच्यते । एवं हि बाह्यान्तः करणाद्यात्मिका हिरण्यगर्भरूपिणी विन्दुतत्त्वमयी नाभ्यादि हृदयान्ताभिव्यक्तिस्था विशेषस्पन्दसङ्कल्पादिसत्त्वा 'मध्यमा' वागिति । आहोस्वित् मध्ये मा बुद्धिर्यस्याः सा मध्यमा । भाव एव विशेष्यः । तथा च विराडरूपिणी बीजात्मिका हृदयादारस्यान्तम् अभिव्यज्यमाना शब्दसामान्यात्मिका वैखरीवागिति । उक्तञ्च—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्य हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैरवर्यथ रुरूदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः[३६८] ।।इति

किञ्च—

सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये ।
विधत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चवक्त्रो भिलक्षितम्[३६९] ।।इति

इत्युक्त्या परमेश्वर सृष्ट्यारम्भे युक्ति युक्त्यात्मकपुरुषार्थसम्पत्तये सद्योजातः वामदेव अघोर तत्पुरुषाईशानाख्यमन्त्रमयस्वमुखपञ्चकेन विमलज्ञान स्वरूपान् दिव्यागमानभिव्यञ्जयतीति प्रतिपाद्यते । तत्र स्वोदका शङ्काय-द्यप्यनादिभूतस्य परमेश्वरस्य स्वरूपभूतं ज्ञानमध्यनादि तथापि श्रेष्ठतरं विमलं ज्ञानं प्रशान्तस्वरूपाद् निष्कलाद परशिवात् कथं प्रकाशितम् । तदुच्यते—ज्ञानं द्विविधं अवबोधरूपं शब्दरूपञ्च । अवबोधरूपं ज्ञानं यद्यप्यनादि तथापि शब्दरूपारूढमेवार्थं प्रवर्तते । तस्मादवबोधरूपं तद् विमलज्ञानं कथं शब्दरूपेण काशिकादिशास्त्र रूपतया प्रकाशितमिति?

अत्रोच्यते समाधानम्

परमेश्वरो वबोधरूपमथवा स्फुरणरूपं ज्ञानं सृष्टेरारम्भे नादरूपेणाविष्कृत्य ततः परमाधिकारावस्थायां सदाशिवरूपमास्थाय पुनः शब्दरूपारूठं ज्ञानमनन्ताद्यष्ट विधेश्वरेभ्य उपदेशयामास । अत्र विषये इदमप्यवधेयम् यद्—परमकारणभूतै-व्योमाकारे शिवतत्त्वे सर्वेषां शब्दानां परमकारणभूतोऽत्यन्तं सूक्ष्मो नादो व्यक्ततया वरीवर्ति । यस्मादयमव्यक्तावस्थास्थस्ततोऽस्य परनाद इति व्यवहारः । परनादस्यभिव्यक्तिरेव स्फोटः । स एव वर्णः । शिवत्त्वाच्छक्तितत्त्वस्याविर्भाव समय एव स्फोटस्याप्याविर्भावः ।

मयूराण्डर-संन्यायेन सर्वशब्दात्मकेन स्फोटेनालिङ्गितं शक्तिवत्त्वं प्रादुर्भवति । एवं स्फोटेन सहाविर्भूतस्य शक्तितत्त्वस्य परविन्दुरिति नाम । ततो मूलवर्णभूतः स्फोटः शक्तितत्त्वात् सादाख्यतत्त्वस्य अथवा सदाशिवरूपस्य आविर्भाव-समये स्थूलरूपं प्राप्याभिव्यक्तोनुभववेद्यो भवति । सेयमवस्था 'अपरवाद' इति नाम्ना व्यवह्रियते । अनेन सादाख्यतत्त्वेन सहाविर्भूतो वर्णसमूहात्मको क्षरविन्दुरिति व्यवह्रियते । अपरविन्दोः सकाशादेव ईश्वरतत्त्वाश्रयाः सूक्ष्मवर्णाः शुद्धविद्यातत्त्वाश्रयाश्च स्थूलवर्णाः आविर्भूताः । एवं शक्तिः सदाशिव ईश्वरः शुद्धविद्या इत्याख्य कार्यतत्त्वचतुष्टयस्याश्रयभूताश्चतुर्विधाः शब्दा एवं क्रमेण परा-पश्यन्ती मध्यमा-वैखरीति वाग्वृत्तिचतुष्करूपेणाभिव्यक्ता अर्थवायका भवन्ति ।

पूर्व परनादस्याभिव्यक्तिरेव स्फोटः स च वर्णरूपः इत्युक्तम् । वैयाकरणैर्वणातिरिक्तः स्फोटो भ्युपागम्यते । तन्त्रसिद्धान्तागमरीत्या च वर्णातिरिक्तः स्फोटो नास्ति । शङ्कराचार्याः ब्रह्मसूत्रव्याख्याने 'वर्णएव च शब्दः'[३७०] इत्युपवर्षाचार्यवाक्यमस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति । तथा च रामकण्ठाचार्याः नादकारिकायां वर्ण एव स्फोट इति प्रतिपाद-यन्त्येव प्रमाणबलेन ।

सोऽयं स्फोटो मूलवर्णभूतः प्रणवः । तस्य प्रणवस्यैव विस्तरो कारादि लकारान्तपञ्चादशक्षरप्रसरः । प्रमाणप्रमातृप्रमेयरूपे विश्वप्रपञ्चविलासे प्रवृत्तस्य सुष्ट्युन्मुखस्य परशिवस्येच्छाशक्त्या क्षोभितो विन्दुरेन प्रणव इत्युच्यते । प्रणवात्प्रसृतेषु पञ्चाशदक्षरेषु ककारादि लकारान्तानां व्यञ्जनानां स्वरैर्विनानुपयुक्तत्त्वाज्जीव वियुक्तशरीरतुल्यत्वाच्छरीरत्वेन व्यवहारः एवं व्यञ्जनस्वरसंयोगे पदोत्पत्तिः । तादृशवर्णैः पदैर्मन्त्रैश्च तन्त्राणामाविर्भाव इति तन्त्रागमिकाः । तथाहि—

स महामायाजन्यो नादः परमार्थवाचको भवति ।
येन स्थूलं शब्दं मन्त्रं तन्त्रात्मकं भवेद् वापि[३७१] ।।इति

एवञ्चेदमेव ज्ञानगुरोर्महेश्वस्यतत्त्वं चन्द्रशेखरादि पञ्चविंशतिमूर्ति-भेदेनभिन्नम् । लघुशब्देन्दुशेखर—परिभाषेन्दुशेखर प्रभृतिग्रन्थप्रकल्पनेन नागेशभट्टः आगमिक एव परापश्यन्तीमध्यमावैखरीति वानचतुष्टयस्य सिद्धान्तं प्रदर्शितवानिति प्राज्ञैः सूक्ष्मेक्षिकया विचारणीयम् ।

सन्दर्भ-सूची

१. महाभारते
२. मनुस्मृतौ अ० १ श्लोक २ ।
३. ऋग्वेदे ८/१००/१

४. चरकसूत्रस्थाने १/४
५. नारदसंहितायाम् १/७
६. छान्दोग्योपनिषदे ८/१५
७. ऋक्तन्त्रे प्रथमप्रपाठकान्ते ।
८. वैयाकरण म०भाष्ये अ०१ पा०१ आ०।
९. मनुस्मृतौ अ० २ श्लोकार्ध ७
१०. ऋग्वेदे १/१६४/५०
११. ऋग्वेदे ६/६६/९
१२. सामवेदे ५/२/८/
१३. अथर्ववेदे १८/४/७
१४. ऋग्वेदे ४/७१/४
१५. ऋग्वेदे १/१६४/४५
१६. ऋग्वेदे १०/७१/४
१७. ऋग्वेदे १०/७१/२
१८. ऋग्वेदे ८/६९/१२
१९. निरुक्ते १३/९
२०. यजुर्वेदे १९/७७
२१. वा०रामायणे कि०काण्डे ३ सर्गे श्लोक सं. २९
२२. निरुक्ते १/१२
२३. निरुक्ते १/१२
२४. म०भाष्ये अ०१ पा०अ० ।
२५. व्याकरणशास्त्रका इति० ले० युधिष्ठिर मीमांसक प्रथमे भागे पृ०६०
२६. गोपथ ब्राह्मणे पू० १/२७
२७. वाल्मीकीय रा०बा०काण्डे सगे १४ श्लोक २१
२८. महाभाष्ये अ०१ पा०१ आ०१
२९. वीरमित्रोदये परिभाषाप्रकाशे पृ० २०
३०. ऋक्तन्त्रे
३१. ह्वेनसांग का भारतभ्रमण वृत्तान्त नामके ग्रन्थे, पृ० १०९, इण्डियनप्रेस प्रयागेन मुद्रितं सन् १९२६ ।
३२. भारतवर्ष का बृहद् इतिहास नामके ग्रन्थे (द्वितीयभागे) अध्याये ४
३३. ऋक् तन्त्रे १/४

३४. ऐतरेय ब्रह्मण ८/२६

३५. मत्स्यपुराणे अध्याये २३ श्लोक ४७

३६. महाभारते शान्तिपर्वे अध्याये ५९ श्लोक ८४

३७. वायुपुराणे अध्याये १.३ श्लोकार्धे ५

३८. महाभारते शान्तिपर्वे अध्याये २१० श्लोकार्ध २०

३९. महाभाष्ये पशपशाह्निके १/१/१ वा०पृ०

४०. ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृति खण्डे अ० ५ श्लोकौ २७-२८

४१. न्यायमञ्जर्य्याम् पृ० ४१८

४२. महाभाष्ये पशपशाह्निके नवा०पृ०

४३. तैत्तिरीयसंहितायां ६/४/७

४४. ऋग्वेदभाष्य शकायां पूना संस्करणे भाग पृ० २६

४५. महाभारते शान्तीपर्वे शिवसहस्रनामे अध्याये २८४ श्लोकार्धम् १९२

४६. निरुक्ते १/२०

४७. दुर्गनिरुक्त वृत्ति ग्रन्थे पृ० ७८

४८. हैमवृहत्यवचूर्णिकायां पृ० ३

४९. कविकल्पद्रुमग्रन्थस्यारम्भे ।

५०. वाल्मी०रा०उ०का०सर्ग ३६ श्लोकार्धम् ४७

५१. वाल्मी०रा०कि०का०सर्ग ३ श्लोकार्धम् २९

५२. भाण्डाकर रिसर्च पूनाया: संग्राहालये गीतासार ग्रन्थे हस्तलेखे श्लोक सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास (यु०मी०) ब्रह्मप्रथमे भागे ७० पृष्ठे ५५/५७ टिप्पण्याम् ।

५३. संस्कृत व्याकरण शा० का इतिहास पृ०सं० ७१-७२

५४. निरुक्ते १/१७

५५. सं०व्या० शास्त्र का इतिहास (यु०मी०) कृत पृ० ७२

५६. गोभिल गृह्यसूत्रे भट्टनारायण भाष्ये २/८/१४

५७. सं०व्या० शास्त्र का इतिहास (यु०मी०) कृत पृ० ७३ टिप्पण्यां ७

५८. हरदत्तविरचितायां सामवेदसर्वानुक्रंण्यां पृ० ४

५९. अक्षरतन्त्र भूमिकायां पृ० २

६०. सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास (यू०पी० २ अध्याये पृ० ७६)

६१. सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास (यू०पी०) ३ अध्याये पृ० ७९

६२. पाणिनीय शिक्षायां श्लोक सं०

६३. हैमवृहत्पवचूर्णिकायां पृष्ठे ३
६४. परिभाषावृत्तौ राजशाही संस्करणे अनुबन्धे ३ पृष्ठे १२६
६५. यामलाष्टकतन्त्रे श्लोक १०/११, १२
६६. सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास प्रथमभागे (यू०पी०) पृष्ठे ८४
६७. भर्तृहरिविरचित महाभाष्यदीपिकायां पूना संस्करणे पृष्ठे १७
६८. कैयट विरचित भाष्यप्रदीपे नवा० पृ० ५१
६९. सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास ग्रन्थे प्रथमभागे पृष्ठे ८७
७०. महाभाष्ये पश्पशाह्निके नवाहि० पृ०
७१. ऋग्वेदभाष्ये उपोद्धाते पूना संस्करणे भाग १ पृ० २६
७२. टेक्निकल टर्म्स ऑफ संस्कृत ग्रामर पृष्ठे २८०
७३. यशस्तिलकचम्पौ पृ० १०
७४. महाभारते ज्ञानदीपिकाटीकायारम्भे
७५. सं०व्या०शा० का इतिहास प्रथमभागे पृ० ९७ तमे
७६. तैत्तिरीय संहितायाम् अध्याये ६ पादे ४ मन्त्र ६
७७. मैत्रेयी संहितायाम् अध्याये ५ पादे ४ मन्त्र ८
७८. यमलाष्टकतन्त्रे श्लोकौ ११,१२
७९. वाल०राम० किष्किन्धाकाण्डे ३ सर्गे श्लोकः २९
८०. सं०व्या०शा० का इत० (यु०मी० कृतः) प्रथमभागे पृ० ९८
८१. ऋक्तन्त्रे १/४
८२. ऐतरेय आरण्यके २/२/४
८३. यजुः प्रातिशाख्ये अ० ८ पृ० ३२७ मद्रास संस्करणे।
८४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्रथमभागे पृ० १०४
८५. प्रक्रियाकौमुद्याम् भागे। पृष्ठे १८२
८६. शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् पृ० ४४४ काशी संस्करणे।
८७. शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् पृ० ४४५ काशी संस्करणे।
८८. शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् पृ० ४४६ काशी संस्करणे।
८९. शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् पृ० ४४७ काशी संस्करणे।
९०. प्रक्रियाकौमुद्याम् भागे। पृष्ठे १८२ काशी संस्करणे
९१. द्वादशाख्यानचक्रे सिहसूरिगणि कृतटीकायां तडौदासंस्करणे भागे १ पृ० ४०
९२. सं०सा०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०मा० पृ० ११०

९३. महाभाष्ये अ० ८ पादे ४ सं० ४८
९४. गणरत्नावल्यां ४/१/९६ यु०मी० हस्तलेख पृ० १७५
९५. सं०व्या०शा० का इति ग्रन्थे प्र०भागे पृ० ११३
९६. सं०व्या०शा० का इति ग्रन्थे प्र०भागे पृ० ११३
९७. महाभाष्ये आ० १० । सू० ७३
९८. महाभाष्ये प्रदीपे १/१/७३
९९. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे प्र०भागे पृ० ११५
१००. महाभाष्ये पशपशाह्निकान्ते—
१०१. क्षीरतरङ्गिड्ायम् १८५
१०२. सं० व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भा०पृ० १३४
१०३. पदमज्जर्याम् ७/३/४ पृ० ८२४
१०४. स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायां पृ० २५९
१०५. सं०व्या०सा० का इति० ग्रन्थे प्र०भा०पृ० १३४
१०६. काशिकायाम् ७/१/९४
१०७. काशिकायाम् ४/२/६५
१०८. काशिकायाम् ५/१/५२
१०९. पदमजजर्याम् ७/१/९४
११०. व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्रथमेभागे पृ० १३६
१११. काशिकायाम् ७/१/९४
११२. प्रक्रियाकौमुद्यां भूमिकायां पृ० ३३
११३. व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भा०पृ० १३९
११५. व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भा० पृ० १४।
११६. जज्झटकृतचिकित्सास्थानस्यव्याख्यायाम् २/२७
११७. भट्टिकाव्ये जयमङ्गाटीकायाम् ३/४७
११८. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थ प्र० भागे पृ० १४३
११९. महाभाष्ये ६/२/३६
१२०. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भागे पृ० १४३
१२१. महाभाष्ये प्रदीपोद्यते निर्णयसागर संस्करणे पृ० ५५ तमे
१२२. भाषावृत्तौ ६/१/७७
१२३. पुण्यराजकृतव्याक्यपदीयटीकायां काशी सं० पृ० ३८३ तमे।

१२४. महाभाष्ये ६/२/३६
१२५. कृष्णचरितस्य प्रस्तावनायां १६-१७ श्लोकौ
१२६. सं०व्या०शा० का इतिहास प्रथमभागे पृ० १४६
१२७. सं०व्या०शा० का इतिहास प्र०भागे पृ० १४६
१२८. अष्टाध्याय्याम् ६/१/९२
१२९. महाभाष्ये ४/२/४५
१३०. सं०व्या०शा० का इति ग्रन्थे पृ० १५८
१३१. अष्टाध्याय्याम् ८/२/२५
१३२. अष्टाध्याय्याम् ८/४/६७
१३३. वाजसने प्रातिशाख्ये ४/५
१३४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भागे पृ० १६१
१३५. अष्टाध्याय्याम् ७/९/९९
१३६. अष्टाध्याय्याम् ८/३/२०
१३७. अष्टाध्याय्याम् ८/४/६७
१३८. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० १६५
१३९. अष्टाध्याय्याम् ६/३१/६१
१४०. अष्टाध्याय्याम् ७/१/७४
१४१. अष्टाध्याय्याम् ७/३/९९
१४२. अष्टाध्याय्याम् ८/४/६७
१४३. भाषावृत्तौ ६/१/७७
१४४. सं०व्या०शा० का इति०ग्र०पृ० १६८
१४५. अष्टाध्याय्याम् ६/१/१३०
१४६. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० १७२
१४७. अष्टाध्याय्याम् ६/३/४
१४८. अष्टाध्याय्याम् ७/१/७४
१४९. अष्टाध्याय्याम् ७/३/६९
१५०. अष्टाध्याय्याम् ८/४/६७
१५१. भाषावृत्तौ ६/१/७७
१५२. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० १६८
१५३. सं०व्या०शा० का इति० पृं० १८३

१५४. अष्टाध्याय्याम् १/१/१६
१५५. अष्टाध्याय्याम् ६/१/२७
१५६. अष्टाध्याय्याम् ८/३/१९
१५७. अष्टाध्याय्याम् ८/४/५१
१५८. अष्टाध्याय्याम् ६/१/१२७
१५९. कात्यायन प्रातिशाख्यो ४/१७७
१६०. सं०व्या०शा० का इति० पृ० १८८
१६१. अष्टाध्याय्याम् ५/४/११२
१६२. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० १८९
१६३. अष्टाध्याय्याम् ६/१/१२३
१६४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भागे पृ०१९३
१६५. पद्मज्जर्य्याम् १/१/७३ पृ० १४४
१६६. पद्मज्जर्य्याम् ७/३/४९ द्वितीयभागे पृ० ८२१
१६७. कथासरित्सागरे त्रम्बके १ तरङ्गे १ श्लोक सं० २०
१६८. वीरमित्रोदये संस्कारप्रकाशे पृ० ६१३-१४ तमे।
१६९. ऋग्वेदभाष्यस्य मन्त्रानुक्रमण्याम् ७/१ स्यारम्भे।
१७०. महाभाष्ये १/१/१ पृ० ३९
१७१. महाभाष्ये १/१/५०
१७२. महाभाष्ये ४/१/१६
१७३. पद्मज्जार्याम् (अथशब्दानुशासनम्) भागे १ पृ० ६
१७४. महाभाष्ये ३/२/११८
१७५. महाभाष्ये ७/१/१
१७६. त्रिकाण्ड शेष कोषे।
१७७. स्कन्दपुराणे नागरखण्डे अध्याये १३० श्लोके ७१
१७८. स्कन्दपुराणे नागरखण्डे अध्याये १३१ श्लोके ४८
१७९. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्रथमेभागे पृ० ३२४ तमे।
१८०. महाभाष्ये ३/२/३
१८१. महाभाष्ये १/२/३३
१८३. सं०व्या०शा० का इति० ग्र० प्र०भागे पृ० २४०
१८४. पदमज्जर्य्याम् ७/२/१७ भागे पृ० ७६१ तमे।

१८५. महाभाष्ये प्रदीपे २/२/१८ तमे व्याख्यानम् ।
१८६. महाभाष्ये प्रदीपे ४/३/१५५
१८७. महाभाष्ये १/१/३
१८८. महाभाष्ये ८/२२/१० सूत्र व्याख्याने ।
१८९. महाभाष्ये १०६ सूत्र व्याख्याने ।
१९०. काशिकायाम् ७/१/९४
१९१. पदमज्जार्याम् ७/१/९४ भागे २- पृष्ठे ७/३/९
१९२. महाभाष्ये १/२/३३
१९३. अंष्टाध्याय्याम् ६/१/१२७.
१९४. वाक्यपदीये तृतीयकाण्ड टीकायां पृष्ठे ४४३ काशी सं०
१९५. वाक्यपदीये तृतीयकाण्ड टीकायां पृष्ठे ४४३ काशी सं०
१९६. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ३५६ तमे ।
१९७. महाभाष्ये कैयटकृत प्रदीपव्याख्याम्—१/१/२९
१९८. महाभाष्ये नागेशकृत उद्योते ३/१/८७
१९९. महाभाष्ये नागेशकृत उद्योते १/१/४/१
२००. महाभाष्ये ३/२/१४ तमे
२०१. इत्सिग की भारत यात्रा पुस्तके पृ० २७४ तमे ।
२०२. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे कारिकाशां ३०
२०३. महाभाष्ये दीपिका टीकायां १/३६
२०४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र० भागे पृ० ३९५ तमे ।
२०५. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र० भागे पृ० ४१८ तमे ।
२०६. निरुक्ते १/२ टीकायां
२०७. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे भागे पृ० ४१८
२०८. महामो०नवा०निर्णयसागर संस्क पृ० २०
२०९. महाभा० प्रदीपे प्रति अध्यायान्ते
२१०. हैमवृहद् वृत्तौ भागे १ पृष्ठे २१०
२११. महाभाष्ये पृ०
२१२. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४२५
२१३. विक्रमाङ्कदेवचरिते सर्गे १८२ श्लोक ७९
२१४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४२६ तमे ।

२१५. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४२८ तमे।

२१६. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४३१ तमे।

२१७. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४३४ तमे।

२१८. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४३४ तमे।

२१९. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४४० तमे।

२२०. शब्दकौस्तुभे १/१/८ पृ० १४४

२२१. सं०व्या०शा०

२२२. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४४१ तमे।

२२३. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४४२ तमे।

२२४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४४३।

२२५. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४४४।

२२६. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ४६७।

२२७. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ४६७ तमे।

२२८. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे प्र०भा० पृ० ५०।

२२९. भाषावृत्यथं वृत्तौ ८/४/६८

२३०. प्रौढमनोरमायाः शब्दरत्नटीकायाम्।

२३१. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे प्र०भागे पृ० ५३० तमे।

२३२. चौखम्बा सं० सीरीज काशीतः सं० १९९१ तमे पुस्तकाकारे प्रकाशितम् मनोरमायाः भागे ३ अन्ते मुद्रितम्।

२३३. सं०व्या०शा०का० इति० ग्रन्थे प्र०भा०पृ० ५३२ तमे उद्धृतम्।

२३४. रसङ्गाधरे हिन्दी टीकायाम्।

२३५. सं०व्या०शा० का इति० ग्र० प्रथम भागे पृ० ५३६ तमे।

२३६. शिवलीलार्णवकाले १ सर्गे।

२३७. व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५४० तमे।

२३८. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यू०मी०कृते) पृ० ५४३ तमे।

२३९. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५४४ तमे।

२४०. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५५३ तमे।

२४१. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५५६ तमे।

२४२. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५५६ तमे।

२४३. न्यासे ३/१/१११

२४४. महाभाष्ये प्रदीपे ३/१/११४
२४५. न्यासे ८/१/१
२४६. महाभाष्ये प्रदीपे ७/३/७०
२४७. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे (यु०मी० कृते) पृ० ५७० तमे।
२४८. परिभाषावृत्तौ पृ० ५।
२४९. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे (यु०मी० कृते) पृ० ५७२ तमे।
२५०. उज्ज्वलदत्त विरचित मुणादिवृत्तौ पृ० १६५ तमे।
२५१. अमरटीकासर्वव ग्रन्थे भागे २ पृ० ३७९ तमे।
२५२. अमरटीकासर्वस्व ग्रन्थे भागे ३ पृ० २७७ तमे।
२५३. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५७३ तमे।
२५४. प्रक्रियामज्जर्याम् प्रारम्भे।
२५५. प्रक्रियामजजर्यामृ अन्ते।
२५६. सं०व्या०शा० का इति० (यु०मी० कृते) पृ० ५७४ तमे।
२५७. पद्मज्जय्यां प्र० भागे पृ० ४९ तमे।
२५८. पदमञ्जरी ग्रन्थस्यारम्भे
२५९. पदमज्जय्यां द्वि०भा०पृ० ५१९ तमे उद्धृतम्।
२६०. पदमज्जय्यां १/१/२० पृ० ७२ तमे।
२६१. पदमज्जय्यां १/१/२० पृ० ४३७ तमे।
२६२. सं०व्या०शा० का इति ग्रन्थे (यु०मी०कृते) पृ० ५८०
२६३. धातृवृत्तौ ५० पृष्ठे उद्धृतम्।
२६४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ५८५।
२६५. लिङ्गानुशासने स्वोपज्ञ विवरणे पृ० ७१ तमे।
२६६. धातुप्रदीपे १३१ पृ०।
२६७. रूपावतारे २ भागे पृ० १५७ तमे।
२६८. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे ५८८ पृष्ठे।
२६९. पुरुषाकार व्याख्यायां पृ० ११० तमे।
२७०. सं०व्या०शा०का इति० ग्रन्थे पृ० ५८९ तमे।
२७१. सं०व्या०शा०का इति० ग्रन्थे पृ० ५८९ तमे।
२७२. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ६०५ तमे।
२७३. प्रक्रियासर्वस्व ग्रन्थे १ भागे पृ० ३ तमे।
२७४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ६४४ तमे।

२७५. भट्टिकाव्ये जयङ्गलाटीकायां ३/९
२७६. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ६४६ तमे।
२७७. चान्द्रव्याकरणस्यारम्भे।
२७८. स्वोपज्ञवृत्ति ग्रन्थस्यारम्भे।
२७९. सं०व्या०शा० का इति० ग्र०पृ० ६५६ तमे उद्धृतम्।
२८०. भारतकौमुद्यां २ भागे पृ० ८९३ तमे उद्धतम्।
२८१. तन्त्रप्रदीपे धातुप्रदीपस्य भूमिकायां ४/१/१५५
२८२. ज्योतिर्विदाभरणे २०/१०
२८३. उणादिवृत्ति ग्रन्थे पृ० ६० तमे उद्धृतम्।
२८४. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ६५७ तमे।
२८५. सं०व्या०शा०का० इति ग्रन्थे (यु०मी०) पृ० ६७० तमे।
२८६. गणरत्नमहोदधौ पृ० १६८ तमे उद्धृतम्।
२८७. गणरत्नमहोदधौ पृ० १८२।
२८८. पार्श्वनाथ चरिते।
२८९. मलयगिरि कृत नान्दीसूत्रस्य टीकायां पृ०१५ तमे।
२९०. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे ६८ तमे उद्धृतम्।
२९१. धातुवृत्तौ पृ० १९६ तमे।
२९२. धातुवृत्तौ पृ० ३९७ तमे।
२९३. गणरत्नमहोदधौ पृ० २।
२९४. गणरत्नमहोदधौ पृ० २९।
२९५. राजतरङ्गण्यां ५/३४।
२९६. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे (यु०मी०) पृ० ६८४ तमे।
२९७. योगसूत्रवृत्ति ग्रन्थस्यारम्भे।
२९८. भोजप्रबन्ध काव्ये।
२९९. भोजप्रबन्धकाव्ये।
३००. सं०व्या०शा० का इतिहास पृ० ६९२ तमे उद्धृतम्।
३०१. लिङ्गानुशासन विवरण पृ० १०० तमे।
३०२. चन्द्रसागरसूरि सम्पादित 'सिद्धहैमशब्दानुशासन बृहवृत्तौ प्रस्तावनायां'
३०३. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ६९३
३०४. गणरत्नमहोदधौ पृ०।

३०५. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ६९४ तमे ।
३०६. संक्षिप्तसारस्य गोपीचन्द्र कृत टीकायाम् सन्धि, प्र०सू० ६
३०७. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ६९५ तमे उद्धृतम् ।
३०८. प्रबन्धचिन्तामणौ पृ० ६० तमे उद्धृतम् ।
३०९. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ७०० तमे उद्धृतम् ।
३१०. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ७०० तमे उद्धृतम् ।
३११. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थे पृ० ७०६ तमे उद्धृतम् ।
३१२. सारस्वती व्याकरणस्यारम्भे ।
३१३. सारस्वतप्रक्रियाया: अन्ते ।
३१४. सारस्वतव्याकरणस्य द्वितीयवृत्तावन्ते ।
३१५. सं०व्या०शा० का इति० ग्रन्थे पृ० ७१५ तमे उद्धृतम् ।
३१६. व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थ पृ० ७२० ।
३१७. व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थ पृ० टिप्पणी ।
३१८. व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थ पृ० ७२१ तमे ।
३१९. व्या०शा० का इतिहास ग्रन्थ पृ० ७२१ तमे ।
३२०. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्र०पृ० ७२२ तमे ।
३२१. सं०व्या०शा० का इतिहास ग्र०पृ० ७२३ तमे उद्धृतम् ।
३२२. वैया० सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
३२३. शिशुपालवधमहाकाव्ये ।
३२४.न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डे उक्तम् ।
३२५. वाक्यप्रदीपे ब्रह्मकाण्डे कारिका सं० १३
३२६. ऋग्वेदे पुरुषसूक्ते मन्त्र सं० १०
३२७. पौढमनोरमायां भैरवीटीकायां पृ०सं० ४
३२८. लघुशब्देन्दुशेखरे पृ०सं० ११०
३२९. अष्टाध्याय्याम् ।
३३०. व्युत्पत्तिवादे आरम्भे पृ०सं० १
३३१. व्युत्पत्तिवादे जयाटीकायाम् ।
३३२. वैया०ल०म०स्फोट निरू०पृ० १०
३३३. न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् शब्दखण्डे ।
३३४. प्रश्नोपनिषदि ५ प्र०३ मं०

३३५. वाक्य पदीये ब्रह्मका० श्लोक सं० १३२
३३६. सांख्य प्र०भा०अ० १ सू० ।
३३७. सांख्यकारिकायां का०सं०
३३८. महाभारते शान्तिपर्वणि ।
३३९. महाभाष्ये ।
३४०. महाभाष्ये पश्पशाह्निके ।
३४१. वै०सि० कौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे ।
३४२. लघु०शेखरे आदौ मङ्गलाचरणे श्लोक सं० ३ ।
३४३. महाभाष्ये पश्पशाह्निके १ अ० १ पादे
३४४. महाभाष्ये पश्पशाह्निके १ अ० १ पादे
३४५. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तौ पृ०सं० ९३
३४६. स्वच्छन्दतन्त्रे
३४७. स्वच्छन्दाद्योते ४ पटले पृ० २१४
३४८. पाणिनीय शिक्षायाम् श्लोक ५७
३४९. स्वच्छन्दतंत्रे ११ पटले श्लोक ४५
३५०. वाचस्पत्यकोषे अडयामलवचनत्वेन निरूपणम् पृ० ६१६
३५१. लघु० शब्देन्दुशेखरे संज्ञा प्र०पृ० ६
३५२. अष्टाध्याय्याम् सू०सं० ६/१/७७
३५३. अष्टाध्याय्याम् सू०सं० १/१/१
३५४. लघुशब्देन्दुशेखरे संज्ञा प्र०पृ०सं० ७
३५५. नवम०म० भाष्ये चौखम्बाप्रकाशने भूमिकायां पृ०सं० ।
३५६. महाभाष्ये १ अध्याये १ पादे द्वितीयाह्निकान्ते ।
३५७. महाभा० १ अ० १ द्वितीयाह्निकान्ते ।
३५८. महाभा० १ अ० द्वितीयाह्निकान्ते ।
३५९. महाभाष्ये प्रदीपे उद्योते १ अ० १ पादे द्वितीयाह्निकान्ते ।
३६०. महाभाष्ये पश्पशाह्निके 'सुदेवो आसि' इति प्रयोजननिरूपणे ।
३६१. महाभाष्ये १ अ० १ पा० १ आ०नवा०पृ० २४
३६२. महाभाष्ये १ अ० १ पा० १ आ०नवा० उद्योते पृ० २४
३६३. महाभाष्ये १ अ० १ पा० १ आ०नवा०पृ० २६

३६४. तन्त्रसारे ।

३६५. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोक सं० १४

३६६. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोक सं० ११२

३६७. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोक सं० १११, ११२

३६८. प्रपञ्चसारतन्त्रे द्वितीयपटले श्लोक सं० ४३

३६९. मृगेन्द्रागमे विद्यापारे श्लोक

३७०. शाङ्करभाष्ये (१/३/८-२८)

३७१. नादकारिकायाम् ।

++

तृतीयोऽध्यायः

महाभाष्ये पश्पशाह्निके परादिवाग् विमर्शः

'त्रिमुनिव्याकरणम्' यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्याद्यनुरोधात् व्याकरणो-पदेष्ट्टषु त्रिषुमुनिषु यथोत्तरोत्तरं प्रामाण्यमधिगच्छति । तत्र माहेश्वरत्वं चतुर्दशसूत्रबलात् सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे'[१] पाणिनेर्माहेश्वरत्वं सुतरामेवसिद्धम् । माहेश्वरसूत्राणि त्रिमुनिप्रणीतस्य व्याकरणशास्त्रस्योपजीव्यभूतानि । अतः व्याकरणनिकाये शिवमभिलस्यैव सर्वत्र प्रवृत्तिः वैयाकरणानामद्यापि दरीदृश्यते । किञ्च—'स्वतन्त्रः कर्ता'[२] इति सूत्रं व्यवस्थापयसाभगवता पाणिनिना स्वातन्त्रशक्तेराश्रयः शिव सेवापदिष्टम् । शिव एव निजया स्वातन्त्रयशक्त्यासंवलित उद्भवस्थितिसंहारादिक्रमः सूपयुज्यते । वाग् विषय अर्थविषयश्च स एव शिवस्तत्र तत्र शास्त्रान्तरेष्वपि व्यवहारभूमिः ।

पाणिनिरष्टाध्याय्याः पूरकत्त्वेन वररुचेर्वार्तिकसूत्राणि विलसन्तितमाम् । भगवान् वररुचिरपि शब्दार्थयोरनित्यत्वं प्रतिपादयन् शब्दार्थमयं साम्बशिवमेव स्मरति 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'[३] इति वार्तिकेन शब्दानां नित्यत्वमुक्ते; शब्दानामिवार्थानां तत्सम्बन्धानामपि नित्यत्वं सिद्ध्यत्येव । अतो यथा द्यौः पृथिवी, आकाशादयः नित्यास्तथैव शब्दार्थ सम्बन्धाः अपि नित्या एव । अतो विशङ्कया परं नित्यस्य साम्बशिवस्योपवृहणं वाक्चतुष्टयान्वितं सिद्ध्यत्येव । एतेन वररुचेरपि आगमानां सिद्धान्तस्वीकारे न काऽपि विचिकित्सा स्माकं पुरतः प्रतिभाति ।

भगवान् पतञ्जलिः शब्दार्थसम्बन्धानां सर्वथानित्यत्वं साधयन्निति स्वमहाभाष्ये वाचां चातुर्विध्यं स्पष्टतः कण्ठवरेण न स्वीकरोति तथापि ध्वनिरूपेण 'चत्वारि वाक्यरिमितनि'[४] महो दवो मत्यां आविवेश इत्यादि, ऋङ्मन्त्रोदाहरणेन तमेव सिद्धान्तं निर्दिशति । एतदैव नागेश तत्त्वं भट्टादिविद्वदभिः स्वीकृतमस्ति । केषां शब्दानाम् इत्याक्षेपेण द्रव्य क्रिया, गुण, आकृत्यादि नानाविधप्रकल्पं प्रकल्प्य उत्तरमुखेन प्रस्तौति—

येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गलककुदखुरविषाणीनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः इति । एतेन शब्दे चिन्त्यानन्तशक्तीनां वैलक्षण्यं भाष्यकारा स्वीकरोति । किञ्च 'आगमः खल्वपि' इत्यनेन व्याकरणशास्त्रस्योपजीवभूत-मागममपि प्रकरणान्तरेण सः स्वीकरोति । किञ्चाक्षरसमाम्नायोपदेश प्रयोजनान्ते लघुशब्देन्दुशेखरे 'अत एव सो यमक्षरसमाम्नायः

पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशि' रित्यनेन—

माहेश्वरचतुर्दशसूत्राणां परा पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीणामाधारभूतस्य तत्त्वं मनसि निधाय एतदुक्तम् । किञ्चाष्टाध्याय्याः कानचित्सूत्राणां प्रत्याख्यानावसरे तेषां दृष्टादृष्टत्वप्रयोजनं साधयता तेन शिवसूत्र प्रोक्तस्थ वर्णसमाम्नायस्य तन्मूलत्वेन वाचां चतुर्विर्धत्वमपि ध्वनिमुखेन स्वीकृतमेव ।

महाभाष्ये पशपशाह्निके उद्योताख्ये स्वव्याख्याने नागेशभट्टैः वाक्चतुष्टयात्मकसिद्धान्तं स्वीकृतम् । तथाहि व्याकरणाध्ययनस्यावश्य-कत्वप्रतिपादनपरभाष्ये 'चत्वारि' इति पदस्य व्याख्याने द्वौ ऋङ्मन्त्रौ उद्धृतौ—

चत्वारि शृङ्गात्रयो अस्य पादाद्वेशीर्षेसप्तहस्त्रासो अस्य।

त्रिधावद्धो वृषभोरोरवीनि महो देवो मन्यां आविवेश[५]।।

चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारिपदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तत्रयो अस्य पादा । त्रयः कालाः भूतमविषयद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः। त्रिधाबद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति । शब्दां करोति । कुत् एतत् ।

रौतिः शब्दकर्मा । महोदेवो मर्त्यां आविवेश । महान्देवः शब्दः । मर्त्यां मरणधमाणोमनुवयास्तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।[६]

कैयटेन प्रदीपाख्ये एतन्मन्त्रस्य व्याख्याने चत्वारीतिशब्दस्य वृषभत्त्वेन निरूपणमुक्तम्। एतस्यैव प्रतीकमादायोद्योतेचत्वारीति । ऋङ्मन्त्रः । शब्दस्येति । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। वृषभाकारः । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति । महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दोमर्त्यानाविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्र तात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरण ज्ञाप्यतया व्याकरणस्तदानिष्ट इव भवतीति यावत् । भाष्ये पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि। अत एवाग्रेनिपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते, इत्युक्तम् ।

अन्योदाहरणनिरूपणं भाष्ये चत्वारि वाक्यरिमितापदानि,

विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति ।

तुरीयं वायो मनुष्या वदन्ति ।

चत्वारि वाक्यरिमितापदानि ।

चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

उपर्युक्त भाष्यस्य प्रतीकमादाय नागोजिभट्टाः वाक्चतुष्टयस्य सिद्धान्तं व्यवस्थापयन्तः ब्रुवन्ति। पदजातानि। परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः[७]। इति। एतेन परापश्यन्तीमध्यमावैखरीति चतस्रः वाचः नागेशाः वदन्ति।

यत्तु—वैयाकरणाः नागेशभट्टस्यैतत्सिद्धान्तं दूषयन्ति, यथा च सिद्धान्तशैवानाभिदम्मतम् पारावाङ्मूलचक्रस्था, पश्यन्तीनाभिसंस्थिता। हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, वैखरी कण्ठदेशगा। इति तन्त्रशास्त्रं चाश्रित्य मूलाधारस्थपवनसंस्कारीभूतामूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या परावा-गुच्यते नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता मनोगोचरीभूतापश्यन्ती वागुच्यते ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकशब्द-स्फोटरूपा श्रोत्रग्रहणयोग्यत्त्वेन सूक्ष्मा जपादौ बुद्धिनिर्गुध्यामध्यमा वागुच्यते, तत आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनोर्ध्वमाक्रामता च मूर्धानमाहत्य च तत्स्थानेष्वभि व्यक्ता परश्रोत्रेणापिग्रहणयोग्या वैखरी वागुच्यते इति वाचश्चतुर्विधत्वमाहुः। तत्तु व्याकरणसिद्धान्तानवबोधनि-बन्धनम्। हर्यादिभिर्वाचस्त्रित्वस्यैवोक्तत्वात्। न च चत्वारि वाक् परिमिता इति भाष्योदाहृत श्रुतिमूलकं नागोजिभट्टोक्तम्। अत एव माधवेन ऋग्वेदभाष्ये चत्वारिवाक्य परिमितापदनीत्यनेव वैखरीमध्यमापश्यन्ती रूपाणि प्रदर्शिनापि व्याख्यातं चैवमेवोद्योते इति वाच्यम्। कैयटेन उक्त श्रुतेः तत्र चतुर्णां नामाख्यातोपसर्गनिपाताख्यानां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुवया अवयाकरणाः वदन्तीति व्याख्यातत्त्वेन माधवादि-व्याख्यानस्य तन्त्रशास्त्रवासना मूलकतया वैयाकरणैरनुपादेयत्वमिति यदुक्तम् तन्न समीचीनम्। माहेश्वर सिद्धान्ताः एवागमपदवाच्याः। आगम एव पर्यायत्वेन तन्त्रस्य सङ्गच्छते। तन्त्रग्रन्थेषु सर्वत्र परापश्यन्तीमध्यमावैखरी स्वीकृताः। अतः नृत्तावसाने ज्ञानस्वरूपिण्या शिवेन नवपञ्चवारं ढक्कायाः नादेन वर्णसमाम्नायस्याविर्भावफलकानि अइउणित्यादि चतुर्दशसूत्राणि आगमिकान्येव। अतः तत् सिद्धान्ते सिद्धान्तरूपेणाङ्गीकृतं वाक्चतुष्टयं वैयाकरणैरप्यङ्गीकर्तव्यमेव। पश्यन्ती वाक् किञ्चित्तत्त्वं पश्यन्त्येवावतिष्ठते। तदभावे तस्यावमर्शः दुःश्शकइति वैयाकरणैर्विभावनीयम्। किञ्च पश्यन्त्यादयस्तिस्त्रोऽपि वाचः परावस्थायां परचिदात्मना परब्रह्मणा सङ्गतिगतास्तदेकात्मतया वतिष्ठते तदानां तत्पतिः ज्ञानगुरुर्महेश्वरः स्वात्मज्योतिषा स्वाभिन्न भावजाति नित्यं भासयते। तद्भासनादेव तत्रेच्छायाः समुद्रेको भवति पदधीनाः विश्वसर्गादिव्यापाराप्रादुर्भवन्ति। विश्वविस्तारकर्मणः कारणभूता कुण्डलिनीमहाशक्तिः तस्यैव परिणामा परापश्यन्ती मध्यमा वैखरी भाचः इति।

भर्तृहरि मते परादिवाग विमर्शः

साधुत्वज्ञानविषयिण्यां व्याकरणस्मृतौ वाचां त्रिविधात्वं पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति स्वीक्रियते। शब्दसाधुत्वातिरिक्ते व्याकरण दर्शनांशे आचार्य भर्तृहरिणा—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।

अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्यावाचो परं पदम् ॥

वाचां त्रैविध्यं निगदितम् । तत्र परश्रोत्रविषया शिलवटव्यक्त वर्णा प्राप्तसाधुभावा भ्रष्टसंस्कारा वैखरी । अन्तः सन्निवेशिनी परिगृहीतक्रमेण बुद्धिमात्रोपादाना सूक्ष्मप्राणवृत्त्यनुगता मध्यमा । क्रमसंहारभावेऽपि व्यक्तप्राणसंग्रहा मध्यमेति केचित् । प्रतिसंहृतक्रमाः सत्यष्यभेदे समाविष्ट क्रमशक्तिः पश्यन्ती । सा चलाचला प्रतिलब्धसमाधाना च आवृता विशुद्धा च सन्निविष्टज्ञेयाकारा निराकारा च परिच्छिन्नार्थ प्रत्यवभासा संसृष्टार्थप्रत्यवभासा प्रशान्तसर्वार्थप्रत्यवभासा च । तत्र व्यावहारिमीषु सर्वासु वागवस्थासु व्यवस्थितः साध्वसाधुप्रविभागः पुरुषसंस्कार हेतुः परन्तु पश्यन्तीरूपमनपभ्रंशमसंकीर्ण लोकव्यवहारातीतं तस्या एव वाचो व्याकरणेन साधुत्वज्ञानलभ्येन वा शब्दपूर्वेण योगेनाधिगम इति[८] । यदाह—

गौरिवप्रत्यक्षरत्येका रसमुत्तमशालिनी ।
दिव्यादिव्येन रूपेण भारती गौः शुचिस्मिता ।।
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्पन्दमानयोः ।
प्राणांयानान्तरे नित्यमेका सर्वस्य तिष्ठति ।।
अन्या तत्प्रेर्यमाणे व विना प्राणेन वर्तते ।
जायते हि ततः प्राणो वाच्यमप्याभयन् पुनः।।
प्राणेनाप्यायिता सेयं व्यवहार निबन्धना।
सर्वस्योच्छवासमासा च न वाग्वदति कर्हिचित् ।।
दोषिणी जातनिर्घोषा अघोषा च प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्यो निर्घोषैव गरीयसी ।।इति

एवं हि 'अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा' इति युक्त्या ग्राह्यभेदकुमादिरहिता स्वप्रकाशा संविद्रूपा वाक् पश्यन्तीत्युच्यते । पश्यन्त्यां वाच्यवाचकयोर्विभागेनावभासो नास्ति, सर्वतश्च सजातीय विजातीयापेक्षायां संहतौ वाच्यानां वाचकानां च क्रमोद्देशकालकृतौ यत्र क्रमविवर्तशक्तिस्तु विद्यते ।

वैयाकरणाश्च यथा एकस्मादेवविन्दोः रेखात्रयभावेन परिणामे रेखात्रयमूलभूता विन्दवः एकत्रस्थिताः एकमेकैव वाक् परसूक्ष्मस्थूलपश्यन्ती परसूक्ष्मस्थूलमध्यमा परसूक्ष्मस्थूलावैखरी रूपेण विवर्तते इति अवस्था भेदेन नवधा वाक् सम्पद्यते तदा सर्वावस्थाकारणं परा वाक् देशयीत्याख्यायते । पूर्वोक्तानवकारणभूताश्च तिस्रो वाचः सम्भूय द्वादशभवन्ति ता इमा द्वादशरश्मयः इत्यादयः आख्यायन्ते तदाचाय

रविरित्याख्यायते । यदाहुः—

सर्वभूतान्तरचरः शब्द ब्रह्मात्मको रविः ।

भित्त्वा पं बोधखड्गेन निर्गच्छन्त्यविशङ्किताः ।।इति

'सूर्य आता जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुतेः । आत्मैव सूर्यः सूर्य एवास्थात्मा वेदितव्यः । आत्मशक्तयः चिन्मरीचयः एव सूर्य रश्मयः सूर्यस्यार्थभासकत्त्वेन शब्दब्रह्मात्कत्त्वं वेदात्मकत्वञ्च शास्त्रेषु प्रसिद्धम्। षोडशकले पुरुषे पञ्चदशकलानां परिणामशालित्वेऽपि षोडशीरूपैकाचि-त्कला परिणामस्य सासिभूतापरमातृस्वरूपा तिष्ठति । अस्यां दृष्टस्वरूपा-यामधिकारो निवर्तते । इयं दैवी वाक् योगिभिर्ज्ञानिभिश्च दृश्यत्वेन निर्दिश्यते । अमृतरूपाया अस्या विरोधोऽपि न सम्भवति कुतस्तु विनाशः तथापि वक्तुर्विवक्षावसन्निरोधे व्यपदिश्यमाने महाबिन्दवात्मक-निपकलासनमारूढं निष्कलं परमं तत्त्वं तत्त्वोत्तीर्णमपि परतत्त्वरूपेणो-पवर्ण्य मानं नित्यलीलारसोल्लासपरं स्वात्मनि साक्षात्क्रियते । 'सामरस्य गुणगतमनादिमिथुनं वार्गयुगलमेव निरञ्जनं पर ब्रह्मपरमिति वदन्ति'[१०]। इति ।

नागेशभट्ट मते परादिवागविमर्शः

वैयाकरणसिद्धान्त लघुमञ्जूषाग्रन्थस्य शक्तिनिरूपणप्रसङ्गे तदात्म्शक्ति-नियामकसम्बन्धत्वनिरूपणे साक्षादेवशब्दमभिलक्ष्यकृतः सङ्केतः शक्ति ग्राहको भवतीति प्रतिपादयन् अतएव न्याय वाचस्पत्ये उक्तम्—'सर्गादिभुवां महर्षि देवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः सङ्केतः तद्व्यवहाराच्चा-स्मदादीनामपि सुग्रहस्तत्सङ्केतः इति । तथा योगवाचस्पत्ये उक्तम् 'सेव च शब्दाः सर्वार्थाभिधान समर्थाः इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां सम्बन्धः ईश्वर सङ्केतस्तु प्रकाशकः' इति । अतएव 'नित्य शब्दार्थसम्बन्धः' (वाक्यप० १/२३) इति तान्त्रिका इति ॥ सर्वैरर्भैः सर्वशब्दानां सम्बन्धश्च योगि (ज्ञान) गम्य एव तेषां योगबलेनो भयरूपपराप्रत्यक्षात् उक्तं चैतत् एकस्यैव स्फोटस्य शब्दब्रह्म अवस्थ सर्वशब्दतदर्थोभयो-पादानत्वेनोभयरूपताया उभयोरपि तत्कार्ययोरुभयरूपत्वात् ।

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत् परा ।।

इत्युक्तेः नित्यत्वं तु यावत्सृष्टिस्थित्याव्यवहारनित्यतया च बोध्यम् ।

श्रुतिश्च—

सूक्ष्मामर्थेनाप्रविभक्ततत्त्वा

मेकां वाचमभिष्यन्दमानाम् ।

तामन्ये विन्दुरन्यामिव च

नानारूपामात्मनि सन्निविष्टाम् ।।इति

अभिष्यन्दमानाम्—तत्तदरूपेणाभिव्यक्ताम् । अन्यामिव भेदवतीमिव। आत्मनिचित्ते ।

'प्राणायानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्मतिष्ठति ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहाः ।।

वैखरीवाक्प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी ।

केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपालिनी ।।

प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

अविभागा तुपश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।।

स्वरूपाज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी ।।'इति

भारतञ्च ॥

एतें श्रुतिभारते हरिग्रन्थे (वाक्य प०टी०कारिका १४४) स्पष्टे ।

हरिवंशे—

'अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः' । इति । 'योग्यतालक्षणः सम्बन्धः' इत्यादेः कैयटस्य कारणता वच्छेदकधर्मरूपः सम्बन्धः इत्यर्थः। तत्त्वमस्या—(छान्दो०उप०६/८/७) दि वाक्यस्याखण्डार्थेन शुद्धेनापि ब्रह्मणा ध्यासिकं तादात्म्यम्'[११] । एवं हि नागेशेन वैयाकरणसिद्धान्तलघु-मञ्जूषायामेतेन व्याख्यानेन वाचः चतुर्विध्यं स्वीकृतम् । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति । अत्रोत्तरोत्तरं स्थूलत्वं बोध्यम् । स्थूलक्रमेण तत्स्वरूपं व्यवस्थापयन् एवोच्यते—'प्राणापानान्तरे' इत्यादयः । सर्वेषां प्राणिनां प्राणापानवाय्वोरन्तरे मध्ये वाग् रूपा देवी नित्यं तिष्ठतिस्म । प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी प्राणव्यापाराभिव्यक्ता सैव वाक् स्थानेषु कण्ठादिषु वायौ विवृते विवर्तरूपतां प्राप्ते सति कृतवर्णपरिग्रहा ककारादिवर्णरूपा परश्रवणग्राह्या वैखरीत्युच्यते ।

'प्राणेनाप्यायिता सेयं व्यवहारनिबन्धिनी'।।इति

प्राणवायुवृत्तिं व्यापारमनुसृत्य तत्तच्छब्दविशेषतत्रदर्थविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता परश्रवणग्रहणयोग्या सूक्ष्मा मध्यमा वागुच्यते । सूक्ष्मत्वं वैरवरीमपेक्ष्य एव। अविभागा कार्यकारण विभागरहिता इति। सर्वतः संहतक्रेमाः वर्णक्रमरहितेत्यर्थः । योगिनां समाधौ सविकल्पकज्ञानविषयः पश्यन्तीत्युच्यते । अन्तःमूलाधारे ज्योतिःस्वरूपा नेपायिनीः उक्तरीत्या सूक्ष्मतया नित्या परावागभिधीयते इति ।

एवं हि सृष्टौ परादिवाङ् निरूपणेऽपि महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तः नागेशोपाध्यायाः वाक्चतुष्टयत्वं शक्त्याश्रयनिरूपणप्रकरणे निरूपितम्[१२]।

महाभाष्ये पश्पशाह्निके उपाताख्ये च स्वव्याख्यानेऽपि नागेशभट्टैः वाक्चतुष्ट्यात्मकसिद्धान्तः स्वीकृतः ।

नागेशाभिमत परादिवाग् विमर्शः तन्त्रानुसारी एव

तान्त्रिकास्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यमभेद सम्बन्धेति पदेनोच्यते । अत्र मते वाच्यवाचकभावस्थितिस्तु वाचकः शब्दः वाग्रूपा विमर्शाख्यः शक्तिपरकः, वाच्योऽर्थश्च प्रकाशरूपः शिवपरकः तयोः परस्परम भेदः। अत एव शब्दार्थयोः परस्परमभेदेनान्वयः। विश्वसर्गः शिवशक्ति सामरस्यादेव जायते । तच्च सागरस्यमभेदेन, अभेदश्च शब्दार्थरूपयोः शिवशक्त्योः अपार्थक्येनस्थितिः । अत एव रघुवंशमहाकाव्यस्यादौ मङ्गलश्लोकेनकविकुलगुरुः कालिदासः कथयति—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्त्ये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।इति

अत्रेदं—परावागात्मनाहतभट्टारकपरशिवस्वरूपा षट्त्रिंशत्तत्त्व-प्रसरणहेतुभूता संविदेवमातृकापदेनोच्यते तन्त्रशास्त्रे नित्याषोशिकार्णवादि-ग्रन्थेषु । सा एव मातृका वर्णमेलनेन मन्त्र शब्दवाग्रूपं धत्ते[१३] शब्दराशिर्मातृका मालिनी कालिकेत्यादिभिः पदैस्तत्रतत्र शास्त्रेषूच्यमाना परभैरवीयपरावागाम्मिका मातृकैव ज्येष्ठारौद्रयम्बिकाख्यशक्तिप्रसरणसंभेद वैचित्र्येण सर्ववर्णोदपकारणभूता वर्णसङ्घट्टशरीराणां सप्तकोटिमहामन्त्राणां जननी । अत एव तन्त्रसद्भावे—

सर्वेवर्णात्मिका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका[१४] ।।इति

इत्येवं सा वर्णिता—

एवं हि—

अखिलमनाहतमूर्तिनामुत्पत्तीर्णस्वरूपिणीतरति ।
कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी[१५] ।।इति च

अयम्भावः—शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशसहिष्णुरनाख्यः परपरा-मंशात्मानुत्तरः प्रकाशएव परं तत्त्वम् । स एव स्वातन्त्र्याद् विश्वमवविभास-पिषुः प्रथमं शिवशक्तिरूपतां स्वातन्त्र्यमवभासयिति, अकारादि हकारान्तां मातृकामुल्लासयतीति यावत् । अत्रानुत्तर लिपिरकारः विमर्शलिपिश्च हकारः ।

एतदर्थम्—

अकारः सर्ववर्णागयः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः[१६] **।।** इति

वचनमुपोदवलयति ।

तन्त्रालोके च—

अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी ।

कौलिकी सा पराशक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः ।।

इत्यनेन च स एवार्थः प्रतिपादितः । पुनश्च सा शक्तिः वेत्युत्कण्ठायामुच्यते—

वैयाकरणसिद्धान्त लघुमञ्जूषाकारास्तु

तादात्म्यशक्तिनियामकसम्बन्धत्वनिरूपणे साक्षादेव शब्दमभिलक्ष्यकृतः सङ्केतः शक्तिग्राहको भवतीति प्रातिपादयन्—अत एव न्यायवाचस्पत्ये उक्तम् सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः सङ्केतः तद्व्यवहा-राच्चास्मदारीनामपि सुग्रहस्तत्सङ्केतः इति । तथा योगवाचस्पत्ये उक्तम्—

'सर्वे च शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्थाः इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां सम्बन्धः, ईश्वरः सङ्केतस्तु प्रकाशकः । अतएव 'नित्यः शब्दार्थ सम्बन्धः' (वा०व्यप० १/२३) इति तान्त्रिकाः इति । सर्वैरर्थैः सर्वशब्दानां सम्बन्धश्च योगि (ज्ञान) गम्य एव तेषां योगबलेनोभयरूपपशप्रत्यक्षात्, युक्तं चैतत् एकस्यैव स्फोटस्य शब्दब्रह्म-रूपस्य सर्वशब्दतदर्थोभयोपादानत्वेनोभयरूपतया उभयोरपि तत्कार्ययोरू-भयत्पत्वात् ।

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत् पुरा ।।

इत्युक्तेः नित्यत्वं तु यावत्सृष्टिस्थित्या व्यवहारनित्यतया च बोध्यम् ।

श्रुतिश्च—

सूक्ष्मार्थेनाप्रविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिष्यन्दमानम् ।

तामन्ये तवदुख्यामिव च नानारूपामात्मवि सन्निविष्टाम् ।।

अति इभिव्यन्दमानाम्—तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ताम् । अन्यामिवभेदवतीमिव । आत्मनिचित्ते ।

प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्ण परिग्रहाः ।।

वैरवरीवाक्प्रवक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी ।

केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ।।

प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।
अविभागा तु पश्यन्ति सर्वतः संहृतक्रमा।।

स्वरूपज्योतिरेवान्त:परावागनपायिनी ।। इति भारतं च ।। एते श्रुतिभारते हरिग्रन्थे (वाक्यप०टी०का० १ कारिका १४४) स्पष्टे ।।

हरिवंशेऽपि—

'अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः' इति ।

योग्यतालक्षणः सम्बन्धः 'इत्यादेः कैयटस्य कारणता वच्छेदकधर्मरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । तत्त्वमस्या (छान्दो०उप० ६/८/७) दिवाक्यस्याखण्डार्थेन शुद्धेनापि ब्रह्मणाऽध्यासिकं तादात्म्यं[१७] । एवं हि नागेशेन वैयाकरणसिद्धान्त मञ्जूषायामेतेन व्याख्यानेन वाचः चातुर्विध्यं स्वीकृतम् परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैरवरीति । अत्रोत्तरोत्तरं स्थूलत्वं बोध्यम् । स्थूलक्रमेण तत्स्वरूपं व्यवस्थापयन् एवोच्यते 'प्राणायानान्तरे' इत्यादयः । अत्राभिप्रायस्तु सर्वेषां प्राणिनां प्राणंपानवाय्योरन्तरे मध्ये वाग्रूपादेवी नित्य तिष्ठतिस्म। पयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी प्राणव्यापाराभियक्ता वैव वाक् स्थानेषु कण्ठादिषु वायौ विवृते विवर्तरूपतां प्राप्ते सति कृतवर्णपरिग्रहाककारादिवर्णरूपा परश्रवणग्राह्या वैरवरीत्युच्यते—

तदुक्तम्—

'प्राणेनाप्यापिता देवी व्यवहारनिबन्धिनी' । इति

प्राणवायुवृत्तिं व्यापारमनुसृत्य तत्तच्छब्दविशेषतत्तदर्थविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृतापरश्रवणग्रहणयोग्या सूक्ष्मा मध्यमा वागुच्यते । सूक्ष्मत्वं वैरवरीमपेक्ष्य एव । अविभागा कार्यकारणविभागरहिता इति। सर्वतः संहृतक्रमाः वर्णक्रमरहितेत्यर्थः । योगिनां समाधौ सविकल्पकज्ञानविषयः पश्यन्तीच्युत्गते । अन्तः मूलाधारे ज्योतिःस्वरूपानपायिनीः उक्तरीत्या सूक्ष्मतया परावागभिधीयते इति ।

एवं हि सृष्टौ परादिवाङ् विरूपणेऽपि महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तः नागेशोपाध्यायाः वाक् चतुष्टयत्वं शक्त्याश्रयनिरूपणप्रसङ्गे निरूपितम् ।[१८]

महाभाष्ये उद्योताख्याने महामतिभिर्नागेशभट्टैः शब्दविषये वाग् विषये च ये विचारा उपपादितास्ते नूनं निचारार्हाः । वैयाकरणानान्रिकाये वाचः प्रायस्त्रैविध्यमे स्वीकृतम् परं महामतिर्नागेशस्तन्त्रागमराद्धान्तममुं विषये यथातथ्ये नाङ्गीकरोति यतो हि भगवान् भाष्यकारो ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा इति मन्त्रस्य 'चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च' इत्यस्यमन्त्रस्य व्याख्यां वितनोति ।[१९] महाभाष्यस्य व्याख्याकारो कैयटोऽपि तथैव मनुते,

परं नागेशोपाध्यायाश्च मन्त्रस्यास्य व्याख्या वाग् विषये तर्थवाचरती यथा तन्त्रागमसिद्धान्ते उपपादितमस्ति। उद्योते तेनोक्तम्—'भाष्ये पदजातानि पराः पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीरूपाणि। अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते।[२०]'

अत्रेव महोदवो इति ऋङ्मन्त्रव्याख्यां 'किं रोरवीति, तत्राह—भाष्ये महान्देव इत्यादि। महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्याभिरूपः शब्दो मर्त्येववाविष्ट इत्यर्थः। तदावेशफलमाह—महता देवेनेति। साम्यं सायुज्यम्। तदुक्तं हरिणा—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।
प्राहुर्महान्तभृषमं येन सायुज्यभिव्यते।।

आह च—चत्वारि श्रृङ्गात्रयो अस्य पादा इत्यादि ऋङ्मन्त्रः। इह 'ठौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च। तत्रान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वायोगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीन् अत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्या-ख्यातारः'[२१]। इति

अत्रेदमाकृतम्—'चत्वारि श्रृङ्गेति' मन्त्रं केचित् प्राकारान्तरेण व्याचक्षते। तथाहि अस्य ब्रह्मणःचत्वारि ऋग्यजुः सामर्थर्ववेदाख्यानि श्रृङ्गा श्रृङ्गस्थानीयानि त्रयः कूर्मोपासनाज्ञानाख्याः पादाः द्वे जीवेशरूपे शीर्षे सप्तभूर्भुवः स्वर्महः जनस्तपः स्त्याख्याः अतलवितलसुतल-तत्रातलरसातलपातालमहातलाख्याश्च हस्तासः करदद्वयस्थानीयाः, त्रिधा रजः सत्त्वतमोगुर्णैर्वद्धः, वृषभः वृषभस्थः शिवः कल्याणमयः रोरवीति कथयतीति। अत्र शब्दार्थयुगलस्य परामयस्य साम्बशिवस्यैव वर्णनमुपपन्नम्।

एवमेव 'चत्वारि वाक् परिमितापदानि'[२२] इति मन्त्रमाश्रित्य तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति इति मन्त्रांशमादाय नागेशो ब्रवीति—

'भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तत इति। ज्ञानविषयतया तद् वाचश्चतुर्थमि-त्यन्वयः। तस्मात् सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय बाध्येयं व्याकरणमिति शेषः। हरिरप्याह—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद्दमुतम्।
एकतीर्थ भेदायास्त्रय्या वाचःपरं पदम्।।

तत्र श्रोत्रविषया वैखरी। मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्या व्यवहारकारणम्। पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता। योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति। परायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम्—

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी।
तस्यां द्रष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते।।

इत्युक्तेः अनेकतीर्थ भेदाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेक भेदायाः । अपि खल्वपि चत्वारि वाक् परिमिता पदानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्यातारः[२३] इति । अत्र चतुष्पादमिति वचनेन परापश्यन्त्यादिरित्येवायाति । तथा च नामाख्यातो पसर्गनिपातानां मध्ये प्रत्येकं परा पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी भेदेन चतुविधमिति भावः । किञ्च परापश्यन्तीमध्यमानां चतुर्थाशं वैखरीरूपमवैयाकरणाः वदन्ति । अत्र हृदयादिपदेन नाभिमूलाधारचक्रे संगृहयेते । यतो ह्युक्तम्—

परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।।इति

स्मृति, वचनमप्यत्रप्रमाणम् । उद्योतस्यानेक तीर्थभेदायास्त्रय्यावाचः परं पदमित्यस्य भावस्तु—

'अनेकेति—अनेके तीर्थतः शास्त्रतो भेदा यस्या इत्यर्थः । त्रय्याः परायाः । तथा च तस्या वाचः एतद् व्याकरणम् अद्भुतं विलक्षणं, परं श्रेष्ठं, पदं स्थानमस्तीत्यर्थः । तद्व्याख्यानमाहतत्रेति । तासां मध्ये इत्यर्थः । श्रोत्रेति—श्रोत्रं विषयः (ग्राहकं) यस्या इति व्युत्पतितः । मध्यमा वागेवास्यपर्यन्तभागच्छता वायुना कण्ठदेशमागत्य मूर्द्धानमाहत्य परावृत्य कण्ठताल्वाद्यभिधातेन स्थानविशेषेष्वभिव्यक्ता श्रोत्रग्राह्या सती वैरवरी पदाभिधेया । पश्यन्ती वागेव हृदयपर्यन्तमागच्छाता वायुना हृदयदेशमागत्याभिव्यक्ता अर्थशब्दनिशेषोल्लेखिबुद्धिविषयीभूता सूक्ष्मा कथञ्चित् स्वश्रुतिगोचरा सती मध्यमा शब्दवाच्या । परा वागेव नाभिपर्यन्तमागच्छता वायुना तत्राभिव्यक्तां मनोमात्रग्राह्या सूक्ष्मतरा योगिनां समाधौ सविकल्पकज्ञानज्ञानविषयीभूता सती पश्यन्तीपदवाच्या। मूलाधारचक्रे संस्कृत वायुचलनेनाभिव्यक्तं शब्दब्रह्मस्वप्रतिष्ठतया निःस्पन्द सूक्ष्मतमं योगिनां समाधौ निर्विकल्पकज्ञानविषयाः परावाग् उक्तञ्च—

वैरवरी शब्दनिष्पत्तिः मध्यमा श्रुतिगोचरा।
आन्तरार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनयायिनी[२४] ।।इति

एवं हि नागेशभट्टाः वाग् विषये वैयाकरणशरणिमनादृत्य तन्त्रागमशरणिं गृहीतवन्तः । वस्तुतस्तु परा वागेव मूलतः समग्रविश्वविस्तारजननी मूलचक्रस्था कुण्डलिनी रूपा । तां परिहृत्य कोऽपि वाग्व्यवहारः साधयितुं न शक्यः । अतो नागोजिभट्टानां परायामभिनिवेशः युक्त एवेति विभावयन्तु सुधियः ।

तन्त्रागमव्याकरणागमयोरैक्यम्

भारतीया हि संस्कृतिनिर्गमागममूला । निगमो वेदः आगमश्च वेदौपयिकस्मृत्यनुमोदितो लोककल्याणकरः पन्थाः । आगमस्यैवापरसंज्ञा तन्त्रमिति । अतस्तन्त्रागमयोः परस्पराभेदेन

प्रायः सर्वत्र शास्त्रे प्राक्तनो व्यवहारः। शास्त्रेऽस्मिन् विषमप्यमृतायते, भोगोऽपि योगायते। कुतश्चैवमित्याकाङ्क्षायामुच्यते यदस्य साधनाशास्त्रस्योपदेष्टा साक्षाच्छिवः, श्रोत्री च सर्वानुग्राहिका श्रीराजराजेश्वरी पराम्बा त्रिपुरसुन्दरी। क्वचिच्च श्रोता शिवः उपदेष्टी पराम्बा, विषयश्च साक्षाद् वासुदेवा। अत उक्तं विपश्चिद्भिः 'अन्तः शाक्ता बहिः शैवा समामध्ये च वैष्णवाः'[२५] इति। एवं भूत्वेह परलोके चानायासेन साधनक्षमो यं तन्त्रागममार्गः।

आगमशब्दनिर्वचनम्

आगमशब्देरक्षरत्रयस्य 'आगतं' गतं 'मतं' चैषां सन्निवेशो दृश्यते। तदनुसारेण 'आ समन्ताद् गमयति अभेदेन शिवादिधरण्यन्तं पारमेशं स्वरूपं विमृशति' इत्यागमशब्देन परशक्तेरेव ग्रहणात् परशक्तिरेवागम इति। स चागमो ज्ञानरूपोऽनन्तशास्त्रेषु व्यवहृतो भवति। तदुक्तम्—

आगमो ज्ञानमित्युक्तं ध्यनन्ताः शास्त्रकोटयः।
शास्त्रं शब्दात्मकं सर्वम् ....[२६] ।।इति

स चागमो भगवतो महेश्वरस्येशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातात्म-कस्य ज्ञानात्मकस्य पञ्चमुखस्य प्रभावादे-वोदेति। निखिलशास्त्रनिष्णातार गुरोः शम्भुमुखादागमज्ञानं परम्परातः स्फुटम्। तस्मादत्र शास्त्रे सूक्तिरियं सर्वत्र सिद्धान्तरूपेणोल्लसति—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो मतं च गिरिजानने।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते[२७] ।।इति

महामतिना भर्तृहरिणाऽपि आगमस्य ज्ञानात्मकत्वं स्फुटं स्वीकृतम्। यथा—

चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते।
आगमस्तमुपासीनो हेतुवादैर्न बाध्यते ।।इति

किञ्च, प्रत्यक्षेणाकलितमपि वरत्वागमप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमादधाति। अतस्तुर्थतदतीतदशमोर्य परः साक्षात्कार, स एव वस्तुतो मुख्यतया 'आसन्मतादर्थं शिवादिधरण्यन्ततत्त्वजातं गमयति पारमार्थिकस्वरूप-स्तथाविधवस्भाव तश्च बोधयति साक्षात्कारयति इत्यागमो न्वर्थनाम। इदमेव मतं श्रीमताभिनवगुप्तपादानामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां विवृत्ति-विमर्शिन्यां च क्रियाधिकारे प्रमाणविरूपाह्निके प्रतिपादित मुपलभ्यते।।[२८]'

किञ्च, ज्ञानस्याधिष्ठातृदेवयोः शिवशक्त्योस्तत्र तत्र शास्त्रेषु प्रतिष्ठानातन्त्रे च तस्यैव तत्त्वयुगमस्याधाराच्छिवशक्त्योर्व्यापकत्वम् सर्वसत्त्वज्ञानायासेन सिद्धम्। व्याकरणशास्त्रस्यागम इति पदव्यवहारादागमसिद्शान्तेन व्याकरण-सिद्धान्तानामभेदान्नागेशागम-

तन्त्रशास्त्रसिद्धान्ताः स्वव्याकरणकृतिषु स्पष्टतमा सादिति इति नात्र काचिच्चित्तम् ।

एवं हि—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं विनिवक्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।।
अमूर्ताद् गगनादयद्वन्निर्धातो जायते महान् ।
शान्तात् संविन्मयत्वाच्च तदच्छब्दाख्यं शास्त्रम्[२९] ।।इति

तन्त्रसद्भावे हि—मातृकैव शक्तिरूपिणी, शक्तिश्च मन्त्ररूपिणी, मन्त्राश्च, वर्णात्मकाः पदात्मका वेति कृत्वा मातृकार्याः शक्तिरूपतायाः सत्त्वेन शिवरूपता सिद्धति । ततश्च सर्वेषां शास्त्राणां ज्ञानानां च मातृका एव कारणानीति विचारयन्नाह—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मका प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका[३०] ।।इति

तथा च मन्त्रेदेवतयोरैक्ये सति शिवशक्त्योरैक्याच्छब्दार्थयोः रैक्यं सङ्गच्छते । तथाहि—

तथा च मन्त्रेदेवतयोरैक्ये सति शिवशक्त्योरैक्याच्छब्दार्थयो रैक्यं सङ्गच्छते । तथा हि—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद् बहिः ।
योगीव निरूपादानमर्थजातं प्रकाशते[३१] ।।इति

'शब्दानां मूलं पराम्बा, अर्थानाञ्च मूलं परमेश्वरः शिवः । इममेव सिद्धान्तं 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ-----पार्वती परमेश्वरौ[३२]' इति पदेन कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि मनुते । तदेव हि मतं वायवीयसंहितायाम्—

शब्दजातमशेषं तु धत्तेशङ्करवल्लभा ।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ।।इति

किञ्च, परमेशितुः हृदयबीजमेवाखिलं तत्त्वजातं बहिः प्रकाशते इत्येव तात्पर्यमवसीयते। अत्र इदमवधेयम् यत् आत्मस्य मेवाखिलतत्त्वजातं यदा परमशिवभट्टारकः बहिः प्रसारयति तदा बुद्धिस्थमेवज्ञानं बहि तत्तदाकारेण परिणमिव इति वैयाकरणानां कथनं तन्त्रपन्थानमेवानुकरोति । यतश्च—

यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः ।
तथा हृदयबीजस्थं विश्वमेतच्चराचरम्[३३] ।।इति

'तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति निगमवचनेन परा पश्यन्त्याद्यपेक्षया परवर्या

एव व्यवहारभूमानुपयोगातदाधारभूतं वर्णसमाम्नायं भगवान् विश्वात्मा परमेश्वरः परमकारुणिकया प्रीत्यापाणिनये समुपादिदेश ढक्कानिनादेन नवपञ्चवारम् । तदेवानुसृत्य महावैयाकरणेन भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां तच्छिब्देण वरदराजाचार्येण लघुसिद्धान्त मध्यसिद्धान्तकौमुद्याञ्च— इति माहेश्वरराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि[३४] इत्युक्तम्।

'मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरमिति वचनात् भट्टोजिदीक्षितविरचितमनोरमा एवोमा स्वरूपभूता लघुशब्देन्दुशेखरः एव शिवस्वरूपभूतः अतः कौमुदीगतविचारप्रकर्ष मनोरमायां तद्गतविचारप्रकर्षञ्चशेखरे इति ।[३५] परम्परयोत्तरोत्तरं प्रामाण्यात् माहेश्वरसूत्रगतवर्णसमाम्नायवैशिष्ट्यविवेचनं लघुशब्देन्दु-शेखरे प्रभूतं वर्तत इति स्वोक्त्या एव भट्टनागेशः अङ्गीकरोति । किञ्च लघुशब्देन्दुशेखर इति स्वग्रन्थसंज्ञाविधानेन शब्दस्वरूपस्य शक्त्यभिन्नशिवस्यैवार्थजातस्य' तनुतेऽर्थप्रकाशमित 'ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरणात् ग्रन्थे शब्दाडम्बरापेक्षयाऽर्थस्यैवप्राधान्याच्छब्दार्थयोः शक्तिशिवरूपयोरर्थस्यऽर्थस्यै-वप्राधान्याच्छब्दार्थयोः शक्तिशिवरूपयोरर्थस्य शिवरूपता सङ्गच्छते अतः नागेशस्य शब्दराशेः शिवत्वस्वीकारप्रकारः तन्त्रागम संस्कारस्यैव माहात्म्यं द्योतयति ।'

'ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरादि'त्यभियुक्तक्तेन माहेश्वराणि अणादिसंज्ञार्थानि 'चतुर्दशसूत्राणि व्याकरणोपजीव्यानि' 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः[३६]' इत्यर्थानि 'ते सुराः' 'इत्यारभ्यसुदेवो असि वरुण'[३७] इत्यन्तानि च समुल्लसन्ति इति महाभाष्यात्, तत्र नागेशस्य 'कृतभूरि-परिश्रमात्' लघुशब्देन्दुशेखर ग्रन्थाच्चावगम्यते । अतः महेश्वरसकाशादागमनाद् व्याकरणशास्त्रस्यापि 'व्याकरणागम' नामागमशास्त्रानुबन्धित्वं साधयति । अतः नागोजिभट्टाः स्वरचनाष्वागमसिद्धान्तान्नैवोपजीव्यत्वेनाङ्गीचक्रुः । अतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शिन्यामुक्तम्—

'प्रतिमानलक्षणा इयं शब्दभावनाख्य आगम एवेति' ।[३८]

स्वच्छन्दतन्त्रे च—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।।
अमूर्ताद् गगनाद्यदवन्निर्धातो जायते महान् ।
शान्तात्संविन्मयाच्च तद्वच्छब्दाख्यं शास्त्रम्[३९] ।।इति

एवंस्वच्छन्दतन्त्रस्य चतुर्थपटले—

आगमो ज्ञानमित्युक्तमनन्ताः शास्त्रकोटयः । इतिव्याख्यायां

......आ समन्ताद् गमयति अभेदेन विमृशति पारमेशं स्वरूपमिति कृत्वा परशक्तिरेवागमः तत्प्रतिपादकस्तु शब्दसन्दर्भः तदुपायत्वात् शास्त्रस्य[४०] इत्युक्तम् ।

चतुर्दश-माहेश्वरसूत्रविषयकवैयाकरणानां सम्मतिः

ननु चतुर्दशसूत्रक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्द-योर्वेदे एव प्रसिद्धेरित्यत आह—माहेश्वराणीति। माहेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम्। एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा। तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा। श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्। अत्र हि—

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं.........।।इति

शिक्षावचनम्। 'लण् सूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानत इति' इत्यादावाचार्य पदेन महेश्वरः[४१] इति। नागेशभट्टस्य चतुर्दशमाहेश्वर-सूत्रविषये यं सिद्धान्तः यत् आनुपूर्वीका श्रुतिरेवैषां इति स्वच्छन्दतन्त्रेणादि पुष्णाति। तथा च—

'मन्त्राख्यं तु महाज्ञानमीशानात्तु विनिर्गतम्।।'[४२] इति

सदाशिवाख्यसूर्यस्योद्ध्र्वमुखादहर्निशं ज्ञानं निर्गच्छति। तद् ग्रहणाय तदनुरूपायाः शक्तेः आवश्यकता वरीवर्ति। सा च गि गिरिजाख्याशक्तिः कस्यचिद्साधनसम्पत्ति-युतस्यभाग्यशालिनोऽन्तःकरणे सम्बुद्ध्य ज्ञानधारामात्मसात्करोति। तमेव महाभागेभ्यः मुनिभ्यः सा तन्महेश्वरज्ञानमाविष्करोति। एष एवायासः लोके आगमपदेन व्यवह्यते। अतः महेश्वरादागतं गिरिजायां गतञ्चमतम्मागमपदेन व्यवह्यते तन्त्रराद्धान्ते। यथा—

आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने।
मम्नश्च हृदयाम्भोजे तस्मादागम उच्यते[४३]।।इति

महामतिर्नागोजिभट्टः अनुबन्धानामपि माहेश्वर कर्तृकं साधयति 'अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति[४४]' इत्यनेन। एतेनानुबन्धानामप्यानर्थक्यं न जायते। 'इको यणचि[४५]' इति भाष्येऽपि वर्णानामनर्थकत्त्वान्निराकृतम्।

'सामर्थ्ययोगान्नहिकिञ्चिदत्र पश्यामिशास्त्रे यदनर्थकं स्यात्' इति। वर्णसमाम्नाये किञ्चिद् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थवत्, सर्वथाऽनर्थकं न किञ्चिदति तदर्थः। 'वृद्धिरादैच्[४६]' इति सूत्रभाष्येऽपि वर्णानामप्यनर्थकेन न भवितव्यम् इति विवेचनादनु-बन्धानामप्यनर्थकत्वं नास्तीति—वैयाकरणाः आमनन्ति।

लघुशब्देन्दुशेखरे पुनश्च—'अत एव' सो यमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः 'इति भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा'—'यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिद् आधुनिकः कर्ताऽस्ति एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः' इति। आधुनिकः शरीरी। पुष्पितत्त्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण। शब्द-

प्रयोगेण च फलितत्त्वम् । उक्तञ्च—काशिकायाम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च वारम्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम् ।।
अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्ण चतुर्दशम् ।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये।।इति

धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्यर्थम् । अतएव 'अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः' इत्युक्तं भाष्ये । अत्र करणशब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः । तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वसयानादित्वं सूचितम् । अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयास्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम् । अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयाऽस्य ब्रह्मोपदेश रूपत्वं सूचितम् । तच्च श्रुतित्वाभावे न सङ्गच्छेत । 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः' इत्युक्तेः[४७] ।

नागेशोक्तौ प्रामाणप्रदर्शनवाक्ये वर्णचतुर्दशमित्यस्य व्याख्यानन्तु वर्णाश्चतुर्दशइत्यर्थं आर्षसाधुत्वम् । अन्त्या वर्णाश्चतुर्दशे क्वचित्पाठः । अत्रोदाहरणे प्रवलतर्कैः प्रमाणैश्च चतुर्दशसूत्राणामनादित्वं कूटस्थत्वमविचालित्वञ्च नागोजिभट्टेन सूचितम् ।

वर्णानामनादित्वं माहेश्वरत्वमेवास्ति इत्यत्र श्रुतिप्रमाणमपि नागेशेनोद्धृतम् । श्रूयते हि पाणिनेप्राक् बहवो वैयाकरणाः आसन् । परम्परेयमीश्वरादारभ्य यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमभ्युपागच्छन् पाणिनि पतञ्जलिपर्यन्तमाच्छति । उक्तञ्च—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः ।।इति

उक्तरीत्या प्रवाहानादितया व्याकरणशास्त्रस्याप्यनादित्वं सुतरां सिद्धम् । तत्रानेके व्याकरणतत्त्वविदः पाणिनेः पूर्वं बभूवुः येषां मूलमाकलय्य पाणिनिः अष्टाध्यायीनिर्ममे अतः पाणिनेः पूर्व शाकटायनप्रोक्तस्य शाकटायनव्याकरणस्य स्थितिः पूर्वमासीदिति ऐतिह्यविदः विदन्ति एव। तत्र शाकटायन ऋषिव्याक्याधारमादाय नागोजिभट्टः माहेश्वरसूत्रवैशिष्ट्यं पुनरालोचयति—

'ऋक् तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि......' इदम क्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथा चार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विदमक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः इति । ब्रह्मराशिरित्यस्य ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः ।

तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम् । पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलकोऽयः समवायो वर्णानां क्रमेण तदर्थ इति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्यर्थः ।

एवञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश इति वच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेद पारायणजं पुण्यं कलमति भाष्ये उक्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य 'वेदानां वेदः' इति छान्दोग्यश्रुतिरप्येतत्परैवेति ।[४८]

एतेन चतुर्दशसूत्राणामनादित्वं सर्ववेदपारायणफलशालित्वं वेदानामपिवेदत्त्वं नागेशोक्तिः साधयति । व्यागरणागमस्य प्रक्रियापरिष्कारः दर्शनञ्चेति त्रीणिरूपाणि साध्यन्ते शाब्दिकैः । तत्र दर्शनपक्षमादायेयमुक्तिः नागेशभट्टस्य । वाग् व्यवहारमाश्रित्य प्रवृत्तिनिमित्ता-श्रयतामर्थवद्धातुप्रभृतीनां संज्ञा परिभाषादि षड्विधसूत्राणां प्रक्रियाप्रवृत्तिः निर्दुष्टलक्षणसमन्वयार्थ परिष्कारः, वाक् तत्त्वविमर्शाय दर्शनदृष्टिरिति व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि । वाक् तत्त्वमयाशब्दरूपा हि वेदाः तद् रक्षणाय व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिति महाभाष्यकारस्य पतञ्जलिमुनेः वाक्यपदीयकारस्य भर्तृहरेः, तट्टीकाकर्त्रीः पुण्यराजहेलाराजयोश्च भूयसा प्रयासः दृश्यते । तदत्र पाणिनीय व्याकरण व्याख्यातृपरम्परायामधुना नागेशएवावसान-सीमामधिरोहति । तदत्र स्वप्नबन्धेषु व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनस्वरूपविवेचनेन नागोजिभट्टाः महाभाष्योद्घोतदारभ्य परिभाषेन्दु लघुशब्देन्दु मञ्जूषा प्रभृतयो ग्रन्थाप्रणीतवन्तः ।

सन्दर्भ-सूची

१. महाभाष्ये १ आ० १ सूत्रम् ।
२. अष्टाध्याय्याम् १
३. महाभाष्ये नवा० पृ० २८
४. महाभाष्ये पशपशाह्निके ।
५. महाभा० १ अ०१ नवाह्निके पृ० २४ उद्योते पृ०सं०२४
६. महाभाष्ये १० पादे १ आ०नवा०
७. महाभाष्ये १ पा० १ आ० नवाह्निके पृ०सं० २६
८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे कारिका सं० १४३
९. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं० १४३ तमायाः व्याख्याने ।
१०. वाक्य० ब्र०का० १४३ कारिका भावप्रदीप टीकायाम् ।
११. वैया०सि०ल०म०श० निरूपणे ४२ पृष्ठे ।
१२. लघु०श० संज्ञा प्र०पृ० ६
१३. रघुवंशमहाकाव्ये प्रथमसर्गे श्लोक सं० १
१४. तन्त्रसद्भावे १-४
१५. सौभाग्यसुधोदये १.६
१६. सङ्केतपद्धतयाम् ।
१७. वै०सि०ल० मञ्जूषा शक्ति नि० ४२ पृ० ।

१८. वै०सि०ल०म० शक्त्याश्रयनिरूपणम् पृ० १४५ त: ४८
१९. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २
२०. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २४-२५ उद्योते
२१. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २५ उद्योते
२२. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २६ ।
२३. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २६ उद्योते ।
२४. महाभाष्ये १/१/१ पृ० २७ उद्योते ।
२५. शाक्तानन्दतरङ्गिणी भूमिायां पृ० १
२६. स्वच्छन्दतन्त्रे ४/३४
२७. वाक्यपदीय १/४
२८. शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां भूमिकायां पृ० १, २ तमे ।
२९. स्वच्छदतन्त्रे ४ पटले ।
३०. तन्त्रसद्भाववचनं नित्याषो शिकार्णव भूमिकायां पं० व्रजवल्लभद्विवेदि विचरचितायां ६२ पृष्ठे ।
३१. ईश्वरप्रत्यभिज्ञां १/५/७
३२. रघुवंशमहाकाव्ये १/१
३३. पराप्रावेशिकायां पृ०सं० ११
३४. सिद्धान्त कौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे ।
३५. लघुशब्देन्दुशेखरे आदौ मङ्गलाचरणे श्लोक सं० ३
३६. महाभाष्ये पस्पशा० १ म० पादे
३८. ई०प्र०वि०वि०पृ० ९३ ।
३९. ई०प्र०वि०वि०पृ० ९७ तमे ।
४०. स्वच्छन्दोद्योते ४ पटले पृ० २१४ तमे ।
३७. महाभाष्ये पस्पशा० १ म० पादे
४१. पाणिनीय शिक्षायाम् ५७ ।
४२. लघुशब्देन्दुशेखरे संज्ञा०प्र०पृ० ६
४३. वाचस्पत्यं कोषे रुद्रयामलवचनेन निरूपणं पृ० ६१६ तमे ।
४४. लघु०श० संज्ञा प्र०पृ० ६
४५. अष्टाध्यायाम् सू०सं० ६/१/७०
४६. अष्टाध्यायाम् सू०सं० १/१/१
४७. लघु०श०सं०पृ०सं० ७
४८. लघु० संज्ञा प्र०पृ०सं० ७

चतुर्थोऽध्यायः

शिवदृष्टिग्रन्थरीत्यापरादिवाग् विमर्शः

सर्वं शिवरूपमिति स्वसंवेदनसिद्धे व्यवहारमात्रं साध्यमिति स्थिते वाद्यन्तरविमतिं निराकरेष्यन् परदशातः प्रभृति घटपटादि स्थितिपर्यन्तमेवं रूपशिवतावस्थितिसादृश्यप्रतिपादनं प्रस्तौति—

स यदास्ते चिदाह्लादमात्रानुभवतल्लयः ।
तदिच्छा तावती तावज्ज्ञानं तावत्क्रिया हि सा ।।
सुसूक्ष्मशक्तित्रितपसामरस्येन वर्तते ।
चिद्रूपाह्लादपरमो निर्विभागः परस्तदा[1] ।।इति

'शिवैक्याख्यातिरूपभ्रान्तिमयसंसारावस्था यावन्नोन्मिषति, तावदपि तावत्येवोक्तरूपशिवता । तथा च शक्तिपञ्चकमपि तदानीमेकरूपमपि व्यवहारापेक्षया कार्यसंभवादस्त्येव । तथा हि परापरावस्थायां यो हमिति सहजप्रत्यवमर्शात्मा प्रकाशः, स एव परानपेक्षःपूर्णत्वादानन्दरूपो निर्वृत्तचिन्मयः स्थित एव । सैव स्वतन्त्रा मुख्या शिवता । तदुक्तं चिदाह्लादेति । पूर्णचिदानन्दमात्रेनुभवः प्रकाशनं न तु बाह्ये, तत एव तत्रैव त्रयो यस्य स तथा । अनेन निर्वृत्तचित्किथिता । इच्छाज्ञानक्रियास्तु भिन्नविषयाद्यपेक्षया स्फुटीभवन्ति । परावस्थायां पुनः पूर्णो हमित्येव स्वस्वभावः प्रकाशते, तावत्प्रकाशत्वात् तदेव ज्ञानं, संरम्भरूपत्वात् सैव क्रिया, तत्स्वभावेन तदभ्युपगमादिच्छापि स्थितैवेत्याह तदिच्छा तावतीति । तावच्च स्वरूपं क्रियेति योज्यम् । अथवा तावज्ज्ञानमिति तावच्छब्दः क्रियायां स्त्रीलिङ्गः परिणमनीयः द्वितीयस्त्वन्ते तावच्छब्दः क्रमार्थः परापराद्यवस्थापेक्षः । अतएव भिन्नविषयाभावेऽपि अभ्युपगमप्रकाशसंरम्भाणां सर्वदा प्रकाशमयंत्वेनाविचलनादिच्छादिव्यवहार योग्यतैवेत्युक्तं सुसूक्ष्मेति । सुसूक्ष्मत्वमेषितव्याद्यभावेन विभागापरिकल्पनात् । अत एव शक्तिसामरस्यं पूर्णचिन्मात्रप्रकाशनात्मत्वात् चिद्रूपाह्लादपरत्वं चोक्तम् । सैव च निर्विभागता परावस्था यदैवमास्ते परस्तदेत्युक्ता ।।[2]

अन्यदशायामपि सा तथाभूतज्ञेयादिशून्यशुद्धपरशिवावस्थास्तीत्याह—

न परं तदवस्थायां व्यवस्थैषा व्यवस्थिता ।
यावत्समग्रज्ञानाग्रज्ञातृस्पर्श दशास्वपि ।।

स्थितैव लक्ष्यते सा च तद् विश्रान्त्या तथा फले ।[3]

न केवलं परापराद्यनाविर्भाव एवैवं नियमो, यावदपरावस्थायामपि। सर्व विकल्पादिज्ञानामग्रत उषित्सावस्थायां ज्ञानज्ञेयानाविलज्ञातृस्वरूप-संस्पर्शो वश्यं भावीति तदवस्थास्वपि परव्यवस्था । यद्यपि तदा पर्युष्टकलक्षणज्ञात्रवस्थानात् सौषुप्तवत् न परावस्था, तथापि यदा ज्ञानाग्रभागेषु विश्राम्यति क्वचित्, तदा परता । न च प्रमाणभूमौ विश्रान्तिस्तत्रापिप्राणस्पन्दात्मकज्ञेयव्याकुलितत्वात् । ततः प्राणादि ज्ञेयज्ञानस्यापि अग्रतो विश्रान्तिः । वस्तुतः सौषुप्ताग्रभागिनी परता स्थितैव, लक्ष्यते च प्रकाशस्यालक्ष्यमाणत्वाभावात्, तथा फलेऽपि मयैतज्ज्ञातमिति प्रमाणफलभूतज्ञानान्तरोदये तदा ज्ञानमात्रे निर्वृत्तमिति विश्रान्त्या । अथवा यथा समग्रज्ञानानामारम्भे, तथा फले परिसमाप्तौ तत्रैव विश्रान्त्या। तद् विश्रान्तिं विना अर्थो ज्ञात एव न भवति । समग्रत्वमनेकप्रकारकत्त्वेन ज्ञानानां मध्यदशायामेव प्रत्यगात्मत्वेन । पूर्वापरकोट्योस्तु एकविशुद्धशिवतैवसर्वेषाम् । एतच्चेश्वरप्रत्यभिज्ञायां परीक्ष्यम् ।[4]

किञ्च ईश्वराद्वयवाद एवमियता ईश्वराद्वयवाद एव युक्तियुक्तो सर्वशासनार्थ संक्षेपार्थसूचकेन पीठिकाबन्धरूपेणोपोद्घातपरेणानेन परमेश्वर एक एव तावत् स्वरूप प्रश्नारेण परापरादिरूपतया भासते, तथात्वेऽपि न खण्डितव्यपदेशव्यवहारर्यः । तथाहि—परावस्थायां तावत्पूर्णानन्दस्वभाव एव, परापरायामपि रूपप्रसाररसादेव न काचन विकल्प कलङ्क कल्पना, अपरावस्थायां पुनःप्राकृतप्रजायामपि च तस्य सहजप्रकाशबोधो स्तीत्यपि समर्थितम् । तदेतत्वमव्यन्यवादिमते नुपपत्या समर्थितमपि शिथिलितमिव भाति । तस्मिन् हि निरसिते सर्वमिदं मेधावरणविगमे नेव स्वप्रकाश-भानुकिरणवृन्दमत्यन्तस्वच्छं भासते नान्यथा पांसुप्ता तेन हि न मणेर्महार्थतापगच्छति, परं मलिनो भाति । तत्र प्राधान्येनेह परब्रह्माद्वयवाद एव निरसनीयः, प्रसङ्गाविव कणनिरसनमिति तन्निरसनायाह शब्दब्रह्मेत्यादि ।

न तु शब्दपरब्रह्माद्वयवाद इति वक्तुं, वैयाकरणो पेतशब्दाद्वैतं तावन्निराकर्तुमुपक्रममाण—आह—

अथास्माकं ज्ञानशक्तियां सदाशिवरूपता ।
वैयाकरणसाधूनां पश्यन्ती सा परा स्थितिः[5] ।।इति

पश्यन्ती यद्यपि ज्ञानशक्तौ हीच्छायां यद्बीजतयावस्थितं तदेव विकसितं, ततश्चात्रामर्शासम्भवात् कथं ज्ञानशक्तित्वमिह्वाप्युक्तं ज्ञानदर्श-नयोग्यतेत्यत्र योग्यतेति ततश्च कथमुक्तं ज्ञानशक्तिः पश्यन्तीति मत्वा 'नादरूपतया विश्वमामृशन्ती क्रियाशक्तिरूपतया समन्विता, तथापि पश्यन्ती इति दर्शनप्राधान्यात् उपचरितज्ञानशक्तिरूपत्वे प्याश्रीयमाणे

परमशिवरूपताया अत्यन्तदूरवर्तिनी न तु पर्यन्तदशासौ ज्ञानशक्ते सदाशिवरूपत्वात् परापरव्यवस्थात । तेषां पुनः सा परावस्था मत। सदाशिवरूपत्वेवात् च क्रियाशक्तिरपि न परित्यक्ता ।[६] ननु यदि पश्यन्त्या नादशक्तिरूपतया क्रियाशक्तिरेवाभ्युपगता येन यद्यपीत्याद्युक्तं, सूत्रकारेण कथं ज्ञानशक्तिःसदाशिरूपतेति महानयं स्वकटकसोभः सम्पन्नः इत्याशङ्क्याह सदाशिवरूपत्वे चेति, ज्ञानशक्तियोग्यता क्रियाशक्तिप्रारम्भः सदाशिवत्वमित्यर्थः ।'

तदुक्तम्—'ज्ञानक्रिये सादाख्यम्'[७] इति । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ज्ञानशक्तिमान् सदाशिवः उद् रिक्तक्रियाशक्तिरीश्वर इति । अत एवेच्छाशक्तिमयः शिवो यावच्चित्स्वातन्त्र्यशक्तिमान् पर्यन्ते परमशिवः। अत्रान्तरे चौन्मुख्यनिर्वृत्यपेक्षयाधिकतत्त्वसम्भवः । तदस्तु या वा भूत्, नैतदिह मुख्यवृत्या प्रतिपाद्यम्, अत एवाधिकशक्तिप्रदर्शने कृतेप्युक्तं 'षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपतां बिभ्रत्' इति । शिवाभेदतात्पर्यं तु न खण्डयत इति नियमः । योत्तीर्णेऽप्यध्वनि विद्योन्येषेऽपि कार्यमलानुल्लासात् संसारासम्पर्केऽपि परमेश्वर भेदाख्यातेः सर्वथैवा-विच्छेदादागभावतेश्वरेच्छा-वशोत्पपरापरदशाव्यपदेश्योक्ततत्त्वोपगमः । वैयाकरण साधूनामिति साधुग्रहणमेषां जाड्यख्यापनाय । परमपि हि रूपं यदि पश्यन्त्याः । तदुक्तम् 'प्रतिलब्धसमाधाना च' इति । 'विशुद्धा च' इति । 'प्रशान्तप्रत्यवभासा च' इति । अन्यद् वा अपि अतोऽधिकतरं प्रकृष्ट रूपमस्याः स्यात् तथापि सरो रस इति मध्यमायामुन्त्रिषितः क्रमस्य कारणभूतायां तत्क्रमशक्तिएत्स्त्येव ।[८] वस्तुतस्तु मूलभूतत्वात्तस्या यदि तस्यां सूक्ष्मक्रमकलना न स्यात् तर्हि सरो रस इत्यत्र क्रमस्मरणे निमित्ताभावादुत्क्रमणेन स्मरणं मन्तव्यम्, तत्र हि एकस्मृत्युपारूढानां वर्णानामर्थावबोधकत्वमुक्तं तच्च सति कारणे तादृक् प्रतिभासे भवति नान्यथेत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

'प्रतिसंहृतक्रमाप्यन्तः सत्यपि अभेदे समाविष्टक्रमशक्तिः पश्यन्ती' इति । ततो न सा पूर्णा पर्यन्तदशेति कथं तस्याः परस्थितिरूपता, परब्रह्मरूपता, शब्दब्रह्मरूपता च ।

तथा च—

इत्याहुस्ते परं ब्रह्म पदनादि तथाक्षयम् ।
तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक्[९] ।।इति

अत्रायम्भावः—'यदनादिः अनन्तं च परं ब्रह्म चिद्रूपं तदक्षरं निर्विकारं शब्दरूपम् । सैव च पश्यन्ती संज्ञा परावाक् । वाग्रूपतां विना परब्रह्माख्यश्चित्प्रकाशो न प्रकारोत । साहि प्रत्यवमर्शिनी । प्रत्यवमर्शनमेव च प्रकाशनमुच्यत इत्याहुः ।।

स चैवम्—

स एवात्मा सर्वदेहव्यापकत्वेन वर्तते ।
अन्तः पश्यदवस्थैव चिद्रूपत्वमरूपकम् ।।इति

अत्रेदम्—'या अन्तःपश्यदवस्था भोक्तृतारूपा ज्ञेयरूपशून्य चिद्-रूपत्वं चैतन्यमात्रं स एवात्मा कथ्यते, सर्वं देहव्यापकस्तद्भोगायतनावस्थितो भोग्यं भुङ्क्ते[१०] ।'इति

स एव परमात्मा इत्याह—

'तावद्यावत्परा काष्ठा यावत्पश्यत्यनन्तकम्'[११] इति । वस्तुवस्तु अभ्यासप्रकर्षात्तथा काष्ठा प्राप्ता सा पश्यन्त्येव भवति, यथा अनन्तं सर्वमेव विश्वं पश्यति येन दर्शनक्रियार्थो स्याः पूर्यते ।

तथा चोक्तम्—

अक्षादि वृत्तिभिर्हीनं देशकालादिशून्यकम्
सर्वतः क्रमसंहारमात्रमाकारवर्जितम् ।।
ब्रह्मतत्त्वं परा काष्ठा परमार्वस्तदेव सः[१२] ।।इति

वस्तुतस्तु—'तदार्थप्रकाशनव्यापार इन्द्रियाद्यालोचनाद्युपायोपयोगो नास्ति देशकालजात्यवच्छेदश्य, अतएव सर्वतो देशात् कालाच्चयः क्रमस्तदुपदेशमात्रं ब्रह्मतत्त्वं क्रमस्यैव संसाररूपत्वात्, अतश्च सर्वग्राह्य ग्राहकाकारवर्जितं, ततः परतरस्याभावात् पराकाष्ठा, प्राप्तं तत् स एव च परमार्थः पश्यन्तीरूपः ।'[१३] इति

एवञ्च—

आस्ते विज्ञानरूपत्वे स शब्दोऽर्थ विवक्षया।
मध्यमा कथ्यते सैव विन्दुनादमरूत्क्रमात्[१४] ।।इति

अयम्भावः—स एव पश्यन्तीरूपः शब्दोऽर्थप्रतिपादनेच्छारूपया विवक्षया उपलक्षिते मनोविज्ञानरूपत्वे आस्ते । सैव च मध्यमा वाक् कथ्यते क्रमेण बिन्दुनादसंज्ञप्ता-प्राणाणापानवायूल्लासात्' प्राणायानान्तरे नित्यमेका सर्वस्य तिष्ठति इति । पुनरप्याह—

सम्प्राप्ता वक्त्रकुहरं कण्ठादिस्थानभागशः ।
वैखरी कथ्यते सैव बहिर्वासनया क्रमात् ।।
घटादिरूपैर्व्यावृत्ता गृह्यते चक्षुरादिना[१५] ।।इति

अयम्भावः—अत्रापि विन्दुनादमरूतक्रमात् सा पश्यन्ती सम्प्राप्ता वक्त्रकुहरमिति ।

तदुक्तम्—

'प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेव प्रत्रीयते' इति । 'ततो वक्त्रोदरं प्राप्ता कण्ठादिस्थानभागेषु विभक्तककारादि वर्णरूपा वैखरी वर्ण्यते—

स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्ण परिग्रहाः।
वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ।।इति

परतोऽपि वाह्यार्थवासनया अविद्यारूपया क्रमेण घटपटाद्याकारैर्विवृता सैव वाक् चक्षुरादीनां ग्राह्यभावमापद्यते ।[१६]

तथा प्राहुः—

यस्मात्तैरूच्यते सदिभरेवं वस्तुप्रवृत्तये।
अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।।
विर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः।
न सोऽस्त्रि प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
शब्द ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।।
अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा।
इत्यादिवाक्यरचनैस्तैरेवं प्रतिपादितम्[१७] ।।इति

अत्रायम्भावः—यस्यात्तैर्वैयाकरणैः सद्भिः साधुनिर्मुग्धैरेवमुक्तरूपं प्रतिपादितं पश्यन्तीरूपं शब्दतत्त्वमक्षरमनाद्यन्तं ब्रह्म विश्वार्थभावेन विवर्तते तदसत्यरूपमात्मन्युपगच्छति, असत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तस्तस्यास्तत् विवर्तते, यतो विवर्तनात् प्रक्रिया भावभूतभुवनादिविन्यास-वैचित्र्यमिति । तथा च न स घटपटादिप्रयत्ययो लोकव्यवहारेऽस्ति, यो व़ाचकशब्दानुगमवर्जितः । वाग्रूपतां विना न ब्रह्मतत्त्वप्रकाशोऽपि प्रकाशेत, 'सा हि प्रत्यवमर्शिनी' । इति । तथैवंभूते पश्यन्तीरूपे शब्दाख्ये ब्रह्मणि यो निष्णातस्तेन परं ब्रह्मधिगतं भवतीति । तथा तच्च पश्यन्तीरूपं ग्राह्यग्राहकविभागक्रमरहितम्, अविभागा तु पश्यन्ती देशकालक्रमसंहारवती चेति आदिग्रहणात् प्राक्प्रदर्शितमध्यमावैखर्यादिवाक्यैरुक्तयिति[१८] ।।इति

श्रीचक्रस्य (यन्त्रस्य) तत्त्वतो निरूपणमत संवृत्तम् । अत्रायमभिसन्धिः निखिलं विश्वजातमनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकज्जगत् तन्त्रागमराद्धान्तानुरोधेन त्रिकोणे स्थितम् । तन्त्रागमस्यायमपि सिद्धान्तः यत् यद् ब्रह्माण्डे तदेव पिण्डे' इति । एतेन शरीरान्तरे भवन्ति किल षट्कमलानि तानि च यथा मूलाधार—स्वाधिष्ठान—मणिपुर अनाकृत आज्ञा-विशुद्धाख्यानि योगिनः गुरूपदेशेन एतानि निर्भिद्य खेचरी मुद्रया मृतस्यन्दनं पिबन्तः सन्तः चिदानन्दाख्ये परे धम्नि मणिमये सामरस्य युक्तेशिवशक्तिपर्यङ्के सहस्रदलकमले आरोहन्ति । तदनु पुनः तस्मादारभ्य मूलाधार पर्यन्तं मूलाधाराच्च सहस्रार पर्यन्तमुन्मज्धन्ति निमज्जन्ति च । उन्मज्जनं निमज्जनञ्च नानाविध नाडीषु सत्स्वपि रङापिङ्गलयोः सुषुम्णा वर्त्यना जायते । इदमान्तरं पिण्डं सृष्टिश्च निरन्तरं

नितरां साधकाननुरज्जयति। वाह्य जगतित्वेकैकं सौरमण्डलमादाय नानाविधग्रहनक्षत्रादयः सागराः नद्यः जीवाश्च जायन्ते प्रतिष्ठन्ते तन्मूल्यमाकलय्य विवेकिनः तद्ररहस्यं सम्यग् विज्ञायान्तरं जंगदाश्रयन्ते ।

एतेन श्रीविद्यायाः शिवशक्तित्रिकोणमयं जगद् बिन्दुं परिमण्डप सर्वत्रोल्लसति, तद्व वाक् चतुष्टयात्मना साधकानां जिज्ञासुनाञ्च सम्यगवबोधाय तद्वोधद्वारा सम्यगात्मकल्याणाय च सर्वं तत्त्वजातं यथायथं शिवदृष्टिग्रन्थे महामतिना परं शिवाचार्येण सोमानन्देन तद्वृत्तिकारेण चोत्पलाचार्येण च सम्यगनुष्ठितमिति तत्रत्यो भावः मया दिङ्मात्रेण निर्देशितः आधिक्येन च सुधीनां कृते ग्रन्थाश्रयः एवाश्रय इति दिक् ।

अन्य प्राक्तनतन्त्रागमग्रन्थानुसारं परादिवाग् विमर्शः

पाणिनिसमकालिकः श्रीमन्नन्दिकेश्वरः शिवशक्तीश्वरत्रिकम् सांख्या-भिमतानि पञ्चविंशति-तत्त्वानि पाणादिपञ्चकम्, सत्त्वादिगुणत्रयमित्येवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि तनुते । तत्त्वोत्तीर्णः परः शिवो न खलु कदापि कथमपि वाच्यतासहः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह' । विश्वोत्तीर्णः[१९] विश्वमयत्त्वेन शिवःसन् 'स्वेच्छया स्वस्य चिच्छक्तौ विश्वमीन्मीलयत्यसौ'[२०] इति प्रकाशवपुषो स्येयं विमर्शरूपा चिच्छक्तिश्चि-त्कला वा 'अइउण' इति सूत्रे कारः शिवः । इकारश्च शक्तिः । इकाररहितश्च शिवः शव एव । अनयोश्च तादात्म्यं नन्दिकेश्वरेण सर्वप्रथमभित्थं व्याहृतम्—

'चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद् वट् यथा वागर्थयोरिव' इति

अमुमेवार्थ शैवकविः कविकुलगुरुः कालिदासः रघुवंशे स्मरति—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[२१] ।।इति

शिवः स्वातन्त्रयरूपेण जगदिदमुन्मेषनिमेषाभ्यां व्यक्ताव्यक्तं कुरुते—

'यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ'[२२] ।इति

स्वशक्तया जगदुन्मेषयंश्च शिव ईश्वर उकारो वोच्यते । जगदुन्मेषे च शिवशक्तिद्वयस्वीकारेऽपि तयोर्मनस्तद्वृत्तिवदैकात्म्यान्नाद्वैतहानिः ।।

क्रमदर्शने परतत्त्वम्

तत्र क्रमदर्शने काली एवं परं तत्त्वम्, तस्मादेवैतद्दर्शनं कालीनय इति नाम्ना प्रसिद्धिमाजगाम । काल्पाश्च देवीरूपत्वा देवीनय इत्यस्याभिधानान्तरम् । तन्त्रालोकविमर्शटीकायां श्रीमताजयरथेन प्राचीनाचार्याणां श्लोकानुद्धरताऽयं 'कालीनयदेवीनयक्रमदर्शनाभिक्षो महानयोति नश्चाप्युच्यते स्येति सूच्यते'[२३] । केषुचिदागमेषु शिवो वक्ता न्येषु च पार्वती

भैरवी देवी वेत्यनुसन्धायागमदार्शनिकेषु परम्पराद्वयं प्रचचार। एकत्र शिवः अपरत्र भैरवी देवी काली वा परं तत्त्वम्। नामभेदेऽपि परतत्त्वस्वरूपनिरूपणे न कश्चिदपि तात्त्विको भेदो वसेयः। यद्यपि सोमानन्दः काल्याः स्त्रिलिङ्गत्वेन 'स्त्रिलिङ्गस्य पुल्लिङ्गविशेषरूपत्वम्' इति व्याकरणदर्शनमुनसरन् शिव एव परं तत्त्वं शक्तिश्च तदाश्रितेति प्रतिपादयामास, परं महारौवा अभिनवगुप्तमहापादा इमां युक्तिं न सहन्ते। तैश्च तन्त्रालोके कालसङ्कर्षिणी भैरवी कालीप्रभृतिभिर्नामभिः परा संविदेव भगवती परं तत्त्वमिति प्रत्यपादि। प्रकाशविमर्शस्वरूपेयं परा संविद् अन्तर्वाह्योभयात्मना स्वातन्त्रयेण परिस्फुरति। विभिन्नस्याणि भावौघस्य चिन्दात्मनैकीकारः[२४] इति। सा पारमार्थिकी संवित् सृष्टिस्थिति संहारानाख्येन चतुर्विधरूपमाश्रित्य प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये चाविच्छन्नत्त्वेनैकैकत्र चातुरात्म्येन द्वादशधा परिस्फुरति। अत एवास्या द्वादशरूपत्वमाचक्षते। आगमेऽपि—'द्वादशारा-वियोगेन देवीं द्वादशधायजेत्' इति। अस्याः परत्वं व्याकुर्वाणाः श्रीमदभिनवगुप्तपादाः प्राहुः—

इमाः प्रागुक्तकलनास्तद्विजृम्भोच्यते यतः[२५]।।इति
श्रेयो ज्ञानं च संख्यानं गतिर्नाद इति क्रमात्[२६]
इति पञ्चविधामेनां कलनां कुर्वती परा।
देवी काली तथा कालकर्षिणी चेति कथ्यते[२७]।।

कालीशब्दः कालक्षेपे, कल गतौ, कल संख्याने, कल शब्दे इति धातुचतुष्टयस्य पञ्चधार्थमनुधावन्निवपथते, यतो गतिर्ज्ञाने प्राप्तौ च वर्तते। एवञ्च कालीकलनं नाम स्वात्मना बहिरूपासनं क्षेपो वा। भेदितस्य च भावजातस्य स्वात्माभेदेन परामर्शो ज्ञानम्, भेदितस्यैव क्रमातृप्रमेयादेरर्थस्य परस्परस्परायोहलादि इदमिदं नानिदमिति प्रतिनियतया वस्थापनात् संख्यानं विकल्पः गतिश्चात्र गत्युपसर्जना प्राप्तिः, तेन भेदितोऽर्थः संविल्लक्षणं स्वरूपमारोहति। एष च संवित्स्वरूपारोहः दर्पण प्रतिविम्बन्यायेनाभ्युपगन्तव्यः। प्रतिविम्बस्य हि तद्व्यतिरिक्तत्वेऽपि तद् व्यतिरिक्ततयैवावभासेना-भवतत। अविकल्पज्ञानादीनामपहस्तनपूर्वक स्वात्मपरामर्शलक्षणेन स्वरूपेणावस्थानं नादः। इमां पञ्चविधां कलनां कुर्वती कालकर्षिणी काली मातृसद्भाव-संज्ञामवाप्नोति। प्रमातृणां स्वतन्त्र स्वप्रकाशपरसंविदेकरूपतापादनं मातुरेव हि सद्भावः। तदेवं द्वादशधा तिष्ठन्ती परा संविदेव भगवती क्रमनये परं तत्त्वमिति।

कुलदर्शने परतत्त्वम्

शिवशक्तयोरद्वैतं भोगस्य मोक्षोपायत्वञ्च स्वीकुर्वत् कुलदर्शनमनुत्तरं परतत्त्वं प्रतिष्ठापयति—

तथा च विज्ञानभैरवविवृत्तौ शिवोपाध्यायः—

ओमितिस्फुरदुरस्यनाहतं गर्भगुम्फितसमस्तवाङ्मयम् ।
दन्ध्वनीति हृदि यत्परं पद तत्सदक्षरमुपास्महे महः ।।

एतेनैव परतमवर्णेन स्वात्मनि विहितवसुधादि शिवावसानात्मक वाच्यार्थाः परतरसूक्ष्मसूक्ष्मस्थूल सूक्ष्मस्थूलवर्णाः समुद्यन्ति । अयमेव कुण्डलिनी, कामकलेति, च परशक्तिपात समनुगृहीतस्वान्तास्तत्त्वविदः समभ्युपजग्मुः। कामकला क्षरस्य विन्दुत्रयात्मकत्त्वेन विन्दुत्रयस्य सूर्यसोमग्नित्त्वेन सोमसूर्याग्नीनामकारो कामकालात्मता सर्वत्रागमशास्त्रेषु दृष्टेति कृत्वा त्रिधात्मकं सर्वं कामकलाक्षरे विश्रान्तमिति प्रणवेना-विवकामकलाक्षरमेव गीयत इति त्रिपुरामहिमस्तोत्र टीकायां नित्यानन्दाः समर्थयामासुः । देशिकेन्द्रो दुर्वासा अपि शक्तिस्तात्रे 'प्रणवता ते गीयत चागमैः' इत्येवमेव प्रतिपादयामास । कुण्डलिन्याः प्रणवस्य च सार्द्धत्रिवलायाकारतापि 'अध्युष्ठ वलयाकाराप्रणव-त्वमुपागता' इति तट्टीकायां सुस्पष्टम् । 'प्रकृतिःविरचला' 'परावाग् रूपिणी पर-प्रणवात्मिका कुण्डलिनीशक्तिः' इति प्रपञ्चसारतन्त्रविवरणे पद्मपादाचार्य प्रतिपादयामासुः ।

सामान्यरूपतया पूर्णाहन्तारूपा शैवीविसर्गशक्तिपरा कथ्यते, या सार्धविवलयाकारा आम्नायेषु कुण्डलिनी प्रतिपाद्यते । तत्र प्रमेयप्रधानमहन्ता रूपं कुण्डलिन्याः प्रथमो वलयः, प्रमाणप्रधानमहन्तारूपत्वं द्वितीयो वलयः, प्रमातृप्रधानमहंस्वरूपत्वं चास्यास्तृतीयो वलयः तथावशिष्टार्धवलयः प्रमाप्रधानादृमात्मक इत्यस्या आगामिकी रहस्यप्रक्रिया ।

इत्येवंरूपा परविमर्शात्मासौ परा सविदेव यदा बहिरौन्मुख्यलक्षणात् स्वातन्त्रयाचत्तद्रूपतया वविभासयिषयास्वात्मन्येव प्रोल्लसति, तदा सा परा शक्तिर्घटपदादिभावं स्वात्माभिन्नरूपतया विमृशन्ती सुप्ताहितसदृशी शक्तिकुण्डलिनीति सर्वाम्नायेषु निगद्यते । येयम्—

प्रकाश्यः सर्ववस्तूनां विसर्गरहिता तु सा[३३]।इति

श्रीतन्त्रालोकोक्तरीत्या विसर्गरूपाणि विसर्गरूपतामनश्नुवानास्वात्मन्येव चमत्कृतिमयी शिवस्याद्योन्येषात्मिका शक्तिर्भवति—

योगिनी हृदये परादिवाग् विमर्शः

आत्मनः स्फरणं पश्येद्यदा सा परमा कला ।
अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक् समुदीरिता[३४] ।।इति

प्रसृतविश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकमित्यत्र सूचितां मातृकाभयवासना-मिदानीं विवृणोति न्आत्मनः स्फुरणमित्यादिना । सा परमा सर्ववर्णांशभूत-विमर्शरूपा, कलाविमर्शशक्तिः, आत्मनः परशिवस्य, स्फुरणं पश्यन्त्या-दिक्रमेण वैखरीपर्यन्तं विमर्शनम्, पश्येद् द्रष्टुमिच्छेत्, तदा परमा शान्तात्मिका भूत्वा अम्बिकारूपमापन्ना प्रकाशांशमात्राया

अम्बिकायाः सामरस्यमापन्ना, परा वाक् समुदीरितेति । परा मातृकोच्यते । तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

'अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्महसि स्फुटम्'[३५]।इति

अत्रायम्भावः—अथेदानीं प्राथमिकविस्तृतवासनाडवसरे नुक्तत्वेनावशेषितां ब्रह्माण्ड-पिण्डाण्डयोरैक्यभावनादार्ढयसिद्धिमदुत्तमधिकारिकत्त्वध्व-ननाय सकलादिभावनात्रयोत्तरमेव वर्णीयितुं सङ्गतां मध्यत्रिकोणवासनां विस्तरेणोपदिशति आत्मनः स्फुरणमित्यादिभिर्विशत्याश्लोकैः । पूर्वं 'यदा सा परमा शक्तिः' इति श्लोके या वृत्तिरीक्षणात्मिका शान्तानाम्नी विश्व-कारणत्वेन वर्णिता, तया हि शब्दार्थसृष्टिद्वयमुत्पाद्यते । तत्रार्थसृष्टेर्ब्र-ह्मविष्णुरुद्राःकारणानि । त एव शक्तिं विना कार्याक्षमत्ववाच्छक्तिविशिष्टतया विभाव्यमाना वामाज्येष्ठारौद्रयङ्त्युच्यन्ते । तच्छक्तयस्तु भारतीपृथिवीरुद्राणी-त्वेन प्रसिद्धा इच्छा ज्ञानाक्रिया इत्युच्यन्ते । शब्दसृष्टेः कारणानि पश्यन्तीमध्यमावैखर्यः । कारणानामपि कारणमीक्षणम् । ततश्चेक्षण इच्छा-दित्रयसमष्टित्वयोरनतिभेदात्, पत्र पुष्पफलशाखादिसूक्ष्मरूपसमष्टेरेव वटबीजत्वात् । ततश्चैकस्यामेवेक्षणकृत्ताविच्छादित्रयजनकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य यथा शान्तापदवृत्तिस्तथा सैव वृत्तिर्वामादित्रयजनकत्वादम्बिकापदवाच्य-त्वमप्यापन्ना पश्यन्त्यास्त्रियजनकत्वं शक्यतावच्छेदकीकृत्य परापदेहा-प्युदीरिता । तादृशवृत्त्याश्रयभूता देव्यपि वृत्तिं प्रति परिणाभ्युपादानत्वात् परिणामपरिणामिनोरभेदाच्छान्तादिपदैर्व्यवहृयत् इत्यर्थः । अत्र परमेति पदं शान्तापरमिति केचित् ।

तदुक्तम्—

बीजभावस्थितं विश्वं स्फुटीकर्तुं पदोन्मुखी ।
वामा विश्वस्य वमनादङ्कुशाकारमां गता ।।
इच्छाशक्तिस्तदा सेयं पश्यन्ती वपुषा स्थिता ।
ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वागुदीरिता ।।
ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा ।
तत्संहृति दशायां तु वैन्दवं रूपमास्थिता ।।
प्रत्यावृत्तिक्रमेणैवं शृङ्गाटवपुरुज्ज्वला ।
क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीयं वैखरी विश्वविग्रहा[३६] ।।इति

बीजभावस्थितं विश्वम् । यथा बीजे वृक्षस्तथा षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकं विश्वं परायां कारणता तन्मात्रामास्थितम् । स्फुटीकर्तु पदोन्मुखी स्फुटी-कर्तुमुत्पादयितुमुन्मुखी । अत्रोत्पादनं नामकारणे सत एव कारणस्य स्फुटीकरणम् । अतएव कार्यस्य

स्फुटीकरणाद् वामा, विश्वस्य वमनात् कारणे सत उत्पादनात् । वमनं नामादरस्थ आहारादर्बहिर्नियासनम् उत्पादनमप्येवमेव । अतएव गर्भभावेनात्मोदरगतस्य विश्वस्य बहिर्वमनाद्वामा। अङ्कुशाकारतां गता वक्रत्वाच्च वाम शृङ्गाटकस्य वामरेखा सृष्टिरूपा भूदिति ।

तथा इच्छाशक्तिर्वामाशक्तिसामरस्यमापन्ना पश्यन्तीरूपेण स्थितेत्यर्थः । ज्ञानशक्तिरिति । तथा ज्येष्ठाशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्यथा वामाशक्तिरिच्छाशक्ति सामरस्यमापन्ना । विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा विश्वस्थितिहेतुभूतत्वात् । ऋजुरेखामयी अत्र शृङ्गात्तग्ररेखाकारा मध्यमा वागुदीरिता मध्यमामातृकात्व-मापन्ना । सृष्टस्य स्थितस्य विश्वस्य संहारकाले बैन्दवं रूपमास्थिता अम्बिका शान्ता सामरस्यरूपा स्थिता मध्यविन्दोराविर्भूय सृष्टिं स्थितिं च सम्पाद्य तत्संहारोन्मुखी पुनर्विन्दुमेव प्रविष्टेत्यर्थः ।

एवं प्रत्यावृत्तिक्रमेण रौद्री क्रियाशक्तिसामरस्यात् सैव शृङ्गाटवपुः शृङ्गाटस्य दक्षिणरेखा भूत्वा उज्ज्वला शृङ्गाटरूपेण भासमाना । शृङ्गाटं नाम त्रिकोणम् । वैखरी विश्वविग्रहा वाग् रूपप्रपञ्चमयवैखरीरूपा जातेति[३७] ॥

पूर्ववद् रौद्री क्रिया वैखरीति पदानि तस्यां प्रवर्तन्ते । तादृश पदवाच्यदेवीत्वेन सृष्टिरेखोत्पत्तिस्थानाभिमुख्येन परावृत्तदक्षिणरेखां भावयेत्। तेनैकेव देवी नानाधर्म वैशिष्ट्येन भिन्ना सती रेखात्रयात्मक शृङ्गाटवपुषा त्रिकोणदेहेन श्रीचक्रे शोभते । तथा हि लिपिसङ्केति तरेखाभिः ककरादिवर्णानां तैश्च तदर्थानां स्मरणं तथा त्रिकोणेरेखाभिः सृष्ट्यादिकृत्यानां तत्कर्तृदेवीनाञ्च स्मरणं यथा भवन्ति तथा दृढमभ्यस्य पूजयेदिति दिक् ।

कुण्डलिनीशक्तेरेव परादिशब्दस्यव्यवहारः

सामान्यरूपतया पूर्णाहन्तारूपा शैवीविसर्गशक्तिः कुण्डलिनीति कथ्यते । या सार्धत्रिवलयाकारा आम्नायेषु प्रतिपाद्यते । तत्र प्रमेयसाधनमहन्तारूपं कुण्डलिन्याः प्रथमोवलयः, प्रमाणप्रधानमहन्तारूपत्वं द्वितीयो वलयः, प्रमातृप्रधानमहंस्वरूपत्वं चास्यास्तृतीयोवलयः तथाविशिष्टार्धवलयः प्रमाप्रधानाहमात्मक इत्यस्या गामिकी रहस्य प्रक्रिया ।

इत्येवं रूपा परविमर्शात्मासौ परा संविदेव यदा वहिरौन्मुख्यलक्षणात् स्वातन्त्र्यात्ततद्रूपतयाऽवविभासयिषया स्वात्मन्येव प्रोल्लसति, तदा सा परा शक्तिर्घटपरादिभावं स्वात्माभिन्नरूपतया विमृशन्ती सुप्ताहिसदृशी शक्ति कुण्डलिनीति सर्वाम्नायेषु निगद्यते—

'प्रकाश्यः सर्ववस्तूनां विसर्गरहिता तु या'[३८]

किञ्च शैवशासनदृष्ट्या यदा योगीस्वात्माभिन्नशिवस्वरूप-परामर्शानुसन्धानवशाद्

विश्वात्मसाक्षात्काररूपायां समावेशभूमौ तिष्ठति तदास्य विसर्गशक्तौ समावेशो जायते येन स परमं शक्तिस्पन्दं स्वात्मनिचमत्कुर्वन् शक्तिकुण्डलिनी दशामाविशति । शक्तिकुण्डलिन्या स्वरूपम्—

या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा निरायारेति कीर्तिताः ।
हृद् विन्दुं वेतृयित्वान्तः सुषुप्तभुजगाकृतिः ।।
तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उमे ।
चन्द्राग्निरविनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश ।
क्षिप्तोदरे तु या देवी विषमूढेव सा गता ।।

सैव कुण्डलिनी भगवती—

'कला सप्तदशीतस्मादगृताकाररूपिणी'[३९] ।

परापराशक्त्यपरपर्यायां विसर्गशक्तेरियं बीजात्मिका मध्यमा दशा भवति । कामकलापरामर्शानुसारेण कौलयोग्यपि चर्याक्रमेतां शक्ति कुण्डलिनिं सिद्धयोगिनी सङ्घट्टात्मकसमावेशावसरेकामतत्त्वरूपतया साक्षात्करोति । तदुक्तम्—

अत एव विसर्गो यमव्यक्तह्यकलात्मकः ।
कामतत्त्वमिति श्रीमत्कुलगुध्वर उच्यते ।
कामस्य पूर्णता तत्त्वं सङ्घट्टे प्रतिभाव्यते[४०] ।।

अन्यच्च—

'सिद्धयोगिनीसङ्घट्टान्महामेलापोदपः ।'

इत्यस्मिन् सूत्रे महामेलापशब्देन सेयं शक्तिकुण्डलिनी निरूपिता यस्यां क्षणमात्रमपि स्थिति प्राप्त कौलयोगी वेद्यवेदकात्मशिवशक्त्यात्मद्वयविगलनेन तां शिवशक्त्यात्ममहासागरस्यरूपां स्थितिमनुभवति—इत्यस्यां सिद्धयोगिनीसङ्घट्टात्मकमहामेलापदशायां शक्तिकुण्डलिनीदशामनु-भवनयः कौलयोगी चर्याक्रममाचरति, स एव चर्याक्रमे धिकृतोऽस्ति । तस्मात् परिपूर्णस्वात्मावमर्शनिष्ठानां पूर्णाशयानामेवास्मिन्निरुत्तरसमावेशास्पदे चर्याक्रमे धिकारोनेतरेषाम् ।

सर्वैरनुभूयमाना देहोत्पत्तिप्रक्रियैवेयं विमृश्यपरिदृश्यमाना सम्यगवभ्रामयति, देहस्य विश्वस्य च शक्तिशिवमयतामयञ्च शक्तिसंवलितस्वात्मनो नित्यानन्दमयविसर्गतत्त्वम् । येन च शक्त्यात्मकस्वकुण्डलिन्या उद्बोधनं स्वाधीनं विज्ञातं सत सुकरं भवतीति ।

'तस्माट्वा एतस्मादात्मनः सकाशादाकाशःसभूतः, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीति । 'आत्मैवायमग्र आसीत्' आनन्दाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते 'इत्यादयः श्रुतयोदृश्यते । अनुभयूते च स्वमहिम्नि वर्तमानोऽयं पुरुषः स्वातन्त्रयादेव

स्वभावात् परिहाय स्वानन्दमगनतां स्थितिं प्रथमं जायामभिलक्ष्यति, अभिलाषश्च नान्तरेण शब्दनं सम्पद्यते, शब्दानुवेधस्य तत्रानुभूयमानत्वादिति तदभिलाषोत्पत्तिरेव शब्दतन्मात्रात्मकशुद्धाकाशावभासनात्मिकाशसृष्टिः। देहेऽपि सहस्राश्वः पादतलं यावदाकाशादिपञ्चभूतात्मके पृथ्वीस्थाने मूलाधारे प्रसुप्ता तिष्ठति।'

अत्र शिवमैमुख्यमेव शक्तेर्गायात्मता, तथा शक्त्यनुधावनमेव च शिवस्याभिलषितत्वापूर्णमन्यतादिविमोहः। नहि प्रकाशात्मशिवाधारं परित्यज्य शक्ते-स्थितियुक्तेतिप्रधानतया स्वाधारविमर्शनं विहाय पराहंभावं विमुच्येव यद् विरमतीव शक्तिः, तं विरामरूपं शून्यातिशून्यं महामायास्वरूपं शिवःस्वरूपतया प्रथममभिमनुते। ततः पुनः शक्तिः क्रमात्तत्त्वाध्वरूपतया बहिर्गच्छन्ती, पञ्चतत्त्वरूपतया वा धावन्ती पृथिव्यां तिष्ठति। शिवश्च तामनुगच्छन्नत्र देहे विद्योतत एव, परन्तु देहात्मतया न पुनः स्वरूपतयेति बद्धः पशुरुच्यते। यदा पुनः शक्तिप्रतिनिवर्त्य—पूर्णाहंभावस्वरूपा तिष्ठति, तदा शिवो भुक्तशिव इति उच्यते—

चिच्चमत्कृति रूपा विसर्गशक्ति।
स्वात्मनः स्वात्मनि स्वात्मक्षेपो नैसर्गिकी स्थितिः[४१] ।।

स्वात्मन्येव विसर्ग्रस्योन्मेषदशां परामृशन्ती 'प्राक् संवित्प्राणे परिणता' इति नयेन प्राणनरूपतां चावभासयन्ती प्राणकुण्डलिनीरूपतयागमेषु निरूप्यते। यद्यप्यस्यां प्राणकुण्डलिनीरूपायां विसर्गशक्तौ प्राणनरूपत्वाद्वा-हर्भावावभासनात्मिका स्थितिर्दृश्यते, तथाप्यत्र प्राणदिपञ्च वाहस्यानुन्मीलनात् स्वात्मानन्दचमत्कृतिमयत्वेनेव सर्वतः प्रवर्तत इयमेव प्राणकुण्डलिनी रूपा चिति शक्तिर्विसगस्यादिकोद्पात्मनि स्वरूपे स्फुरतीति कौलयोगिभि-रनुभूयते। यथा—

तामाश्रित्योर्ध्वमार्गेण चन्द्रसूर्यावुभावपि।
सौषुम्ने ध्वन्यस्तमितो हित्वा ब्रह्माण्डगोचरम्।।
तदा तस्मिन् महाव्योम्नि प्रलीनशशिभास्करे।
सौषुप्तपदवन्मूदः प्रबुद्धः स्यादनावृत्तः।।

यथा पितरौ भ्रातरावुत्पादयन्तौ सृष्टपरम्परात्मिकां सृष्टिं रक्षतस्तथैव तां लता-वृक्षादयोऽपि पुष्पफलबीजान्युत्पादयन्तः स्थगयन्ति। इति यथेदं निर्विवादं भूतपञ्चात्मकं जगत् परिदृश्यते। दृश्यतेऽनुभूयते चैकस्यादपरस्योत्पत्तिस्तथैवेषां मूलभूतस्यैकस्याकाशस्यापि च प्रकाशकत-याधारभूतस्तस्मादपि सूक्ष्मतम् स इव सर्वदानुगतः स्मार्ता एव स्वतन्त्रः परमेश्वरश्चिदाकाशचिद्घनचिदानन्दादितत्तद् विलक्षणतया तैस्तैः सिद्धयोगजनैरनुभूतः सर्वस्मात् पूर्वसिद्धोऽस्ति, आकाशादिरिवैकोऽपि यो स्मदादिब्रह्मकीटगुल्मादिरूपेण

चकास्ति । इत्यम्भूतः स एवाय महमस्मीत्यात्मानं सर्वशक्तिमन्तं विदित्वा पौनः पुन्येन निभाल्य स्वरूपस्थो योगी जागृतबोधकुण्डलीको देहस्याधारकचक्रं मत्वा कुण्डलीं स्वातन्त्रयशक्त्या द्रागेव यथोद्बोधयति । सन्ति यथान्यानि नामानि भगवत्यास्तथैव कुण्डलिनी कुण्डिकेत्याद्यपि नाम ।

माया कुण्डलिनी क्रिया मधुमती काली कला मालिनी ।
मातङ्गीविजया जया भगवती देवी शिवा शाम्भवी ।।
शक्तिशङ्करवल्लभा त्रिनयना वाग्वादिनी भैरवी ।
ह्रीङ्कारी त्रिपुरा परापरमयी माता कुमारीत्यसि[४२] ।।

तथाहि—

यत्षट्पत्रं कमलमुदितं तस्यया कर्णिकारव्या
योनिस्तस्या प्रथितमुदरेयत्तदोङ्कारपीठम् ।
तस्याप्यन्तः कुचभरनतां कुण्डलीति प्रसिद्धां
श्यामाकारां सकलजननीं सन्ततं भावयामि[४३] ।।

तथा च—

त्वां व्यापिनीति सुमना इति कुण्डलीति
त्वां कामिनीति कमलेति कलावतीति ।
त्वां मालिनीति ललितेत्यपराजितेति
देवि स्तुवन्ति विजयेति जयेत्युमेति ।।

परैव सूक्ष्मा कुण्डलिनी शक्ति शिवेन सह परस्पर सामरस्य रूपशक्यमन्यकभावात्मकं सङ्यदृयासाछेति यथा—

अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथशालिनी ।
कौलिकी सा परा शक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः[४४] ।।

अपरञ्च—

सात्र कुण्डलिनी बीजं जीवभूता चिदात्मिका ।
तज्जं ध्रुवेच्छोन्मेषाख्यं त्रिकं वर्णास्ततो पुनः [४५]।।

इत्यत्रापि सा पारमेश्वरी संविन्मात्ररूपा विसर्गशक्तिरेव गर्भीकृत-निखिलविश्वत्वार कुण्डलिनीशब्दव्यपदेश्या अञ्चकलारूपेति—

या सा कुण्डलिनी सात्र जगद्योनिः प्रकीर्तिता ।
तुष्टिरूपा तु सा ज्ञेया जीवभूता जगत्यपि ।।इति

अत्र योगीनां द्वे गती भवतः । तत्राद्या यथा केषाञ्चित् यदा प्राणापानौ मध्यमार्गे

लयं गच्छतस्तदा प्रथमं तावदधोमुखौ सन्तौ लम्बिकास्थानं भित्वाङ्, गुलिपिहितकर्णधोषवट् ध्वनन्तौ मूललाधार-चक्रं वेद्ययतः तदास्य योगिनो मूलाधारचक्रं सशब्दं पूर्णवेगेन परिवर्तत इति योगी प्राथम्येनानुभवति । ततो मूलाधारचक्रादुतित्थता मध्यवाहिनी प्राणशक्तिर्द्वितीयं नाभिस्थानगतं चक्रं वेधयति, यद्वशात्तद्द्वितीयमपि नाभिचक्रं वेगेन सशब्दं परिभ्रमति । तदानीं योगी यौगपद्येनानयोश्चक्रयोः परिवर्तनदशामनुभवत । तदनु तस्य योगिनः प्राणशक्तिर्नाभिचक्रात् समुत्थाय वेगेन हृदचक्रं वेधयित्वोर्ध्वं गच्छति, तदा स योगी हृच्चक्रस्यापि वेगेन परिवर्तनदशामनुभवति । ततः कण्ठस्थानमागता या मध्यवाहिनी प्राणशक्तिः कण्ठस्थानगतं चक्रमेव भ्रूमध्यस्थानगतं चक्रञ्च वेगेन वेधयति, यद्वशात्ते उभेचक्रेऽपि वेगेन परिवर्तते । इत्थं विन्दुस्थानगतं चक्रं वेधयित्वायं योग्यस्यां प्राणकुण्डलिनी स्पन्दनदशायां मूलाधारचक्रस्थानादारभ्य भ्रूमध्यस्थानगतचक्रपर्यान्तानां समस्तानां चक्राणां यौगपद्येन सवेगं परिवर्तनरूपत्वमनुभवति, यदनन्तरमेव योगिनमणिमाद्य-ष्टसिद्धयः समाश्रयन्ते ।

यथा—

वेधदीक्षा च बहुधा तत्र तत्र निरूपिता ।
सा चाभ्यासवता कार्या येनोर्ध्वोर्ध्वं प्रवेशतः ।।
शिष्यस्य चक्रसंभेदप्रत्ययो जायते ध्रुवः ।
येनाणिमादिकासिद्धिः................ [४६] **।।इति**

अथकामकलां परामृशन् योगी सिद्धयोगिनी सङ्घट्टावसरात्मके चर्याक्रम इमां प्राणकुण्डलिनीदशां विषतत्त्वप्रवेशसमयेऽनुभवति । इयमेव वेधदीक्षागंतनाद-विन्दु-शक्ति-भुजङ्ग-परेतिरूपा षोढा वर्णिता—

मन्त्रवेधं तु नादाख्यं विन्दुवेधमतः परम् ।
शाक्तं भुजङ्गवेधं तु परं षष्ठमुदाहृतम् [४७] **।।इति**

वेधदीक्षाषट्कस्य स्वरूपं निर्दिश्यते । मूलाधारचक्रादुत्थिता पूर्णाहन्तान्तमकमन्त्रस्वरूपा प्राणकुण्डलिनी पूर्णाहन्ताबलात् समस्तानि चक्राणि वेधयन्ती आदिमामन्त्रवेधदीक्षेति कथ्यते । मध्योर्ध्व बाहक्रमेण च प्रच्छलन्ती नादाकारा सा द्वितीया नादवेधदीक्षेति भण्यते । वीर्यस्वरूपा सा प्राणकुण्डलिनी समस्तं चक्रवर्गं वेधयन्ती तृतीयाबिन्दु-वेधदीक्षेति नाम्ना व्यपदिश्यते । शक्तिरूपतामापन्ना चक्रवेधनक्रियापरा सा तुर्या शाक्तवेधदीक्षा भवति । सर्पाकारतामादधाना चक्रवेधनञ्च कुर्वाणां व्युत्तिष्ठती भुजङ्गवेधदीक्षा पञ्चमी । पराशक्तिरूपतामाश्रयन्ती समस्तचक्रवेधनशीला सा परवेधदीक्षा षष्ठीति ।

अस्याः कुण्डलिन्याः क्वचन अष्टधा बलितत्त्वमयुक्तम्।
अष्टधा कुण्डलीभूतामृज्वीं कुर्यात्तु कुण्डलीम्[४८]।।इति

ध्यानविन्दुयोगचूडामणियोगकुण्डल्यादिषु सर्वासूपनिषत्सु मूलाधारस्थि-तायाः कुण्डलिन्याः एवोल्लेखोऽस्ति । परन्तु नहि सर्वेषामेकंदेवेयं सर्वत्र जागर्ति, केषाञ्चिदेवमहतां तथा जागर्ति । अतः केषाञ्चित् पूर्वं बोधगता, केषाञ्चिन्नादगता, केषाञ्चिद् हठयोगिनां वा, श्रीगुरुशक्त्या पूतात्मनां वा मूलाधारस्था प्रसुप्ता वायुगता शक्तिः प्रथमं जागर्ति । यद्यप्येकत्रजागृता सा सर्वत्र प्रभवति, तथापि न बोधकुण्डलिनी जागृतापि तथा नादप्राणादौ विशेषतो जागर्ति । एवमेव प्राणकुण्डलिनी जागृतापि न विशेषतो नादबोधयोः प्रभवति, तथाप्यभ्यासतः सर्वत्रक्रमात् प्रभवत्येवैकत्र जागृतापीति निश्चयः ।

अथ च पद्मासनस्थो स्वस्थो योगी गुदमाकुञ्च्याकुञ्च्यवायुमूर्ध्वगतं कुर्यात्, कुम्भकप्राणायामयुक्तश्च तिष्ठेत, तेनानेन मूलबन्धनाभ्यासेनापि कुण्डलिनी जागर्ति । या स्वीयात्मप्रकाशिका शक्तिः पञ्चभूतात्मतामेत्यन्तिमभूते स्थिरतामिवागत्य पुनःप्राणादिरूपतामेत्य बहिर्मुखतां प्रारभ्यान्तः करणवहिस्करणादिरूपासोमसूर्योत्पन्नवह्निरूपप्रमातृतां शिवेन सह विरवासीत्। सेदानीमन्तिमबहिर्मुखतां परित्यज्यान्तिमबहिर्मुखतादिमस्थाने मूलाधारे मध्यस्थाने स्थिरा भवति । ततोऽपि साधकशिवप्रयासकृतानुयनविनयलज्जितेवाभिमुखीभूयसाम-रस्यपर्यङ्कसहस्राशयगन्तुमुपक्रममाणा जागृतापदाभिलभ्यमाना क्रमात् षट्चक्रं विभेदयन्ती सहस्रारपर्यङ्के स्वात्मसमर्पणेन शिवं पुनःसमरसी करोति । उन्मिषन्त्यां शक्तौ शिवो जीव इवेन्द्रियव्यापारप्रवृत्तौ सुब्धः स्वभिन्नेदन्तास्पन्दीभूतं विषयं शून्यमारभ्य धरापर्यन्तं स्वात्मसात्कुर्वन् संसारीव रवीद्यति, पुनर्निमिषन्त्यां च तस्यां गृहीतविषयतया प्रतिनिवृत्तेन्द्रियक्षण इव सुषुप्त्यवस्थाक्षण इव वा जीव प्रमातेव शिवः स्वात्मविश्रान्तिसुरवमनु-भवति ।

पराकुण्डलिनीस्वरूपं निर्दिश्यते

परचितिरूपा विसर्गशक्तिर्यदान्तर्भावौन्मुख्यरूपान्तः कोट्यात्मनि स्वरूपे स्वात्मानं चमत्कुर्वाणा पूर्णाहन्तात्मके पद इदन्तासमावेशं तथेदंन्तात्मके पदे पूर्णाहन्तायाः समावेशं कुर्वती समधिव्याख्यानसामरस्य-दायिनीं क्रममुद्रारूपां जगदानन्दस्वरूपात्मिकां परा कुण्डलिनीदशां प्रकाशयति ।

यत्र कोऽपि व्यवच्छेदो नास्ति यद्विश्वतःस्फुरत् ।
यदनादृतसंवित्ति परमावृतवृंहितम् ।।
यत्रास्ति भावनादीनां न मुख्या कापि सङ्गति ।
तदेव जगदानन्दमस्मभ्यं शम्भुरुचिवान्[४९] ।।इति

किञ्चेदृशीं समावेशदशामनुभवन् समावेशचमत्कृतिवलादेव व्युत्थानेऽपि समस्तं भावजातं चिद्गगने लीयमानं पश्यन् योगी यदा किञ्चित् किञ्चिद् व्युत्तिष्ठति, तदा तस्य सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणापानसहितानि क्षणं प्रादुर्भूय स्वात्मन्येव लीयन्ते, इत्थं स हिण्डोललीलावदुभयतः प्रसरन्ती मन्तर्बहिः समावेशात्मिकां दशामुनभवन्नेव—

पराकुण्डलिनीधाम प्रविशति, येनास्योर्ध्वकुण्डलिनीरूपायां क्रियाशक्तौ समावेशो जायते, यदवशात् कौलयोग्यपि सिद्धयोगिनी सङ्घट्ट वेलायां निरञ्जन पदभाग् भवेत् ।

उक्तं हि केनचिदभियुक्तेन—

'क्रिया देवी निरञ्जनम्' इति ।

एवं कामकलारहस्याभिप्रायेण कामतत्त्वमिच्छाशक्तौ विषयतत्त्वं ज्ञानशक्तौ, निरञ्जनतत्त्वञ्च क्रियां शक्तावन्तर्भवति । तथेच्छाशक्तिः शक्तिकुण्डलिनीति, ज्ञानशक्तिः प्राणकुण्डलिनीति क्रियाशक्तिः पराकुण्डलिनीति च तत्र तत्र शिवागमेषु व्यपदिश्यते ।

अत्र स्वशोध-प्रबन्धे एतदेवोपर्युक्तं तत्त्वं स्थालीपुलाकन्यायेन विदुषां पुरतो विधायात्मानं कृतकृत्यं मन्वानः शिव-शरणं गच्छामि ।

षट्चक्राणां परिचयः

शरीरेऽस्मिनेकेषां तत्त्वानां सद्भावेऽपि योगसाधने त्यावश्कज्ञातव्या-वयवादीनां स्वरूपाणि तत्र कर्तव्यध्यानादिकं विज्ञाय कैवल्योपलब्धये चक्रज्ञानं परमोपयोगीति तद्विचार आरभ्यते योगिनो मानवशरीरं सप्तप्रासादं भवनं मन्यन्ते । तत्र मूलाधारस्वाधिष्ठान मणिपूरक अनाहत-विशुद्ध-आज्ञा सहस्रारचक्राणीति सप्तप्रासादाः भवन्ति ।

यदि विश्वेऽस्मिन् सर्वेभ्यो वस्तुभ्योऽद्भुतं किमपि वस्तु विद्यते, तदिदं मानवशरीर मेवास्ति । एतद् द्वारैव भौतिकाध्यात्मिकजगतो नेके चमत्कारा उपलभ्यन्ते । अतो मानवशरीरमाश्चर्याणामाश्चर्यमुच्यते । अनेनैव निर्वाणसुखम्, निर्विकल्पकसमाधिः, भगवत्प्राप्तिश्चावाप्यते । शरीरं व्यवहारस्य परमार्थस्य च मुख्यमस्तिसाधनम् । जनकल्याणभावनया अपि मानवा अस्वस्थे शरीरे नात्मनो नापि समाजस्य देशस्य वा वास्तविकं कल्याणं कर्तुं प्रभवन्ति । अतो योगसाधन द्वारा शरीरारोग्यसम्पादनमत्यावश्यकमस्ति ।

यथा भूमण्डलस्याधारो मेरुरस्ति, तथैव मानवशरीरस्याधारो मेरुदण्डः । मेरुदण्डो हि पृष्ठमांससंल्लग्नस्त्रयस्त्रिं शदस्थिखण्डैः सम्बद्ध आभ्यन्तरे वकाशवान् वर्तते । अस्याधस्तनोभागो तितीक्ष्णः सूक्ष्मश्चास्ति । तत्समीपवर्ती भागः कन्द इति नाम्ना व्यवह्रियते । अत्रैव जगदाधारमहाशक्तेः प्रतिमूर्तिः कुण्डलिनी विराजते । मेरुदण्डा-द्बहिर्वामभाग इडानाम्नी चन्द्रनाडीदक्षिणभागे च पिङ्गलाख्या सूर्यचाडी सम्बद्धा चकास्ति । तयोर्मध्ये तेजोरूपा सुषुम्णानाडी तु मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे मूलाधारकन्दभागादारभ्य

कपालस्थितब्रह्मरन्ध्र सहस्रारपर्यन्तं गच्छति । यथा कदलीस्तम्भे दलानि भवन्ति, तथैव सुषुम्णाया आभ्यन्तरे क्रमशो वज्रा, चित्रिणी, ब्रह्मनाड्यः सन्ति । मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे ब्रह्मनाड्यां ग्रथितानि षट्कमलानि सन्ति यानि षट्चक्राण्युच्यन्ते । प्रत्येकं कमलं विभिन्न वर्णं विभिननसंख्याकदलं च विद्यते । इमानि षट् येषाभवयवानां सम्मुखे मेरुदण्डस्याभ्यन्तरेविद्यन्ते । तेषां नामानि प्रसिद्धानि सन्ति । यथा—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमेव च ।
अनाहतं विशुद्धाख्यमाज्ञा षट्चक्रमुच्यते[५०] ।।इति

तत्र प्रथमं मूलाधारचक्र वर्णनम्

अथाधारपद्मं सुषम्णाख्यलग्नं
ध्वजाख्यो गुदोर्ध्वं चतुःशोधपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-
र्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः।।इति

मूलस्य शरीरकारणस्य विन्दोराश्रयत्वेनेदं चक्रं मूलाधार चक्रे-त्युच्यते । मेरुदण्डस्याधस्तात् कन्दप्रदेशसम्बद्धपायूपस्थयोर्मध्ये विद्यमान-मेतच्चक्रकमलं सुवर्णं वर्णं वर्तते । इदं चक्रं चतुष्कोणमस्ति । अस्य बीजं कमलबीजं 'लं' इति वर्तते । एतन्मध्ये स्वयम्भूलिङ्गमस्ति । यस्य चतुर्षुदिक्षु सार्द्धत्रयावर्तसर्पाकारा स्वमुखे पुच्छं दधाना सुप्ता कुण्डलिनी शक्तिर्विराजते ।

तथा चोक्तम्—

विद्युदविलासवपुषःश्रियमावहन्तीं
यान्तीं स्ववासभवनाच्छिवराजधानीम् ।
सौषुम्णमार्ग कमलानि विकासयन्तीं
देवीं भजे हृदि परामृतसिक्तगात्राम्[५१] ।।इति

इदं चक्रं कामफलप्रदं कामरूपाख्यं पीठमप्युच्ते । अत्रोपासकानां सकलकामनासिद्धिर्भवति । एतत्समीपे किञ्चिदूर्ध्वं मूलकन्दः पक्ष्यखण्डस्वरूपोऽस्ति, यतः सर्वनाड्यो निःसरति ।

तदुक्तम्—

उर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् ।
ततो नाड्यः समुत्पन्ना सहस्राणि द्विसप्तितः[५२]।।इति

मूलाधारचक्रे डाकिन्याः स्थिति

अस्मिन् मूलाधारचक्रे वसन्ती चतुर्भिर्भुजैर्युक्ता रक्तनेत्रा काञ्चनशोभां वहन्ती

डाकिनीदेवी साधकानां तत्त्वज्ञानं सम्पादयति । ब्रह्मणा शक्तित्वादस्याः अपि चतुर्वाहुत्त्वम् ।

वज्रिणी नाडी मुखप्रदेशे मूलाधार पद्मकर्णिकाया मध्ये वर्तमानं विद्युत्समानाध्वनि स्निग्धं योन्याकारं त्रिकोणम्, तदन्तः कामवायुः 'कलीं' इति कामबीजस्य रक्तवर्णं कोटिसूर्यभास्वरं विलसति । तथा चोक्तम्—

आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।
त्रिकोणमध्ये देवेशि कामबीजं सुलक्षणम्[५३] ।।इति

तत्र स्वयम्भूलिङ्गास्यावस्थितिः—

तस्मिन् योन्याकारत्रिकोणे द्रवीभूतसुवर्णकमनीय कान्तिर्ज्ञानिनां योगिनां तत्त्वज्ञानेन ध्यानैकतानमानसानां मुनीनाञ्च स्वरूपचिन्तनया प्रकाशशीलः पूर्णचन्द्रमण्डलप्रकाशकुण्डलिन्याः समं निवासशीलः शम्भुः 'स्वयम्भुलिङ्गम्' वर्तते ।

स्वयम्भुलिङ्गोर्ध्वे कुण्डलिन्याः स्थितिः

स्वयम्भुलिङ्गोर्ध्वे विसतन्तुतनीयसी जगतां मोहजनिकां मायारूपिणी ब्रह्मद्वारमुखं स्वमुखेनाच्छादयन्ती सार्धत्रिवलयाकारा स्वयम्भुलिङ्गोपरि सुप्ता पुष्परसपानोन्मत्ता लिकुलसमं मधुरं कूजन्ती श्वासप्रश्वास क्रमेण प्राणिनां प्राणांश्च धारयन्ती कुलकुण्डली विलसति ।

तदुक्तम्—

भिद्यमानात् पराद् विन्दोख्यक्तात्मा र वो भवत्[५४] ।।इति

कुण्डलिन्याध्यानफलम्

मूलाधारचक्रा भ्यन्तरविवरे कोटिसूर्यप्रकाशां कुलकुलिनीं ध्यात्वा साधाको वाचामधीश्वरतामधिगच्छति । किञ्च निरामये भूत्वा परमेश्वरपरायणः सन् निरन्तरं सुरभारतीविरचितानेककाव्य प्रबन्धैश्चिरं सकलगुरुगुरुन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन विद्रवब्द्रूसुरांश्च सेवते ।

द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रम्

सिन्दूरपूर रुचिरारूण पद्ममन्यत्
सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णै-
र्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः।।इति

उपस्थसमीपे सुषुम्णानाड्यां हीरकप्रभं सिन्दूरवर्णमिदं चक्रं विद्यते। अत्र षड् दलानि सन्ति, तेषु क्रमशःसानुस्वाराणां ब-भ-म-य-र-लेति षण्णां वर्णानां स्थितिर्विद्यते।

अस्य बीजं वरुण बीजं 'बं' इति वर्तते।

तत्राम्भोजमण्डलम् तद्ध च वरुणबीजस्थितिः

निरुक्तस्वाधिष्ठानपद्मकर्णिकायां शुक्लवर्णधर्मचन्द्रसमेतम्भोजमण्डलम् विलसति, तस्मिंश्च शारदशशिविशदं मकरवाहनं वरुणबीजं 'वं' अवतिष्ठते । अत्र वमिति वरुणबीजस्थित्या वरुणस्यापि स्थितिरवगन्तव्या ।

वरुणबीजस्याङ्के विष्णोरवस्थानम्

तस्य वरुणबीजस्याङ्कदेशे विलसितो नीलजीमूतकान्तिः पीताम्बरधरः श्रीवत्सकौस्तुभविभूषिताङ्कश्चतुर्भुजो रुचिरां श्रियमादधानः श्रीविश्वम्भरो विराजते ।

अस्मिन् स्वाधिष्ठान पद्मे नीलकमलकान्तिर्विविधाभरणभूषितादिव्या-म्बरधरा नानायुधोद्यतकरा राकिणीशक्तिर्विराजते । यथोक्तम्—

मूलाधारादिषट्परमान्तर्गतशक्तीनां स्थितौ—

विशुद्धौ डाकिनी देवी, राकिणी चाप्यनादृते ।
लाकिनी मणिपूरस्था ध्वाधिष्ठाने तु काकिनी[५५] ।।इति

तृतीयं मणिपूरकचक्रम्

'मणिमट् भिन्नं तं पूरं मणिपूरं ततो विदुः'[५६] ।इति

यथा—

तस्योर्ध्वे नाभिमूले दशदललक्षिते पूर्णमेघप्रकाशे
नीलाम्भोजप्रकाशैरूपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद् वैश्वानरस्या रूणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्बाह्ये स्वस्तिकाख्यैस्त्रिभिरभिलसितं तत्र वह्नेः सबीजम् ।।

मेघसदृशं महाप्रभं विद्युदाभं च चक्रमिदं नाभिप्रदेशे मेरुदण्डस्या-भ्यन्तरे सुषुम्णायां स्थितमस्ति । श्वतत्कमलं नीलवर्णं विराजते । अत्र दशदलानि सन्ति । तेषु क्रमशः सानुस्वाराः ड-ढ-ण-त-थ-द-ध-न-प-फेति दर्शवर्णाः सन्ति । अस्य बीजं वह्निबीजं 'रं' इति वर्तते । कणिकायां लाकिनी शक्तिर्विराजते । एतस्य क्वचन नाभिचक्रमित्यपिनाम श्रूयते ।

तस्मिंस्त्रिकोणे वह्निमण्डले मेषवाहनं रक्तवर्ण चतुर्भुजं 'रं' इति वह्निबीजं ध्यायेत्। अत्र वह्निबीजस्य स्थितेतत्र वह्नेरपि स्थिति रित्यवधेयम्, मन्त्रदेवतयोर-भेदस्य सर्वतन्त्र ति सिद्धत्वात् । एवञ्च यत्र-तत्र यद्देवताबीजोपस्थितिस्तत्र तददेवता-स्थितिरप्यवधेया ।

अत्र पद्मेलाकिनीशक्तेरवस्थिति–मणिपूरपद्मकर्णिकायां सकललोकशङ्करीपीत-वस्त्रालङ्कारादिभिरलङ्कृता भुजचतुष्टयधारिणी, श्यामा रुद्रशक्तिर्लाकिनी विलसतितमाम्।

मणिपूरकचक्रचिन्तनफलम्—

साधको नाभिस्थानगत मणिपूरकचक्रध्यानेनाविरतमवनिमण्डलस्य पालने संहरणे च नितरां समर्थो भवति। भगवती वाग् वादिनी चास्य वदनकमलं सततमेवाधिवसति।

ततस्तुरीयमनाहतचक्रम

शब्दब्रह्ममयं शब्दो नाहतस्तत्र दृश्यते।
अनाहताख्यं परमं तन्मुनिभिः परिकीर्त्यते[५७]।।इति

उद्यदादित्यसन्निभस्यास्य चक्रस्य स्थितिर्हृदयसन्निहितायां सुषुम्णाया-मस्ति। चक्रमिदमरुणवर्णैर्द्वादशमिर्दलैर्युक्तं वर्तते। द्वादशसु दलेषु क्रमशः क-ख-ग-घ-ङ-च-छ-ज-झ-ज-ट-ठे ति द्वादशवर्णाः सानुस्वाराः स्थिताः सन्ति। अस्य बीजं वायुबीजं (यं) इति वर्तते। कणिकायां काकिनी शक्तिश्च विराजते—

तथा चोक्तम्—

एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे विमलं पद्मसुन्दरम्।
शोभितं द्वादशैः पत्रैः शोणवर्णसमन्वितम्।।
पद्ममध्ये बीजकोषे षटकोणमध्यमं शुभम्।
मण्डलस्य मध्यदेशे वायुवीणं मनोहरम्[५८]।।इति

तत्र वायुबीजं तत्रेशस्थितिश्च

वायुमण्डलस्य मध्ये चानन्दमयं चतुर्बाहु समन्वितं कृष्णसारमृगवाहनं श्रेष्ठं वायुबीजं वरीवर्ति। यथोक्तम्—

अनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्यते।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्[५९]।।इति

एतत्पदमकर्णिकायां काकिनीशक्तेरवस्थितिः

अनाहताख्यपद्मस्य कर्णिकायामीश्वराख्यस्य शिवस्यपार्श्वे।

तत्पार्श्वेध्यानमाकुर्यात् काकिनीं परमेश्वरीम्[६०]।।इति

ईश्वरपार्श्ववर्तिनी त्रिनेत्रा चतुर्भुजा पीवर्णा नानालङ्कारभूषिता पाशक-पालवरा भयकरासाधकानां हितं सम्पादयन्ती सहस्रारगलितामृतरसेनार्द्रीकृतहृदया कङ्कालमालिनी काकिनी शक्ति विराजते।

अनाहतचक्रचिन्तनफलम्

अभीष्टसम्पादने कल्पपादपस्वरूपस्य निवकम्पदीपशिखाकारेण जीवात्मना संशोभितस्य भगवतः शर्वस्य निवासभूतस्य सूर्यमण्डलारूण-किरण सम्पर्केण प्रोत्फुल्लानां केशराणां शोभयान्वितस्यास्या नाहतपरम-स्यध्यानात् साधको बृहस्पति तुल्यः सर्वशास्त्रविद् वाक्पटुः सृष्टिस्थिति संहारक्षमो ज्ञानिनां श्रेष्ठो निरन्तरकाव्यामृतरसास्वादन-निपुणो नारायणसदृशो योगी परकायप्रवेशयोगताञ्च लभते ।

तथोक्तम्—

ध्यायेद् यो हृदिपङ्कजं सुरतरुं सर्वस्य पीठालयं
देवस्यानिलहीनदीपकलिकाहं ऐन संशोभितम् ।
भानोर्मण्डलमण्डितान्तरलसत् किज्जल्कशोभाकरम्
वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशक्षमः[६१] ।।

पञ्चमं विशुद्धचक्रम्

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत्परम्[६२] ।।इति

अस्य चक्रस्य स्थितिः कण्ठप्रदेशे मूले विद्यते । एकत्कमलं धूम्रवर्णैः षोडशदर्लैयुतमस्ति । तत्र षोडशसु दलेषु अ-आ-इ-ई-उ-ऊ-ऋ-ॠ-ऌ-ए-ऐ-ओ-औ-अं-अः इत्येते षोडशस्वराः विराजन्ते अस्य बीजं नभोबीजं 'हं' इत्यात्मकस्य नभोबीजस्याङ्के गिरिजाभिन्नदेहस्त्रिलोचनः पञ्चाननः शार्दूलचर्मवसनः सदाशिवो देवो निवसति ।

विशुद्धपद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तेश्चन्द्र-मण्डलस्य चावस्थितिः

अस्मिन् काले सुधाधवला चतुर्भिः करैः शरचापवाणाङ्कुशान् धारयन्ती पीतवसना शाकिनीशक्तिर्निवसति, अस्य कमलस्य कर्णिकायां सम्पूर्णं निवकलङ्क मृगाङ्कमण्डलं विलसति । एतच्चन्द्रमण्डलश्च योगाभ्यासविशुद्धचेतसः साधकस्य निर्वाणमुतक्तकारणं वर्तते ।

एवञ्च कर्णिकान्तरनभोमण्डलमध्ये चन्द्रमण्डलं तत्र नभोबीजं तत्रार्द्धनारीश्वरः सदाशिवः शाकिनीशक्तिश्चेत्यवधेयम् ।

यथोक्तम्—

पद्ममध्ये वराटे च जनलोकं सुसुन्दरम् ।
महामोहान्ध्यशमनं तद्वाध्ये चन्द्रमण्डलम्[६३] ।।इति

एतत्पद्मचिन्तनफलम्

य: शान्तचेता: साधको विशुद्धचक्रचिन्तने निरवधिचित्तं विदधाति। स: कविर्वाग्मी, ज्ञानी तथा त्रिलोकदर्शी निखिललोककल्याणकारी, योग, शोकविमुक्तश्चिरञ्जीवी भवति ।

प्रष्ठमाज्ञाचक्रम्

आज्ञाचक्रस्य नामकरणे उक्तम्—

आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति विश्रुतम् ।[६४]

विशुद्धचक्रस्योर्ध्वं भ्रुवोर्मध्ये द्विदलमाज्ञाचक्रम् वर्तते ।

अत एवोक्तम्—

'आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये चक्रं च द्विदलं परम् ।' इति

चक्रमिदं भ्रुवोर्मध्ये मेरुदण्डस्याभ्यन्तरे ब्रह्मनाड्यां स्थितमस्ति । कमलमेतत् श्वेतवर्णं द्विदलञ्च वर्तते । तत्र तयोर्दलयो: स्वानुस्वारौ ह-सौ द्वौ वर्णौ विद्येते पदमस्यास्य कर्णिकायां शशिसमधवला हाकिनी शक्तिः षडानना विद्या वरा भयकपाल-डमरूजपमालाससमङ्कृतकरकमला-शुभ्रचित्ता विराजते ।

आज्ञापद्मकर्णिकायां मनस: कर्णिकान्तस्त्रिकोणे चेतसाख्यशिवस्य प्रणवस्य च स्थिति:—

आज्ञापदमस्य कर्णिकायां सर्वशास्त्रप्रसिद्धमतीन्द्रियं सूक्ष्मरूपं मनो निवसति । अस्य कमलस्य कर्णिकान्तत्रिकोणे चेतराख्यशिवलिङ्गं विराजते ।

आज्ञाचक्रचिन्तनफलम्

आज्ञाचक्रचिन्तननिष्ठ: साधकवर: परकायप्रवेशक्षम: सर्वज्ञ: सर्वदर्शी मनसा वाचा कर्मणा च सकललोकोपकारको द्वैताचारशील: परमसिद्धियुक्तो दीर्घायुस्तथा लोकत्रयसृष्टिस्थितिपालकर्ता च भवति ।

अस्मिन्नाज्ञाचक्रे निरुक्तत्रिकोणस्यान्त: प्रणवरचनारूपेण स्थित: अकारोकारसङ्घातरूप ओङ्कारप्रकाशशीलो निवसति, तस्यैवोकारस्योर्ध्वमर्धचन्द्राकारचिह्नं विलसति । अर्धचन्द्रोर्ध्वे विन्दुरूपीमकारो निवसति,· मकार विन्दुरूपेण तत्र वर्तत इत्यर्थ: ।

अस्मिन्नानन्दमयसदने आज्ञाचक्र स्थितं प्रणवं परितो मनसि निलीने सति श्रीनाथचरणाराघनविहितां विषयसम्बन्धोच्छेदकारिणीं चेतस: स्थैर्यसम्पादिनीं योनिमुद्रां खेचरीमुद्रां बद्ध्वा निरन्तरं प्रणवानुशीलनात् साधको योग्यग्निस्फुलिङ्गान् पश्यति । निरुक्तायामाज्ञाचक्रकर्णिका यामग्निचन्द्रसूर्यमण्डले इव भगवान् परमशिव: साक्षाद् भवति । अयमेव भगवान् शिव: सर्व प्रपञ्चानां सृष्टिस्थिति संहारान् स्वविभवेन निर्वर्तयति ।

अपरञ्च सहस्रारचक्रम्

एषां षण्णां चक्राणामुपरि सहस्रारचक्रं विद्यते । तत्स्वरूपमुक्तम् । यथा—

सहस्रारं महापद्मं शुक्लवर्णमधोमुखम् ।
अकारादिसकारान्तौस्फुरद्वर्णैर्विराजितम्[६५] ।।इति

निरुक्तमहानादोर्ध्वे शङ्खिन्या नाड्या अग्रभागे शून्याकारस्थाने तथा ब्रह्मरन्ध्रस्थिताद् विसर्गात् प्रकृतेरधः प्रदेशे विसर्गस्य ब्रह्मरन्ध्रे स्थितिमाह—

ततो वायुर्महानादो ब्रह्मरन्ध्रं ततःपरम् ।
तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम्[६६] ।।इति

प्रकाशरूपं परिपूर्णचन्द्रवदतिशयशुक्लवर्णधोवक्त्रं कमनीयाकृति रक्तभास्वरकेशरसमूहं ललाटादिषु विन्यस्तैरकारादिज्ञकारान्तै । पञ्चाशद् वर्णैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपं सहस्रदलं पद्मं विलसति । यथोक्तम्—

अकारादिसकारान्तं स्फुरद्वर्णैर्विराजितम्[६७] ।
मातृकाक्षरसम्भूतं सहस्रारं सरोरुहम्[६८] ।इति

एतस्य सहस्रदलकमलस्य कर्णिकायां परमामृतसमूहेषु स्निग्धं निर्मलं सम्पूर्णचन्द्रमण्डलं विद्यते । निरुक्तचन्द्रमण्डलाभ्यन्तरे विद्युत्स-दृशकान्तित्रिकोणमस्ति तस्य त्रिकोणस्य मध्ये सकलसुरगणैः सेवितमति-गुह्यं शून्यं परं विन्दुरूपं स्फरति ।

निरुक्तः परशिव एव श्रीगुरुरूपो दीक्षागुरुरूपेण धरायामवतीर्यामृतजयतत्तदुपास्य देवतातत्तन्मन्त्रदीक्षया साधकानां परमपुरुषार्थ निर्वर्त-यति । एतच्चोक्तम्—

मनुष्यचर्मणा नद्धः साक्षात् परशिवः स्वयम् ।
स्वशिष्यानुग्रहार्थास्य गूढं पर्य्यटति क्षितौ[६९] ।।इति

सहस्रदलकमलकर्णिकायां शैवाः शिवस्थितिं वैष्णवाः मानवाः भगवतः परमपुरुषस्य विष्णोः स्थानम्, हरिहरोभयोपासकाः श्रीहरिहरपदम् श्रीपराशक्तिभक्तिरसास्वादनाशक्ताः शाक्ताः श्रीपरशक्तिस्थानम्, योगीन्द्राश्चा-मलं प्रकृतिपुरुषस्थानमालयन्ति । यथा—

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणाः
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे ।
पदं देव्यादेवीचरणयुगलानन्दरसिका
मुनीन्द्रा अप्यन्ते प्रकृतिपुरुषस्थानममलम्[७०] ।।इति

सहस्रदलकमलज्ञानफलम्

अस्मिन् सहस्रदलकमले स्वेष्टदेवता वस्थितिं ज्ञात्वा स्वाभिष्ट-देवतादत्तचित्तः

संसारेऽस्मिन् शुभाशुभसकलकर्मक्षयाद् भोगहेतुभूतकर्मान्तरानुदयाच्च पुनर्जन्मपरिग्रहं न करोति, तथाऽस्य साधकस्यस्वाभीष्ट कार्याणि सम्पादयितुमनिष्टानि कर्माणि च परिहर्तुं समग्राशक्तिर्जागर्ति ।

निरुक्तसहस्त्रदलकमलकर्णिकान्तर्वर्त्तित्रिकोणेशशिनः षोडशभागैकरूपा प्रातःकालीन-सूर्यसदृशारूपवर्णा सूक्ष्ममृणालसूत्रस्य शतभागैकरूपा परशक्तिस्वरूपा क्षयोदयरहिता सततप्रकाशवत्पधोवक्त्रा प्रचुरामृतवर्णिय-मानाम्नी कला विलसति ।

तस्या अमा कलाया अन्तर्गता परात्परतरा केशाग्रसहस्त्रभामैक भागरूपातिसूक्ष्मा प्राणिनां चैतन्यस्वरूपा ब्रह्मानन्ददाभिन्यवर्धचन्द्रवत्कु-टिला कारा द्वादशसूर्यसमप्रकाशा निर्वाणकलात्रिलसति ।

अमाकला निर्वाणकलयोः स्वरूपं वर्णितम्—

अत्र नित्योदिता बुद्धिक्षयहीना अमाकला ।
तन्मध्ये कुटिला निर्वाणाख्या सप्तदशीकला[७१] ।।

एतस्या निर्वाणकलाया मध्यदेशे निखिलप्रपञ्चसृष्टेरादौ वर्तमाना, अत एवा पूर्वाऽनन्तादित्यप्रभात्रिभुवनजननी सूक्ष्मतपा त्यन्तगुह्या सागरस्या मृतजनितपरमामृतधाराधरा प्राणिमात्रस्य जीवात्मस्वरूपा योगिनां हृदये तत्त्वज्ञानसम्पादिका परं विन्दुस्वरूपा निर्वाणशक्ति-र्विलसति।

अत्रनिर्वाणकलान्तर्निर्वाणशक्तिस्थितेरभिधानेऽपि नादोपरि तस्याः स्थितिरित्यवधेयम् । तदुक्तम्—

निर्वाणाख्यान्तरगता वह्निरूपा निबोधिका ।
नादो व्यक्तस्तदुपरि कोटयादित्यसमप्रभा ।।
निर्वाणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी[७२] ।।इति

तस्या निर्वाणशक्त्या अभ्यन्तरस्य नित्यस्वरूपं योगिभिः स्वानुष्ठित-योगमात्रवेद्यं नित्यानन्दाख्यं तत्त्वज्ञानप्रकाशकं निर्मलं परब्रह्म स्थानं वर्तते ।

एवञ्च सम्प्रदायभेदेन संज्ञाभेदेऽपि शैवशाक्त वैष्णवादीनां सर्वेषामेवोपा-सकानां चरमलक्ष्यभूतं पदमित्यवधेयम् ।

अनेन षट्चक्र क्रमेण–

सहस्त्राराम्बुजा रुद्रा सुधासारभिवर्षिणी ।
तडिल्लतासमरुचिः षट्चक्रोपरि संस्थिताः ।।इति

इत्युपसंहारवचनेन मूलाधारमादाय सहस्त्रारपर्यन्तं गच्छन्तीं महामहिमामयीं कुण्डलिनीं

संस्तूय संक्षेपतश्च प्रस्तूतय निरमामि नमामि च तां कुण्डलिनीमिति शम् ।

शिवशक्तयोः सामरस्ये प्रकाशिविमर्शतत्त्वनिष्पत्तिः

सहजा धेया शब्दशक्तिरितिभेदेन शक्तिस्त्रिधा भवन्ति। जातमात्रस्य पक्षिणो काशे उत्पन्नश्च शिक्षायाः अभावेऽपि तेषां स्वाभाविकी गतिः सहजाशक्तिरिति । आधेयाशक्तिश्च पाषाणादिना निर्मितायां प्रतिमायां प्रतिष्ठाविधिना स्थापिता विष्णवादिदेवशक्तिः । शब्द शक्तिष्च घटशब्देन घट-घटत्वावच्छिन्नस्य विशेष्य-विशेषण-वाच्यवाचक-भावस्य शक्तिः इति । तत्र तिसृषु तासु शक्तिषु शब्दशक्तिरर्थबोधे ज्ञातैवोपयुज्यते न तु स्वरूपसती । तस्माच्च शब्दशक्तेः स्वरूपं कीदृशोभति जिज्ञासायां 'अस्माच्छब्ददयमर्थोबोद्धव्यः' इत्याकारा शब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारिका अर्थविशेष्यिका अथवा 'इदं पदमिममर्थं वोधयितुं' इत्याकारार्थ विषयकवोधजनत्वप्रकारिका इदं पदनिरूपित जनकतावत्त्वेन ईश्वरेच्छाविषयः वाचक बोधविषयत्वेनेश्वरेच्छाविषयश्च वाच्य इति तन्नये वाच्य-वाचकं भावो व्यवतिष्ठते । परन्तु नैयायिकमतमिदन्नयुक्तम्—अर्थेनासम्बद्धस्य शब्दस्य तद्बोधकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानस्य शक्तिस्वरूपसम्बन्धस्यार्थविषयकबोधजनकत्व घटितत्व अल्पाश्रयापत्तिः । विनिगमनाविरहेणेश्वरेच्छाबोधरूपभयोः शक्तित्वकल्पने गौरवाच्च । किञ्चदण्डात् घटो भवतु इतीच्छाविषयत्वमेव दण्डेघटजनकत्वं स्यादिति । 'अन्यथा सिद्धि शून्यस्य नियतापूर्ववर्त्तिता' इति कारिकाया घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्तित्वरूपस्य नैयायिक परिभाषितस्य घटजनकत्वस्यो-च्छेदापत्तिः । किञ्च धूमात् वह्निज्ञानं जायतामितीच्छाविषयत्वमेव वह्निधूमयोः सम्बन्ध स्यात् । तत्सम्बन्धमहिम्नैव च धूमात् वह्नेरनुमितिः स्यादिति व्याप्तेरूच्छेदापत्तिः । अथ च चक्षुरादिप्रमाणानां जनकत्व तद्घटितातिरिक्त सम्बन्धेनैव घटादिप्रमेयसम्बन्धानां घटादिविषय-कज्ञानजनकत्वदर्शनेन तद्वदेव शब्दानामपि जनकत्व तद्घटितातिरिक्तसम्बन्धे-नैवार्थ सम्बन्धानां शब्दानामर्थबोधकत्व स्यौचित्यात् । किञ्च निरुवते-च्छाया समवायेनात्मवृत्तित्वेऽपि शब्दार्थरूपसम्बद्धसम्बन्धि-वृत्तित्त्वाभावात् सम्बन्धत्वं दुर्वचम् । 'सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयाश्रितः' 'द्विष्ठः सम्बन्धः' इति च 'विशिष्टबुद्धिनियामकः' 'इति चाभियुक्तोक्तेः । स्वनिरूपित बोधविषयत्व-निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दवृत्तित्वञ्चेति तस्या द्विष्ठत्वमिति तु दुर्वचम्। आधाराधेयभावनियामकसम्बन्धस्यैव वृत्तितानियामकत्वेन निरुवतेच्छाविषयताया शब्दार्थयोरिच्छाश्रयतानिया-मकत्वानुपपत्तेः । अतः नैयायिकोक्तशब्दशक्तिस्वरूपपन्नसमीचीनम् । अतः प्राचीनैवैयाकरणैः' 'बोधजनकतारूपाशक्तिः' अङ्गीक्रियते ।

उक्तञ्च—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता तथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ।।इति

केचित्तु आधुनिकदेवदत्तादिस्थले नादित्वावशेषणविशिष्टबोधकारणतारूपायाश्च शक्तेर-भावात् । ततो बोधो न स्यादिष्यते च बोधो तः सङ्केतज्ञानमपि हेतुरित्युच्यते । पित्रादि सङ्केतज्ञानेऽपि अन्वयबोधप्रसङ्गात् न लाक्षणिकातिव्याप्तिश्चेति सङ्केतज्ञानमन्तराबोधानुद-याच्छाब्दबोधम्प्रतिसङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यः । तथा चावश्यकत्वात् सङ्केत एवं शक्तिरस्तु, आधुनिकदेवदत्तादिपदे पित्रादिः गवाक्षौ चेश्वरस्येतिवक्तुमशक्यमिति स्वीक्रियते, तन्न रोचते वैयाकरणेभ्यः । यतो हि सङ्केतस्य स्वरूप-हेतुत्वेगृहीतशक्तिपदादपि अर्थबोधापत्तिः । सामान्यतो ज्ञातस्य हेतुत्वे प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसङ्गात् । सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतां बोधेन चाभिचार । अत सर्वतः पर्यालोचनया वगम्यते यट् बोधजनकतारूपैवशक्तिः । एतादृशी बोधजनकतारूपाशब्दशक्तिर्द्विविधा प्रसिद्धाशक्तिरप्रसिद्धशक्तिश्चेति । तत्र प्रसिद्धा शक्त्या गङ्गापदप्रसिद्धस्य भगीरथ-रथवातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपार्थबोधो जायते, अप्रसिद्धा शक्त्यातु तीरादिलक्ष्यार्थस्यावबोध इति वैयाकरणभूषण-कारादीनां वैयाकरणानां मतं सिद्ध्यति ।

अतः—

फलव्यापारयोधातुराश्रये तु तिङ् स्मृतः ।
फले प्रधानं व्यापारतिङ्र्थस्तु विशेषणम्[७३] ।।इति

इतिकारिकानुसारेण फलव्यापारयोरिति । द्विवचनेन फलनिरूपिता व्यापारनिरूपिता च धातोः पृथक्शक्तिरिति 'एकवृत्तफलद्वयन्यायेन' पृथगुपस्थितिप्रयोजिकाखण्डशएवैकैवशक्तिरिति वा । अतएव फले स्तोकादिरूपकर्मणो भेदेन ग्रामादिकर्मणश्च भेदसम्बन्धेनान्वय इति ।

प्राचीनवैयाकरणामिदम्मतं शब्दशक्तिस्वरूपं नव्यवैयाकरणाः न सहन्ते । यतश्च बोधजनकतारूपशक्तिस्वीकारेऽत्माश्रयापत्तिः ।

आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवादिति—

नागेशोपाध्यायास्तु फलविशिष्टव्यापारेव्यापारविशिष्ट फले च पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः मन्यन्ते । यो हि पृथद्शक्तिस्वीकारे व्यापारोद्देश्यकफलविधेयकस्य फलोद्देश्यक-व्यापारविधेयकस्य च बोधास्या-पत्तिः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयप्रयोजिकायाः पृथगुपस्थितेःसत्त्वात् । एवं हि शक्तिनिरूपणप्रसङ्गे वैयाकरणलघुमञ्जूषामर्थविषयकत्वबोधजनकत्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिकेश्वरेच्छारूपा तादृशैच्छीया-विशेष्यतारूपा वा शक्तिरिति नानाविधाः पक्षा अवलम्बितास्तार्किकैः । नागेशेन च इच्छायाः विशेष्यतायाः वा सम्बन्धत्वस्य वचनाप्यदर्शनात् शाब्दबोधात् प्रथमं तादृशस्य सम्बन्धस्यावर्तमानत्वेन कार्याव्यवहित प्राक्क्षणावच्छेदेन वर्तमानस्यैव कारणतावच्छेदकतया तार्किकाभिमतशक्तेः सम्बन्धत्वं वक्तुमशक्यमित्याद्यनेकदोषैः तेषां शक्तिलक्षणं कौण्डभट्टाभिमतं

घटादिविषयबोधजनकघटादिपदानां सामर्थ्यरूपं शक्तिस्वरूपञ्चशक्तेर्भिन्न एव सम्बन्धःशक्तेः कार्यजनकत्वनियामकत्वेन दृष्टः यथा दीपगतप्रकाशकत्व शक्तेः कार्यजनकत्वे दीपवस्तुनोः प्रकाशकत्वशक्तयति रिक्त संयोगादिसम्बन्धत्वस्य वस्तुप्रकाशकत्वं नान्यथा, घटपटादि शक्तेरपि शाब्दबोधरूपकार्यजनने सम्बन्धत्वे स्वार्थबोधकत्वं नान्यथेत्यादि दोषश्च निरस्य 'वाच्यवाचकभावापरपर्यायी खण्डसम्बन्धरूपाशक्तिः इत्युक्तम्। एवं लक्षणे वाच्यवाचकत्वे न हि बोधजनकत्वबोधविषयत्वरूपे पूर्वोक्त-दोषापत्तेः किन्त्वखण्डोपाधिरूपपदार्थान्तरम्। स च वाच्यवाचकभावः शब्दार्थोभयनिष्ठ एव। 'तद् ग्राहकं चेतरेतराध्यासमूलं तादात्म्यम्। तच्च सङ्केतः तथापि पदनिष्ठशक्त्युपकारकत्वाच्छक्तिरिति व्यवहारः तस्य सम्बन्धाभावात्। भेदाभेदरूपस्य तस्य तत्त्वासम्यवात्। तद्घटकभेदस्याभेदस्य वा तत्त्वादर्शनात्[७४]' इति।

अत्र तादात्मस्य शक्तिग्राहकत्वं सङ्गच्छते न तु शक्तितत्त्वम्। अध्यासैश्चा-न्यस्मिन्नन्यधर्मावभासः 'यथा शुक्लो रजतत्त्वावभासः। तन्मूलकं यथा इदं पदार्थरजत-पदार्थयोस्तादात्म्यं तथा पदपदार्थ योरपि 'अयं घटः' इति तादात्म्यध्यासमूलकमेव न तु वास्तविकम्। 'सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः' इति भाष्यकृता स्वीकृतत्त्वात् शाब्दबोधोपपत्तये कल्प्यमानस्य सङ्केतस्य विनिगमनाविरहेण तादात्म्यरूपत्वस्य स्वीकारात्। स च सङ्केततो द्विविधः भेदरूपो भेदरूपश्च। भेदरूपः नैयायिकाभिमत अभेदरूपश्च वैयाकरणतान्त्रिकमात्राभिमतः।

महामहोपाध्यायेन नागेशभट्टेन स्वपक्षसंसाधनार्थं भाष्य प्रामाण्यमप्य-भिहितम्— 'सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः, यो यं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्दः' इति। इतरेतरा ध्यासो उच्यतेऽनेनेति करणे घञ्। स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञातस्यैवसङ्केतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम्। किञ्चपाणिन्यादिस्मार्तसंतस्यैव वाचकतानियामकत्वं नत्वाद्युकस्येत्याद्यपि दर्शितम्[७५]। इति। अत्रैव तस्य भावः' इति पाणिनिसूत्रस्य भाष्यस्यापि सम्मतिः नागेशेन प्रदर्शिताः। तत्र हि भाष्ये—

डित्थादिषु वर्त्यभावात् वृत्तिर्न प्राप्नोति डित्यत्वं डित्थता डम्भिहता डम्भिदत्वमिति। तत्रापि कश्चित् प्राथमकल्पिकः डित्थो डम्भिदृश्चेति। तेन कृपां क्रियां गुणं वा यः कश्चित् करोति स उच्यते डित्थत्वं त एतत् डाम्भिदृत्वं त एतत् एवं डित्थाः कुर्वन्ति। एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति। यः तर्हि प्राथमकाल्येको डित्थो डम्भिदृश्च तस्य वर्त्यभावात् कृतिर्न प्राप्नोति नैषदोषः यथैव तस्य काथञ्चित्कः प्रयोग एवं वृत्तिरपि भविष्यति। यद्वा सर्वे भाषाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावः तदभिधाने। किमेतैत्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्देन द्वाभ्यामर्थः यदा सर्वे शब्दाः स्वेनाऽर्थेन भवन्ति[७६]। इत्युक्तम्।

शब्दकौस्तुभकारैः श्रीमद्भिर्भट्टोजिदीक्षितैः घटादिविषयकबोधजनकघटादिपदानां सामर्थ्यमेव शक्तिरेव सम्बन्ध इत्युच्यते। तदखण्डरूपस्याशक्तेर्व्याख्यानविरुद्धान्नयुक्तम्। 'शक्तेरपि कार्यजनकत्वे सम्बन्धस्यैव नियामकत्वात्। दीपगत प्रकाशकत्वशक्तावपिसम्बन्धे सत्येव वस्तुप्रकाशकत्वं नान्यथेति दृष्टत्वात्[७७] ॥'

एतेन शक्तेर्भिन्न एव सम्बन्धः शक्तेः कार्यजनकत्वनियामकत्वेन दृष्टः यथा दीपगतप्रकाशकत्वशक्तेः कार्यजनकत्वे दीपवस्तुनोः प्रकाशकत्वश-क्त्यतिरिक्तसंयोगादिसम्बन्धत्व एव वस्तुप्रकाशकत्वं नान्यथा तथा घटपटादि-गतशक्तेरपि शाब्दबोधरूपपकार्यजनने सम्बन्धसत्त्व एवार्थबोधकत्वं नान्यथा। अतः यत्रोपकारकस्वभावः सम्बन्धोऽस्ति तत्र शक्त्याख्यो धर्मो नुमीयते सम्बद्धानां शक्तिसत्त्वेऽपि कार्यजनकत्वाभावादित्युच्यते—

वाक्यपदीये—

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते।'

शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः[७८]।।इत्युक्तम्

अतः शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः सङ्गच्छते। 'कः शब्दः कोऽर्थः इति प्रश्ने 'घट' इत्ययं शब्दः 'घट' इत्यर्थमर्थ। इत्येकाकारोत्तरदर्शनात्तयोरध्याससिद्धिः। 'घट इत्याकारकं ज्ञानं' इति व्यवहाराच्छब्दज्ञानयोरपि 'इति' शब्दस्य शब्दस्वरूपपरतात्पर्यग्राहकत्वात्। अत एव

'पदं श्रुतम्' पदार्थ श्रृण्ड 'अयं वदति' 'इत्यादिव्यवहारै'[७९]।

एवञ्चाध्यासपक्षाश्रयणेन श्रुतिस्मृतिपरप्रामाण्यान्यपि नागेशेन—

'वृद्धिरादैच्'[८०] ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म इति निरूपितम्।

नागेशाभिमताध्यासमूलकतादात्म्यं किदृशमित्युक्तमुत्कण्ठायाम्—'तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम्' तादात्म्यम्। अभेदस्याध्यास्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः[८१] इति। तथाध्यासमूलकस्य भेदविशिष्टाभेदस्यतादात्म्य-रूपत्वादेव शब्दार्थयोस्तादात्म्येन अगिनशब्दोच्चारणे मुखदाहाद्यापत्तिर्न भवति। अयमध्यासः आदिव्यवहार कृदीश्वरकृत एव। अतः वाच्यवाचक भावापन्नयोः शब्दार्थयोस्तदात्म्यमस्त्येवेति विचिन्त्योक्तम्।

वाक्यपदीये—

इन्द्रियाणां स्वविषये गवनादिर्योग्यता तथा।

अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा[८२]।।इति

यथा चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वविषयज्ञानजनने नादिकालिको व्यवहारः योग्यता वा तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्वारूपा भवति, तथा नादिशब्दानामर्थेन सह अनादिः सम्बन्ध एव तज्जनकतावच्छेदको धर्म उपपद्यते। अतः प्रयोक्तुः 'घट' इति शब्दोच्चारणेन

'घट' इत्ययं शब्दः 'घट' इत्ययमर्थः 'घट इतीदं ज्ञानम्' इत्येवं रूपैः शर्बैर्ज्ञानम्। अतः शब्दार्थज्ञानानां स्वभाव सिद्धः कश्चनविलक्षणः सम्बन्धो स्येकेति वैयाकरणानां महाभाष्यवाक्यपदीय मञ्जूषाग्रन्थकाराणाम्मते। अध्यासमूलकस्य शब्दार्थमानाभेदस्यानादिपरम्परा-निर्वचनायैव श्रीमतानागेशेन बौद्धार्थस्य कल्पनमिति कृतम्। एतेन व्याख्यानमेव सिद्धपतीदं यन्नागोजिभट्टाः प्राक्तनवैयाकरणानाम्यमुपस्थाप्य शब्दार्थयोस्तादात्म्यं स्वीकुर्वन्ति। तच्चानादिः। एतेन तेन अध्यासप्रकृत्यापि स्वीकृता। अतः शब्दार्थयोस्तादात्म्यमनादि त्वञ्चादिकालत एव सिद्धं भवति।

तान्त्रिकास्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यमभेदसम्बन्धेति पदेन व्यवहरन्ति। अत्र मते वाच्य वाचकभावस्थितिषु वाचकः शब्दः वाग्रूपः विमर्शाख्यः शक्तिपरकः, वाच्योऽर्थश्च प्रकाशरूपः शिवपरकः तयोःपरस्परमभेदः। अत एव शब्दार्थयोः परस्परभेदनेनान्वयः। विश्वसर्गः शिवशक्ति सामरस्यादेव जायते। तच्च सामरस्य सभेदेन अभेदश्च शब्दार्थरूपयोः शिवशक्तयोः अपार्थक्येनस्थितिः। एतदेव रघुवंशमहाकाव्यस्यादौ मङ्गल-श्लोकेन कविकुलगुरुः कालिदासः स्मरति—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[८३]।।

अत्रेदं परावागात्मनाहतभट्टारकशिवस्वरूपा षट्त्रिंशत्तत्वप्रसरण हेतुभूता संविदेन मातृका पदेनोच्यते तन्त्रशास्त्रे नित्याषो शिकार्णवादिग्रन्थेषु। सा एव मातृका वर्णमेलनेन मन्त्र शब्दवाग्रूपं धत्ते। शब्दराशेर्मातृका मालिनी कालिकेत्यादिभिः। पदैस्तत्र तत्र शास्त्रेषूच्यमाना परभैरवीय परावागात्मिका मातृकैव ज्येष्ठारौद्रयम्बिकाख्यशक्तिप्रसरणसम्भेदवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयकारणभूता वर्णसङ्घटशरीराणां सप्तकोटिमहामन्त्राणां जननी।

अत एव तन्त्रसद्भावे—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मताः प्रिये।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका[८४]।।

अन्यच्च—

अखिलमनाहतमूर्तिनात्युतीर्णस्वरूपिणीतरति।
कायाति नानानामप्रपञ्च रूपेण मातृकादेवी[८५]।।इति

अत्रेदं—शिवशक्तयादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुरनाख्यः परपरामर्शा-न्मानुत्तरः प्रकाश एव परं तत्त्वम्। स एव स्वातन्त्र्याद् विश्वमवविभा-वयिषुः प्रथमं शिवशक्तिरूपतां स्वात्मन्यवभासयति, अकारादिहकारान्तानां मातृकामुल्लासयतीति यावत्। अत्रानुत्तरलिपिरकारः विमर्शलिपिश्च हकारः। एतदर्थम्—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यूपः प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः।।इति

वचनमुपोद्वलयति ।

अन्यत्र तन्त्रालोके—

अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी ।
कौलिकी सा पराशक्तिरवियुक्तो यमा प्रभुः[८६]।।

इत्यनेन च स स्वार्थः प्रतिपादितः । पुनश्च सा शक्तिः वेत्युत्कण्ठायामुक्तम् ।

त्रिपुरा परमा शक्तिग्रद्या जातादितः प्रिये[८७]।।इति

एवं हि—

शिवः शक्त्या युतो यदि भवति शक्तः प्रभवितं ।
न चेदेवं न खलु कुशलःस्यन्तिुमपि[८८]।।इत्यादयश्च

अतः शिवशक्त्यपरपर्यायस्य वाच्यवाचकस्य शब्दार्थतादात्म्यस्योपपत्तिः । वैयाकरणनागेशस्य तन्त्रिका भिनिवेशं साधयति ।

किञ्च—

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यकितरञ्जसा ।
शिवशक्तिभयान्प्राहुस्तस्मान्वर्णान्मीषिणः[८९] ।।इति

इति रीत्या स्वरव्यञ्जनवर्णात्मिकस्याः शब्दराशेः शिवशक्त्यात्मकत्व-मुपपद्यते । नागेशोपाध्यायानाम्मतेनाखण्डरूपशब्दार्थयोस्तादात्म्यरूपाशक्तिः तान्त्रिकाणां शिवशक्तयोः वाच्यवाचकभावापन्नयोः शब्दार्थरूपयोः अभेदरूपायाः शक्तेः एव साधर्म्यमूलकमिति विद्याविद्योतितान्तः करणैः सुधिभिर्विमृश्यते इति ।

सन्दर्भ-सूची

१. शिवदृष्टौ १/३-४
२. शिवदृष्टौ १/१ व्याख्या ।
३. शिवदृष्टौ १/५
४. शिवदृष्टौ व्याख्यायाम् ।
५. शिवदृष्टौ २/१
६. शिवदृष्टौ २/१ व्याख्यायाम् ।
७. शिवदृष्टौ २/१ व्याख्यायाम् ।
८. शिवदृष्टौ २/१ व्याख्यायाम् ।

९. शिवदृष्टौ २/१ व्याख्यायाम्।
१०. शिवदृष्टौ २/३ व्याख्यायाम्।
११. शिवदृष्टौ २/४ श्लोकार्थ।
१२. शिवदृष्टौ २/४ श्लोकस्योत्तरार्ध ५
१३. शिवदृष्टौ २/५ व्याख्यायाम्।
१४. शिवदृष्टौ २/६।
१५. शिवदृष्टौ २/७/८ श्लोकापूर्वार्द्धम्।
१६. वाक्यपदीये १/११६।
१७. शिवदृष्टौव्याख्यायाम् २/८,९,१०,१२
१९. नन्दिकेश्वरकृत काशिकायां भागे २ पृ० १३६
२०. नन्दिकेश्वरकृत काशिकायां भागे २ पृ० १३६
२१. रघुवंशमहाकाव्ये प्र०सं०श्लोक १
२२. नन्दिकेश्वरकृत काशिकायाम्।
२३. तन्त्रालोके विमर्शे तृतीयभागे पृ० १९५
२४. तन्त्रालोके तत्रैव तृतीयभागे पृ० १२४
२५. तन्त्रालोके तृतीयभागे पृ० १८८
२६. तन्त्रालोके तृतीयभागे पृ० २०३
२७. तन्त्रालोके तृतीयभागे पृ० २०५
२८. पराप्रवेशिकायां पृ० १-२ तमे।
२९. शिवदृष्टौ प्र० आह्निके श्लोक २
३०. शिवदृष्टौ प्र० आह्निके श्लोक ४८
३१. तन्त्रालोके षष्ठाह्निके श्लोकौ २१७-२१८
३२. गीतायाम्।
३३. तन्त्रालोके ३/१३९
३४. योगिनी हृदये श्लोक ३६
३५. सङ्केतपद्धत्याम् श्लोकार्द्धम् ३६
३६. योगिनीहृदये श्लोका ३७, ३८, ३९ ,४०
३७. योगिनीहृदये तत्रैव दीपिकायाम्।
३८. तन्त्रालोके ३/१३९

३९. तन्त्रालोके
४०. तन्त्रालोके
४१. तन्त्रालोके ३/१४१
४२. लघुस्तवे श्लोक सं० १८
४३. सकलजननीस्तवे श्लोक सं० ३७
४४. तन्त्रालोके श्लोक सं० ६७
४५. तन्त्रालोके श्लोक सं० ३/२२०
४६. तन्त्रोलोके २९/२३८
४७. श्रीकुलगुहवरतन्त्रे।
४८. योगकुण्डल्युपनिषदि।
४९. तन्त्रालोके ५-५१, ५२
५०.
५१. हठयोगपदीपिकायाम्।
५२. ध्यानविन्दूपनिषदि श्लोक सं० ५
५३. शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्।
५४. शारदायां प्रथमपटले
५५. शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्।
५६. गन्धर्व तन्त्रे।
५७. तन्त्रसारे
५८. निर्वाणतन्त्रे
५९. तन्त्रसारे
६०. रुद्रयामले।
६१. श्रीतत्त्वचिन्तामणौ।
६२. शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्।
६३. निर्वाणतन्त्रे अष्टमे पटले।
६४. शाक्तानन्दतरिङ्गण्याम्।
६५. कङ्कालमालिनीतन्त्रे।
६६. कङ्कालमालिनीतन्त्रे।
६७. कङ्कालमालिनीतन्त्रे।

६८. शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम् ।
६९. कुलार्णवतन्त्रे ।
७०. श्रीतत्त्वचिन्तामणौ ।
७१. कङ्कालमालिनीतन्त्रे ।
७२. कङ्कालमालिनीतन्त्रे द्वितीयपटले ।
७३. वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थनिरूपणे का०सं० २
७४. वैया०ल० मञ्जूषायां शक्ति०नि०रत्नप्रभासंविलिते पृ०सं० २३
७५. वै०सि०ल०म० रत्नप्रभासंवलिते श०नि०पृ०सं० २५
७६. महाभावये (पा०सू० ५/१/११९) तस्यभावः इतिसूत्रे द्रष्टव्यम् ।
७७. वै०सि०ल०म०शक्तिनिरूपणे पृ०सं० ३
७८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ।
७९. वै०सि०ल०म० शक्तिनिरूपणे पृ० ३३
८०. पा०सू० १/१/१
८१. ब्रह्मविद्योपनिषद् ३
८२. वै०सि०ल०म०श०नि०पृ० ३४ तमे ।
८३. वाक्यपदीये ३/३/२९
८४. तन्त्रसद्भावे १-४
८५. सौभागयसुधोदये १/६
८६. तन्त्रालोके ३/६७
८७. नित्याषोडशिकार्णवे चतुर्थपटले श्लोक सं० ४
८८. सौन्दर्यलह्यर्याम् श्लोक सं० १
८९. शारदातिलके २/८

पञ्चमोऽध्यायः

परादिस्वरूपप्रदर्शनपुरस्सरं संक्षेपतः शब्दसृष्टिवादः अर्थसृष्टिवादश्च

सृज् धातोः कर्मणिक्तिन् प्रत्यये सृष्टिपदम्, दृश्यप्रपञ्चपरमिति सम्पद्यते। प्रकर्षेण प्रथमतो या क्रिया सा प्रक्रिया। तत्र यद्यपि दर्शनेष्वात्मतत्त्ववर्चैव प्राधान्येन भवति। तत्र वाक्यपदीय ग्रन्थे सृष्टिप्रक्रियायाः पर वर्णनं समुपलभ्यते तदेव शाब्दिकनये सिद्धान्तरूपेण अनादिनिधनं व्यापकं चिद्रूपं वेदान्त वेद्यं ब्रह्म 'वाग् वै ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिबलेन शब्दरूपतया भ्युपेत्य तत्र जगतो विवर्तोपादानत्वमेवा विद्याशक्ति-सहकृतकालशक्तेश्च सहकारित्वं स्वीक्रियते।

प्रलये नियतकालपरिपाकानां सर्वपाणिकर्मणामुपभोगेन प्रक्षयाल्लीनसर्व-ज्जगत्कामाया चेतेन ईश्वरे लीयते। त्रयश्चायम्पुनः प्रादुर्भावफलको नात्यन्तिको नाशः उत्तरसर्गानुपपत्तेः। नाऽपि सर्वथाभानम् प्रतिभासमात्र-शरीरस्य मिथ्यावस्तुनो नवभासे तदभावस्यैवापत्तेः। किंतु सुप्तेन तिष्ठति, कार्यप्रवृत्त्यभावात्। स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशस्यात्यन्त निर्विकल्पकतया तद्बलाद् भासमानाव्यभासप्राथैवेति।

एवं तल्लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितः ब्रह्माण्डान्त-र्वर्तिनिखिललोकान्तर्वर्तिस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां त्रयः। कार्य ब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः। ब्रह्मादिवसश्चतुर्युगसहस्र परिमितः कालः। प्रलयकालो-दिवसकालपरिमितिः। तुरीयप्रलयस्तुब्रह्म साक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः इत्यादिना प्रतिपादितम्। यथा—मञ्जूषायाम्—ततो परिपक्वप्राणिकर्मभिः कालवशात् प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय भगवतो बुद्धिपूर्वविका सृष्टि-र्मायापुरुषौ प्रादुर्भवतः। ततः परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जायते। ततो विन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते। तस्य विन्दोरचिदंशो बीजम्, चिदचिन्मिश्रो शोनादः। चिदंशो बिन्दुरिति। अचिच्छब्देन शब्दार्थोभय संस्कार अपाऽपि प्रोच्यते।

अस्माद् विन्दोः शब्दब्रह्मा परनामधेयम्, वर्गादिविशेषरहितम्, ज्ञानप्रधानम्, सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपम्, चेतनमिश्रम्, नाममात्रमुत्पद्यते। एतज्जगदुपादानमेव परा, पश्यन्ती, मध्यमा वैरवरीति शब्दैर्व्यवह्रियते।

विन्दोस्तस्मार भिद्यमानाद् रवो व्यक्तात्मको भवत् ।
स एव (खः) श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते[१] ।।

एतत्सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया जातेन प्रत्यत्नेन योग एव मूलाधारस्थपवन-संस्कारः तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठिततया निष्पन्दनम् 'परावाग्' इत्युच्यते । तदुक्तं भर्तृहरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदसरम् ।
विवर्ततेऽर्थभवेन प्रक्रिया जगतो यतः[२] ।।इति

एवं ह्यस्याः पराख्यवाच एव पश्यन्त्यादि क्रमेण स्थूलशब्दा उत्पद्यन्ते । तत्र मध्यमा शब्दास्वमात्राश्रव्याः, वैखरीशब्दास्तुपरश्रव्या, अपीत्यादि रूपेण शब्दसृष्टिः स्फुटमुक्तालघुमञ्जूषायाम्—अर्थसृष्टिस्तु पूर्ववदे-वबोध्या । यतश्चैतन्मतेऽपि पराख्यवाचः सर्वशब्दतदर्थोमयोपादानत्वं स्वीकृतमेव ।

तन्त्रशास्त्रानुसारीचायं सृष्टिक्रमयथा सूर्याभिमुख दर्पणे तदन्तः प्रविष्ट-किरणात् उभयकिरणसङ्कलनरूपः तेजोविन्दुविशेषरूपः कुड्यादौ प्रादुर्भवति तथा प्राप्तादृष्टवशात् स्वान्तः संस्कृतविश्वसिसृक्षायाप्रकाशरूपं ब्रह्म स्वीयां शक्तिमवलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लीवन्दुभावयते ततस्तं विन्दुं रक्तरूपाशक्तिः प्रविशति । स च विन्दुःसमष्टि रूपेणैको-व्यष्टिरूपेण द्वौ तन्त्र शुक्लः इन्दुः रक्तोग्निरिति विन्दु-द्वयात्मकत्वाद विसर्ग इति च व्यवह्रियते । एवञ्च कामाख्यो विन्दुः विसर्गः, ध्यर्थकला चेतित्रयवक् एकःपदार्थोऽणादिप्रत्याहारवत् कामकलेत्युच्यते । इदमेव च समस्तसृष्टिबीजम् । एतन्मूलभूतं ब्रह्मतुरीयं विन्दुरित्युच्यते । इयमेव प्रकाशविमर्शमयीपराशक्तिः पञ्चभूतात्मिका निरन्तरं वृद्धिद्वारा पञ्चदशसंख्याक मात्राक्षरतिभूयभिभानदेवतास्वरूपिणी सञ्जाता ।

'अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः' इति रीत्या प्रकाशाख्य एकैव परमेश्वरः तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा च पञ्चधा भवति । सैव अ, इ, उ, ऋ, ऌ इति पञ्चात्मना व्यवस्थिता, पुनरपि आ, इ, ऊ, ॠ, ॡ इत्येवं सङ्कलनया दश । तत ए, ओ, ऐ, औ, अं इति पञ्चदश विसर्गः इति षोडशस्वराः कादयो पञ्चवर्गाः पञ्चविंशतिः । यरलवाश्चत्वारः शषसहाश्चत्वारः शकारेण सह पञ्चाशन्मातृकाः सम्पन्नाः ।

तन्त्रालोक ग्रन्थानुसारि

तत्र हि प्रकाशस्वरूपस्य विन्दोः प्रकाशे नैव सर्वं प्रकाशते । तत आविर्भूतायाः पश्यन्त्यास्तस्मिन् विन्दौ प्रतिविम्बितत्त्वम् । यथा मुखस्य दर्पणे प्रतिविम्बितत्त्वम् तथा स्य शब्दस्य नभसि प्रतिविम्बमस्ति ।

तथा चास्यां संविदि सर्वं विश्वं प्रतिविम्बितो भवति । स्वातन्त्र्यं हि विमर्शः स चास्य प्रकाशस्यमुख्यो स्वभावः । नहि निर्विमर्शः प्रकाशः सम्भवति । स एव प्रतिभानुत्तरादिशब्दैरभिधीयते । तस्यैव भगवतः परमेश्वरस्य प्रकाशरूपता चिच्छक्तया स्वातन्त्र्याभिधया नन्दशक्त्या आनन्द-चमत्कारात्मिकया इच्छाशक्त्या आमर्शात्मिकया ज्ञानशक्त्या सर्वाकारोप-योगिन्या क्रिया शक्त्याजुष्टस्याष्टैश्वर्यात्मकमूर्तेः परिपूर्णस्य शिवशक्तयादिभेदा सहिवणोर्विश्वमवविभावयिसोः प्रथमं शिवशक्तिरूपतात्मन्येव भासयते । तस्य परै व शक्तिः सृष्टिचिकीर्षया इच्छाज्ञानक्रिया रूपं गृह्णाति । तथा चानुत्तराख्यः प्रकाशो विन्दुः स्वातन्त्र्याख्ये विमर्शाभिधे विसर्गे विपरिणमते तथा च विन्दौ अपहृतम् अकारोऽनुस्वारश्च । एवं विसर्गस्यापि उभयीवृत्तिः विसर्जनीयो हकारश्चेति । एतौ चाकारहकारौ अविभक्तभावेन शिवशक्तयात्मकौसदावभासेते । तस्य सिसृक्षातः परामर्शस्योदये इच्छाशक्तिः-इकारः । ईशित्री सैवेच्छा ईकारः । यदा ज्ञयापेक्षया ज्ञानमूनं भवति तदा उकारस्योदयो भवति । तथा चैतदेव विमर्शात्मकं परामर्शषट्कं बीजपदे-नोच्यते तथाचोक्तम्—

एवं हि—

स्वराणां षट्कमेवेह मूलं स्याद् वर्णसन्ततौ ।
षड् देवतास्तु ता एव ये मुख्याः सूर्यरश्मयः[३] ।।
आसामेव समावेशात् क्रियाशक्तितयोदितात् ।
संविदो द्वादशप्रोक्ता यासुसर्वा समाप्यते[४] ।।

अस्मिन् ऋकारादिचतुष्टये सोभोदयाभावाद् वर्णान्तरोत्पत्त्यभावान्न बीजत्वम् । शोभाधारत्वाभावाद् योनित्वाभावस्यापि निश्चयाद् बीजयोनिवैल-सव्यमेषाम् । एवं इच्छोन्मेषशक्तिम्याभिकारो काराभ्यामनुत्तरानन्दयोः सङ्घट्टे एकार ओकाराश्चसम्पद्यते । एवमेव यदा अनुत्तरानन्दशक्ति वृद्धिपुरोद्यवाप्नु-तस्तदा एकारयोगे ऐकारः ओकारयोगे औकारश्च सम्पद्यते—

उक्तश्च—

इच्छैवानुत्तरानन्दयाताशीघ्रत्वयोगतः ।
वायुरित्युच्यते वह्निर्भासनात् स्थैर्यतो धरा[५] ।।

एवं हि अनुत्तरात् पञ्चात्मनः कवर्गस्यप्रसवः, एवमिच्छाशक्तिः चवर्गस्य द्विरूपायाः, ऋ, ऌ इत्येवं रूपं प्राप्तायाः इच्छायाः एव ट तवर्गोत्पत्तिः । उन्मेषात् तवर्गोत्पत्तिः । उ ऊ इति सम्मिलित यवगोत्पत्तिः । तथा च क् प् इति संयोगात् सकारोत्पत्तिः । एवं सति पञ्चविंशतिः स्पर्शाः चत्वारोऽन्स्थाः, चत्वारः उष्माणः

षोडशस्वराः संकलिताः सकारेण पञ्चाशद् वर्णाः सञ्जाताः । तत्रानुस्वारविसर्गौ स्वरेषु गणनीयाविति षोडशस्वराः सम्पद्यते ।

तदुक्तम्—

अकाराज्जात आकारः इकाराद् ई इतिस्मृतः।
ऊकारश्च उकाराद् स्याद् ऋकाराच्च नपुंसकम् ।।
एकररैश्वरश्चैव ओंकार एव च ।
अकारश्च अनुस्वारः अः विसर्ग इति स्मृतः[६] ।।

तथा च—

अनुत्तरानन्दभुवामिच्छाद्यै भोगयतां गते ।
सन्ध्यसराणामुदयो भोक्तृरूपं च कथ्यते[७] ।।

तन्त्रालोके टीकायामुक्तञ्च—

षडेव हि स्वराः मुख्याः कथिताः मूलकालणम् ।
ते च प्रकाशरूपत्वात् विज्ञेयाः सूर्यरश्मयः ।।

एवञ्च मूले—

इच्छाशक्तिश्च या ज्ञेया शुभितासुभितत्त्वतः।
सा विजायतीयशम्त्यंशोप्रोन्मुखी याति यात्मताम् ।।
सैवशीप्रतरोपातज्ञेयकालुष्य रूपिता ।
विजातीयोन्मुख चेन रत्वं ल त्वं च गच्छति ।।इति

वीरवश्यारहस्ये शब्दसृष्टिक्रमः

परममहामहेश्वरा भास्कररायायाचार्यस्तु स्वकीये वीरवश्यारहस्याख्ये पुस्तके सर्वसृष्टिप्रचारिकां विमर्शाख्यां चिटरूपिणीं त्रिपुरसुन्दरीमेव सर्वसृष्टि-कारिकां मन्यन्ते । सा च त्रिपुरसुन्दरी वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका, इच्छा, ज्ञानक्रिया, शान्ता एता अष्टशक्तय: परासहिता नवसंख्याका सती मातृका पदेनोच्यते । ततः स्रष्टव्य पदार्थानालोच्यतदैसत बहुस्यां प्रजायेय[८] इति श्रुति रीत्या तादृशमीक्षमाणमेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्ती पदं प्रवर्तते । तदवयवाश्च वामादयो उपर्युल्लिखिता अष्टशक्तयः । एवञ्च वामाशिखा ज्येष्ठारूपा सा त्रिपुरसुन्दरी ज्ञानक्रियेच्छात्मिका ब्रह्मविष्णवीश-रूपिणी । सैव सृष्टि-समष्टिभेदेन नवविद्या भिद्यमाना सती ततो नवनादा जाताः । ते च त्रीणीति प्रथमः त्रीणि त्रीणीति द्वितीयः घण्टानादस्तृतीयः शङ्खनादश्चतुर्थः पञ्चमस्तन्त्रीनादः षष्ठस्तात्रनादः, सप्तमो वेणुनादः अष्टभो भेरीनादः नवमो मृदङ्गनादः तत्समष्टिश्चनादध्वन्यादिपदवाच्या

नातिसूक्ष्मा परावत् नातिस्थूला वैखरीवत् अतो मध्यमाख्या मातृका । ततोनवभिर्नादैः अकचटतपयशलाख्यवर्गनवकवती वैखरी मातृका समुत्पन्ना । इदं वाणीचतुष्टयम् । यथा स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदात् तथैव तद्वाच्याअर्था अपि तथा तथोन्नेयाः इति ।[९]

प्रपञ्चासारे सृष्टिक्रमः

समस्तागमसारसङ्ग्रहेप्रपञ्चागमसारसङ्ग्रहे प्रपञ्चसारे पूर्वं तावत् प्राणि-कर्माभिन्नमायावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो घनीभावः ततो विचिकीर्षा, ततो व्यक्तम्, ततो व्यक्तोरवः, ततःपश्यन्ती, ततो मध्यमा, ततो वैखरी, इति क्रमः प्रदर्शितः ।

उक्तञ्च—

अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वणवर्णै
र्विरचितमुखवाहापादमध्याख्यहृत्का ।
सकलजगदधीशाशाश्वताविश्वयोनि-
र्वितरतु परिशुद्धिं चेतसः शारदावः[१०] ।।इति

सर्वसाक्षिणी चिद्रूपिणी सर्वाधिष्ठानसमर्थाशारदैव । विश्वयोनिः सकलजगतः कलाभिः कारणं भवति, जगच्चकार्यमित्यवशिष्यते । तथा प्रपञ्चसारग्रन्थस्यमङ्गलप्रसङ्गे स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिलक्षणः । पञ्चविधोऽस्य प्रपञ्चसारग्रन्थस्य विषयः । तत्र वैखरीतदर्थात्मकं विराड्रूपं स्थूलं विषयमाह ग्रन्थस्य पूर्वभावेन ।

एकदाक्षीरसागरेऽनन्तशेषशय्यायां विराजिते विष्णोः देवाः स्वस्तुतिभि-स्तोषिताः । प्रसन्नोहरिः दुःखनिवेदनाय देवानामादिदेश । तदाजः भगवांश्चन्द्रमौलीश्वरश्च—

स्वामिन् प्रसीदविश्वेश क वयं केन भाविताः ।
किं मूला किं क्रियासर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसि[११] ।।इति

प्रश्नस्योत्तरं ददता भगवता उक्तम्—

इति पृष्टं परं ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम् ।
यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ।।
तैरेव विकृतिं यातास्तेषु वो जायते लयः[१२] ।इति

प्रमिताक्षरेषु श्रीविष्णुः चराचरात्मक जगतः कारणत्वेनाक्षराणि प्रोक्तवान् । प्रमिताक्षरश्चात् 'क' इति जिज्ञासायां प्रकर्षेण मीयते-ज्ञायते मिनोति जानाति प्रभिनोति परिच्छिन्नत्तिति क्रमेण प्रकृतिपुराकालाः प्रमिताः प्रमितानां वाचकमक्षरं तदभिन्न प्रमिताक्षरं परा वाक् । सतत्त्वहकारमित्यर्थः । तस्य बीजविन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अहमेलन रूपेण वा। तत्र प्रकृतिःउपादानीम् तरौ निमित्तमिति शर्ङ्गिणो भिप्रायः ।

अत्र हकारो हि अकारहकारात्मा । तयोश्चाद्यन्ताक्षरयोः प्रत्याहारग्रहणन्यायेन गृहीतेतरवर्णयोः नादाकाररूपेण बुद्धिप्राणरूपेण ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेणप्राकाश-दिमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वा सर्ववर्णाद्यनुगमात् सर्वशब्दार्थसमष्ट्या-त्मक परावागात्मत्वेन सर्वात्मत्वात्‌ प्रकृतिपुरुषकालात्मत्त्वं नित्यत्वञ्चावग-न्तव्यम् । वाचकमक्षरं साक्षान्नारायणोवेदमूर्तिः । तस्य वाच्यानिखिलान्य-क्षराणि ।

एवं हि कालतत्त्वात्मिका प्रकृतिः कालतत्त्ववेत्ता परमधाम्ना भगवतैव ज्ञायते । उक्तञ्च—

सा तु कालात्मना सम्यक् मयैव ज्ञायते सदा[१३] ।।इति

अयम्भावः—कालस्या परस्य पञ्चदशधाभिन्नस्यापि आत्मा कालात्मा प्रभुः । तेनोन्मनीरूपेण कालेन माया पञ्चदशकालाभिमानिनी समयग्भेदेन ज्ञायत इत्यर्थः । लवः त्रुटिः कलाकाष्ठा निमेष मात्रा नाडिका मुहूर्त्ता-होरात्रमास-संवत्सरयुग-कल्पमहाकल्प-परार्ध-कालपर्वाणि-अकरोकारमकारविन्दु-कला-निरोधिका-नाद-नादान्त-शक्तिव्यापिनी व्योमरूपान्तनादानाश्रिता समनी-लक्षणप्रणवमात्रासु मूलाधारमारभ्यद्वादशान्तं व्यवस्थितासु सञ्चिन्त्यक्रमेण संहत्याकालकालिकायामुन्मन्यां व्यवतिष्ठतेत्यर्थः ।

तथा चेयं प्रकृतिः तत्त्वात्मकतां अन्तर्मुखतां अपरित्यज्यैव क्वचिद्देशे बिन्दुनां क्वचिद् बहिर्मुखतया सृष्ट्युन्मुखकर्मविभक्ततया तरङ्गमूलभूतसूक्ष्मवायुव्याप्तसमवलविचिकीर्षा। एवं हि परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्योत्तर-सृष्टि निर्वाहार्थमिच्छा सत्त्वादिरूपतां कालशब्देनोच्यते। इच्छादीनामेकैकस्य मायातच्छक्तितरगतप्राणिकर्मविषयभेदेन त्रिरूपतां स्थूल-सूक्ष्म-परत्वभवाप्यते।

अत्र विन्दुपदमीश्वरं परम् । नादस्तस्य चिन्मिश्रं रूपं पुरुषाख्यम्। एतन्मन्त्रावृत्तिसमये स्वानुभवेनानुगन्तव्यम् । अत्र स्वरूपस्थेन वक्ष्यति हि शब्दावगम्यमर्थमिति ।

उक्तक्रमेणार्थरूपस्य प्रकृति तत्त्वस्य सृष्टिमभिधाय एतामेवार्थसृष्टि शब्दसृष्टित्वेनाप्याह अत्र शब्दार्थभेदाभावादिति ।

तथा चोक्तम्—

विन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत् ।
स रव श्रुतिसम्पन्नैः शब्द ब्रह्मेति कथ्यते ।।
अव्यक्तादन्तरूदितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
अहन्नाम भवेत्तत्त्वं महतो हङ्कृतिस्तथा ।।
भूतादिवैकारिक तैजसभेद क्रमादहङ्कारात् ।
कालप्रेरितया गुणघोषयुजाशब्दसृष्टिरथशक्या[१४] ।।इति

तस्माद् बीजरूपयोक्त प्रकृत्या सम्बन्ध्यमानादुभयोर्भेदलक्षणो देदीप्यमानः परापश्यन्त्यात्मकोरवो भवत् । स र व एव च कुण्डल्यादिशब्दैरभिलक्ष्यते। सोऽयं श्वः कारणविन्दुतादात्म्यापन्नत्वात्सर्वगतोऽपि व्यञ्जकयत्नसहकृतपवन-वशात् प्राणिनां मूलाधारे व्यज्यते । तदिदं कारणविन्ध्वात्मकव्यक्तं शब्द ब्रह्मस्वप्रतिष्ठितया निष्पन्दं परावागित्युच्यते ।

अस्याखिलजगतः सर्वस्वभूतः निग्रहानुग्रह समर्थीशिवः प्राणिषु कृपयाकरुणविष्टःसृष्टिलीलां चिकीर्षुः । स्वनिगुर्णस्वरूपमुत्सृज्यात्मानं सगुणं व्यवस्थापयति ।

उक्तं हि—

नित्यं सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकाररहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः[१५] ।।इति

अविद्यासंबलितेन जडत्वेऽपि कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमित्याशङ्कां वारयति—

सच्चिदानन्दविभवादिति पदेन—

अनेनाविद्योपहितत्त्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः । सकलाच्छक्ति-सहितात् शक्तिरासीदिति योजना । ननु शक्तिसहितादेव पुनः कर्थं शक्तिराक्षीदिति चेत्सत्यम् । या अनादिरूपा चैतन्याभासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्याः गुणवैषम्यानुगुणतया सात्त्विकराजसतामसस्रष्टव्यप्रपञ्चकार्यसाधने या उच्छनावस्था सैवोपचारादुत्पत्तिः । इयं च सदुत्पत्तिवादिसांख्यमतमाश्रित्य शारदातिलककारस्योक्तिः तदुक्तं प्रयोगसारे—

तस्माद् विनिर्गता नित्या सर्वगाविश्वसम्भवा ।।इति

तस्या नादविन्दुसृष्ट्युपयोगावस्थारूपौ उक्तञ्च

प्रयोगसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।
शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुरुषा सा तदास्मृता ।।इति

अन्यत्रापि—

अभिव्यक्ता पराशक्ति रविनाभावलक्षणा ।
अखण्ड परचिच्छक्तिर्व्याप्ता चिद्रूपिणीविभुः।।
समस्ततत्त्वभावेन विवर्तेच्छा समन्विता।
प्रयातिविन्दुभावं च क्रिया प्राधान्यलक्षणम् ।।इत्युक्तम्

विन्दवादेर्भेदत्रयस्य परम्परास्वरूपमुच्यते—

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ।।

रौद्री विन्दोस्ततोनादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत ।
वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः ।।
संज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वयर्कस्वरूपिणः[१६] ।।इति

संज्ञानेति शब्देन-संज्ञाने इच्छाक्रिये तदात्मानस्तेन ब्रह्मरुद्रमाधिपाः क्रमेणेच्छा शक्तिक्रियाशक्ति ज्ञानशक्तिस्वरूपाः । एते च वह्नीन्द्वर्यक् स्वरूपिणां रुद्रब्रह्मरमाधिपाः शब्दसृष्ट्यन्तर्गताः निरोधकार्धेन्दुविन्दुरूपाः शक्तेरेवावस्थाविशेषा ज्ञेयाः । एषामिच्छाक्रियाज्ञानात्मत्वं तु शक्तिः उत्पन्नत्वात् ।

पराद्विन्दोरित्यनेन शक्यवस्थारूपोथः प्रथमो विन्दुस्तस्मादव्यक्तात्मा वर्णादिविशेषरहितो खण्डो नादमात्रं श्वं उत्पन्नः स एव शब्दब्रह्मेत्युच्यते ।

भिद्यमानात्पराट्विन्दोख्यक्तात्मा वो भवत् ।
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः ।।
शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे विदुः[१७] ।।इति

तान्त्रिकमतं शब्दविषये व्यवस्थापयन्निदमुक्तम् । अस्याशयस्तु वैयाकरणाम्यते न्शब्दशब्दार्थयोगशब्दब्रह्मतत्त्वसिद्धिः न सम्पद्यते । उभयोस्तयोर्जडत्वात् । यदि शब्दार्थः शब्दो वा शब्दब्रह्मेत्युच्यते तदाब्रह्मपदवाच्यं नोपपद्यते, यतो हि सच्चिदानन्दरूपो ब्रह्मशब्दार्थः । तौ च शब्दार्थौ जडाविति सम्प्रधार्य हरिकारिकादावुक्तम्—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्त तेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः[१८] ।।इति

शब्दब्रह्मेति शब्दस्यार्थं शब्दमेवेत्याहुरिति योजना कृत्वा सर्वागमविशारदाः इत्येकापक्षः । अपरे विन्दुरिति । द्वितीयस्तयोर्दूषणमित्याहुः । तन्नजडत्वादिति हेतुः-प्रथमपक्षे न सम्भवति । तेन सर्वागमविशारदा इत्ययमेव च पक्षो ग्रन्थकृद्भिमत इति ।

एवं हि रव एव शब्दब्रह्मस्वरूपं संगम्य ततः वर्णात्मना सम्भवतीत्युच्यते—

तत्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यमम् ।
वर्णात्मना विर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः[१९] ।।इति

अन्यच्च—

पाय्यवन्तात् द्वयङ्गुलादूर्ध्वलिङ्गाच्चाद्वयङ्गुलादधः ।
मध्ययेकाङ्गुलं यच्च देहमध्यं प्रचक्षते ।।
मुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम् ।
अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारपङ्कजे ।।

इत्यादयः ।

एतेन देहस्य मध्यभागे कुण्डलिनी आद्यापराशक्तिस्तिष्ठति, तच्चैतन्यं गद्यपद्यादिभेदतः वर्णात्मना विर्भवति । अतएव कुण्डलिनीशक्ति एवैतस्य जगतः मूलमित्यवसीयते । एतावता शब्दसृष्टिसक्ता, अधुनार्थसृष्टिं विवेचयन्नुच्यते—

अथविन्दवात्मनः शम्भो कालबन्धोकलात्मनः ।
अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापीसदाशिवः ।।
सदाशिवाद् भवेदीरास्ततो रुद्रसमुद्भवः ।
ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा तेषामेव समुद्भवः ।।इति

अथवा कलानिवृत्याद्या, तदधिष्ठातृसदाशिवादीनां प्रतिलोम्येनोत्पादकास्तदात्मनं कालबन्धोरित्यनाद्यनन्ते कालेसृष्टिरूपकालसहायान्नादात्मनः इत्यर्थः । शम्भोः परमशिवात् सृष्टिस्थितिध्वंसनिग्रहानुग्रहकार्यपञ्चककर्ता अत एव जगन्निर्माणबीजरूपो जगत् साक्षीसदाशिवोजातः । अत एव कलात्मनः इतिहेतुहेतुमदभावेन् योजना । अथ च कालबन्धोरिति बन्धुशब्देन कालस्य निमित्तत्वं सूचितम् ।

उक्तञ्च—

लवादिप्रलयान्तोऽयं तमः शक्तिविजृम्भितः ।
निमित्तभूतः कालोऽयं भावानां जन्मनाशयोः ।।इति

अन्यच्च—

भ्रमन्तं योन्यन्तः स्फुरदरुणबन्धूककुसुमप्रभं
कामध्यायेज्जरठशशभृत्कोटिशिशिरम् ।। इत्यादिना

शरीरे मूलाधारे तेजस्त्रयरूपस्य तस्यैवोक्तत्वात् । शक्तिरूपत्वाच्च विन्वात्मनः इति ।

उक्तञ्च—

विश्वं भूतेन्द्रियान्तःकरणमयमिनेन्दुपग्निरूपं समस्तं
वर्णात्मैतत्प्रधाने कलनयनमये बीजरूपक्रमेण ।
नीत्वां तं पुंसिविन्दवात्मनितमपि स्वात्मन्यथोकालतत्त्वे
त्वं वैशक्तौ चिदात्मन्यपि नयतु च मां केवलेधाम्निशान्ते ।।

परे तु शम्भोः हकारात् कलार्धेन्दुरात्मा ईकारः । कालोग्निः प्रलये सर्वविनाशकत्वात् । अस्याजगन्मूलबीजभूतत्त्वं प्रासिद्धमेव । इदं च व्याख्यानं प्रपञ्चसारकर्तुरपीष्टम् ।

तदुक्तम्—

स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः । किं क्रिया सर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसिसाम्प्रतम् ॥ इति पृष्टे ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम् इति । प्रकषेण मीयते ज्ञायते इति प्रमिता प्रकृतिः । प्रमिणोति जानातीति प्रमितःपुरुषः । प्रमिणोति परिच्छिन्नन्तीति प्रमितः कालः तेषां प्रतिमानां वाचकमक्षरं प्रतिमाक्षरं परा वाक् । तत् तत्त्वं हकारेत्यर्थः । तस्य बीजविन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादि वाचकत्वं द्रष्टव्यम् । एतेन हेत्युत्त-रमूमुवाचेत्यर्थः । सङ्ग्रहेणो-क्तस्याप्रतिपत्तिमात्रस्य तदेव विवृणोति ।

यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः[२०] ॥इति

क्षरत्यश्नुते वेति व्युत्पत्या......

'अक्षरात् सम्भवतीहविश्वम्[२१]' इत्यादिना । तेषामिति पदेन शब्दसृष्टौ तेषां समुद्भवः उक्त एव । तेषामेव समुद्भवः अर्थसृष्टौ इत्यर्थः ।

व्याकरणशास्त्रीयस्फोटस्य परादावेवान्तर्भावः

ध्वन्यात्मकं वर्णात्मकञ्चेति तर्कशास्त्रे द्विविधं रूपं शब्दस्य दरीदृश्यते। तत्र धर्मिणी नास्ति केषाञ्चिदपिबिप्रतिपत्तिः । दृश्यते च लोके मृदङ्गादिभवे ध्वनौ अकारादिषु च वर्णेषु सर्वजनीनः, शब्दपदव्यपदेशः, इत्यसांशयिकतया न तयोर्विमर्शयोग्यत्वम्, सन्दिग्धस्य सप्रयोजनस्यैव च प्रक्षावतां जिज्ञास्यत्वात्। तयोः शब्दपदप्रवृत्तिस्तावत्तार्किकादीनां मते शब्दत्वजातिमभ्युपगच्छतां प्राभाकरणां गते श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिनावेत्यन्य-देतत् । तदुक्तं भर्तृहरिणा—

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद्दर्शन भेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः[२२]।।इति

अत्र नैयायिकैः शब्दस्य गुणत्वमेव स्वीक्रियते । आकाशगुणः शब्दः उत्पत्तिनिरोधकधर्म इति । रूपरसगन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टोऽभिव्य-क्तिधर्मक इति सांख्याः । आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्ति धर्मक इति प्राभाकराः । स च विभुर्दव्यरूपो नित्य इति भाट्टाः । पञ्चमहाभूतसंज्ञोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मकाश्रणिकश्चेति बौद्धाः । अणुपरिणामो हि शब्द इत्यार्हताः पौद्गलिकाः । वायुपरिणामो हि शब्द इति शिक्षाशास्त्रिणः आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्[२३] इत्यादिनोक्तो ज्ञानपरिणामे हि शब्द इति वैयाकरणाः । तथा हि 'आख्यातोपयोगे इति सूत्रखण्डनावसरे भाष्ये भगवता पतञ्जलिना उक्तम्' अयमपि योगः शक्यो वक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति? सन्ततत्वात् । अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति।[२४] इति अयम्भावः—उपाध्यायादपक्रामच्छब्दजातमधीयान् उपादत्ते इत्यर्थके उपाध्यायादधीत इत्यत्रापक्रमजन्यविश्लेषाश्रयत्वादुत्सर्गेणापादानत्वं

संसाध्य शब्दानामपक्रमणं न युक्तम् ।

ततश्चोक्तं सन्ततत्वादिति । शब्दस्य वयञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनो-त्पाद्यमाना अपि सादृश्यात् तत्तवेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्ति। अथवा ज्वालारूपं यथा ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात् तत्त्वेनाध्यव-सीयमानं सन्ततम्, तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नशब्दरूपतामापद्य मानानि सन्ततान्युच्यन्त इति । सन्ततान्युक्त्वा भाष्यकृता शब्दस्य ज्ञानपरिणामत्वं सूचितम् ।

'महाभाष्ये पश्यशाह्निकेऽपि अथ गौरित्यत्र कः शब्दः'[२५] इत्युत्तरप्रसङ्गेयेनोच्चा-रितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपस्य सम्प्रत्ययो भवति स शब्द[२६] इत्युक्तम् । तत्र येनोच्चारितेनेत्यस्य येन प्रकाशितेनाभिव्यक्तेनेत्यादि कैयटादिभिरर्थोऽकारि । एवञ्च नारदाभिव्यङ्ग्यत्वं स्फोटस्य शब्दब्रह्मरूप-स्येति व्याख्यानं भवति । ततश्च परमताभिप्रायेणाथवा प्रातीतपदार्थको लोके ध्वनिरिति शब्द इत्युक्तम् । तत्र नैयायिकमतेन नादरूपस्य ध्वनेरेव शब्दत्वं स्वीकृतम् । तत्र नादाभिव्यङ्ग्यत्वं ध्वन्यभिव्यङ्ग्यत्वं वा शब्दस्येति नागेशादि-भिस्स्वीकृतम् । तदुक्तं भर्तृहरिणा—

द्वानुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः ।
एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते[२७] ।।इति

स्फोटस्याखण्डत्वम्

वैयाकरणाः स्फोटस्याखण्डत्वं नित्यत्वं कूटस्थत्वमनादिनिधनपदव्य-पदेश्यत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति । तदुक्तं महाभाष्ये—'नित्येषु शब्देषु कूटस्थैर-विचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमन-पायोपजनविकारिभिरिति'[२८] इति ।

तदुक्तं वाक्यपदीये

नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः समाम्नाता महर्षिभिः ।
सूत्राणां चानुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः[२९] ।।इति

'सिद्धे शब्दार्थसमबन्धे' इत्युक्त्या वार्तिककारोऽपि ब्रवीति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् 'पृषोदशदीनि यथोपदिष्टम्' इत्यादिदिशा पाणिनिरपि ब्रवीति ।

ध्वनिस्फोट तादात्म्यविचारः

'आद्यन्तौ टकितौ'[३०] 'तपरस्तत्कालस्य'[३१] इत्यादिसूत्रभाष्यदिशा ध्वनिस्फो-टयोस्तादात्म्य सम्बन्धोऽभ्युपेयो भवति । तत्र स्फोटध्वनी इति शब्दद्वयस्योपादानं शब्दत्वेन स्वीकृतम् । स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः भेर्याद्यातवद् । तदुक्तम्—

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महाश्च केषाञ्चिदुभयं तत् स्वभावतः ।।इति

तद्यथा भेरीमाहत्यकश्चिद् विंशतिपदानि गच्छति, कश्चित्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिं-शत्। स्फोटस्तु तावानेव, ध्वनिकृता वृद्धिः। तत्र स्फोटः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य स्फोटनामापदार्थः। शब्दध्वनिः तदभिव्यक्तत्तरं जायमानो वैकृतध्वनिरूपः शब्दस्य चिराचिरोपलब्धिकरत्वद् गुणः उपकारकः। अत्र खलु ध्वनिरूपेण स्फोट एव गृह्यते। तदुक्तं भर्तृहरिणाऽपि—

स्फोटस्याधिकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः।
स्वभावतस्तु नित्यत्वाद्धस्वदीर्घप्लुतादिषु।
प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते[३२]।।इति

अन्यत्रापि प्राकृतध्वनिः स्फोटाभिव्यञ्जकत्वेन गृह्यते।

तदुक्तम्—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतोध्वनिरिष्यते।
स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते।।
शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते[३३]।।इति

अयम्भावः—स्फोटस्तावच्छब्दतत्त्वमस्ति, ध्वनिः शब्दगुणः स्फोट यद्याकांशस्तर्हि ध्वनिः शब्दरूपेण गुणः। स्फोटा शब्दः, ध्वनिरर्थः। स्फोटः प्रकृतिः ध्वनिः प्रत्ययः। स्फोटो ब्रह्म, ध्वनिर्ज्ञानम्। स्फोटः परोक्षः ध्वनिः प्रत्यक्षः। स्फोटोः परमाणुरूपः ध्वनिरणुः। स्फोटोऽक्षर ध्वनिःसर एव। स्फोटो नित्यःध्वनिरनित्यः।

एवञ्च 'स्फोटध्वनि-इत्यनयोरभिव्यङ्याभिव्यञ्जकसम्बन्धेन ज्ञानं भवति। तत्र व्यञ्जकध्वनिस्थितस्य ब्रह्मसस्य वृद्धेर्वा स्फोटे मानं भवति। तेन व्यङ्ग्ये किमप्यन्तरं भवति। यथा स्वच्छरूटिकस्याभिमुखे जपाकुसुमादीनां स्थित्या लौहित्यादिप्रतीतिर्भवति, यथा च चन्द्रस्य स्थिरत्वेऽपि जगतचाञ्चल्यस्य तत्र प्रतीतिर्जायते, तद्वद ध्वनिगत-द्रुतमध्यमाभिलम्बितादिवृत्तीनामपि भानं तत भवति। एवं स्फोटोध्वनिश्चेति द्वयमपि प्रमाणसिद्धं वर्तते। ध्वनेः शब्दगुणत्व कथनस्याभिप्रायस्तु स्फोटाभिव्यञ्जकत्वेन ग्राह्यः।

स्फोटशब्दव्युत्पत्ति विचारः

'स्फुटत्यर्थो स्मादिति स्फोटः इति। तत्रेदमिति पदस्य शब्दत्वेन पर्यवसानं बोध्यम्। वैयाकरणभूषणसारे कौण्डभट्टेनाऽपि स्फोटस्य यौगिकत्वमेन स्वीक्रियते। स्फुटत्यर्थोयस्मादिति येनार्थज्ञानं भवति स स्फोटपदवाच्यः। स्फोटचन्द्रिकायामपि श्रीकृष्णेन च स्फोटशब्दस्य यौगिकत्वमस्वीकुर्वता योगरूढत्वं पङ्कजशब्दत्वात् शब्दवद् व्यवस्थापितम्। तत्र खलूक्तम्—'यद्यस्थित यौगिकत्वमेव स्वीकुर्यात्तर्हि येन केन प्रकारेणार्थ ज्ञानोत्पादकानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थादीनां चेष्टादीनाञ्चस्फोट-पदव्यपदेश्यत्वं

भवति । अत्र जातिस्फोटवादिनां वैयाकरणानां मतेन वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपादक-वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकशब्दानामज च तत्र स्थितानां जातीनाञ्च स्फोटत्वं स्वीक्रियत एव ।

अतएव स्फोटस्य शब्दब्रह्मणो नादिनिधनपदव्यपदेश्यत्वसिद्धिर्भवति। स्फोटस्याष्टौभेदा वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धा सन्ति । ते च वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यपाजा-तिअखण्डवाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटश्चेति । तत्राखण्डवाक्यस्फोट एव मुख्यः । अन्यत्सर्वं प्रक्रियाज्ञानार्थमेव ज्ञेयम् । उक्तञ्च कौण्डभट्टेन—

वाक्यस्फोटेति निष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः[३४] ।।

भर्तृहरिणाऽप्युक्तम्—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते[३५] ।।इति

महावैयाकरणेन नागेशेनाऽपि मञ्जूषायाम् 'तत्र वाक्यस्फोटो मुख्यः, लोके तस्यैवार्थबोधकत्त्वात्तेनैवार्थसमाप्तेश्च । तदुक्तं न्यायभाष्यकृता—'पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्तौ' । इति तत्र परमार्थतो खण्डब्रह्मस्वरूपवत् स्फोटोऽपि सर्वथा मित्यः सच्चिदानन्दस्वरूप एव । स एवस्फोटो विवक्षोः पुंसः—केनचिदभियुक्तेन—

परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा[३६] ।।

इत्युक्तदिशा परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपेण क्रमशः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतर-सूक्ष्मस्थूलशब्देन तत्तत्स्थानेष्वभिघातद्वारा वैखरीरूपेणान्ते सर्वजनश्रवण-गोचरो भवति । तदुक्तं ऋक्संहितायामपि—

चत्वारिवाक् परिमितापदानि तानि विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः ।
गुहा त्रीणिनिहितानेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्यावदन्ति[३७] ।।

आचार्य भर्तृहरिणाऽपि—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्तवं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत[३८] ।।इति

एवञ्च शब्दब्रह्मण एवेदं जगत् पञ्चजातं विवर्तरूपेण वर्तते । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' मृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ स भूरिति व्याहरत् ततो भुवमुत्सृजत् 'इत्यादिश्रुत्या च तदेव स्पष्टीभवति । किञ्च—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे[३९] ।।इति

स्मृतिरपि प्रमाणं भवति। एवं 'ओङ्कार एव सर्वा वाक् सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना वध्वी नानारूपा भवति' इति श्रुतेश्च वह्वी नानेति पदस्य घटपदादिरूपेणेत्यर्थकरणात् सर्वस्थापि कारणं वेद एवेति ज्ञायते। अस्य खलु शब्दाद्वैतवादस्य परमप्राचीनासु संहितास्वपि बीजं समुपलभ्यते—'वागेव विश्वाभुवनानि जज्ञे' 'वाच इत् सर्वममृतं मर्त्यञ्च' वागेवार्थं पश्यति, वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहिवतं सन्तनोति। वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते[४०]। इति।

आचार्यभर्तृहरिणाऽपि—

'शब्दस्य परिणामो यमित्याम्नायविदोविदुः' इति कथनेन परिणाम-शब्दस्य फलवाचित्वेन न तूपादानसमसत्ताक् कार्यापत्तिरूपपरिभाषिकत्वेन ग्रहणेन जिज्ञास्यत्वात्। तयोः शब्दपदप्रवृत्तिस्तावत्तार्किकादीनां मते शब्दत्वजातिपुरस्कारेण पदत्ववर्णत्वादि जातिमभ्युपगच्छतां च विश्वं वेदस्य विवर्तत्वेनाभिप्रेतम्। अत एव वैयाकरणनांविवर्त-वादःराद्धान्तितो भवति। स च विवर्तो वाक्यपदीयब्रह्मण्डोक्तीदशा—'एकस्य तत्त्वादप्रच्यु-तस्य भेदानुकारेणासत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः स्वप्नविषयप्रतिभासवत्' इति लक्षणकोबोधः। अत्र नागोशः शैवागममतमनुसृत्य प्रपञ्चसारोक्तदिशा विन्दुतत्त्वादेव तत्र चिदंशो बीजमित्यादिना चिदचिन्मिश्रोशो नाद् इति कथनान्तरम्—

विन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद्रवोव्यक्तात्मको भवत्।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते[४१]।।इति

कथयित्वा मध्यमानादांश एव स्फोट इति प्रत्यपादयत्। तत्र स्फोटस्य धारावाहिकन्यायेन प्रवाहनित्यताञ्चस्वीकृत्य व्यावहारिकनित्यत्वं प्रतिपादितवान्। यथोक्तम्—

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम्।
प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परा।।इति

नित्यत्वं तु यावत्सृष्टिस्थित्या व्यवहारनित्यतया च बोध्यम्।

सर्वयेयं नागेशस्याक्तिस्तावद् भ्रान्तमूलिका वर्तते। अनादिनिधनपदव्यपदेश्य नित्यस्य स्फोटस्य च नित्यत्वं सर्वथा नष्टं भवति, अत एव नेदं प्रामाणिकमिति कृत्वा भाष्यादिमतेन सर्वथा नित्यत्व मनादित्वञ्च शब्दब्रह्मणः स्फोटस्येति बोध्यम्।

नादध्वनिस्फोटेषु भेदः

श्रीरामकण्ठेन नादकारिकायाम्—

बुद्ध्यस्मितामनोभ्यो विद्यातो रागतः कलायाश्च।
माया पुंशक्तिभ्यो नादो न्यो दृश्यते ध्वनिभिः।।इति

अयम्भावः—अस्मिता अहङ्काराः । ततश्च बुद्ध्यादीनां मायान्तानां स्वकार्य्यैरेव सिद्धेः कार्यान्तरहेतुत्वे च प्रमाणाभावात् पुरुषस्य तच्छक्तेश्चाविकारित्वेन वाक्सभवायायोगाद् ध्वनीनाञ्च स्थूलानामुत्पत्त्यपवर्ग-योगित्वेन कारणान्तरोपसित्वात् तदुद्भूतवर्णानां क्रमभावित्वेनाभिद-धायकत्वान्यथानुपपत्या तत्कारणत्वेन नादस्तेभ्योभिन्न एकःकश्चनपदार्थ इति निश्चीयते । अत्र ध्वन्यभिव्यञ्जकविधिना वाचकत्वेन कस्य ग्रहणम्? पदस्य वाक्यस्यान्यस्य वेतिसंदेहेपदवाक्यैकदेशभूतानां वर्णानां क्षणध्वंसित्वेन परस्परोपकारकत्वाभावात् तद् व्यक्तिरिक्तयोश्च पदवाक्ययो-र्भेददर्शनान्नतयोरपि वाचकत्वमिति प्रत्यक्षनिराकृतत्वात् ।

अथ गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीयरूपेण पदं वाच्यम्, तदा तदभिन्नत्वेन वाचकत्वाभावाद् यदि सर्वथा अन्त्यवर्णस्य विसर्गस्यैव वाचकत्वमभ्युपगच्छेत्तदा 'अश्वः पुरुषः' इत्यादावपि विसर्जनीयस्य सत्त्वेन ततोऽपि सास्नादिरूपार्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

अत्र शैवाः—यत्तावदब्रुवन् वैयाकरणाः वर्णव्यतिरिक्तः स्फोट इति, तदयुक्तम् न वर्णव्यक्तिरेकेण तस्य स्फोटस्य तदग्राहकयोमध्ये स्थितिरूपपद्यते । यतः स हि स्फोटो वर्णेभ्यो भिन्नो भिन्नो वा स्यात्? तत्र न तावद्भिन्नः वर्णव्यतिरेकेण तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्त स्यानुपलब्धेः, शशविषादादेरिव । न चानुमानात् स्थितिरूपपद्यते, तस्य प्रत्यक्षनिराकृतत्वात् । न चोपलब्धि प्राप्तत्वं तस्यासिद्धमिति, वाच्यम्, ज्ञापकत्वात् । न चोपलब्धि प्राप्तत्वं तस्यासिद्धमिति वाच्यम्, ज्ञापकत्वात् । कारको हीन्द्रियादिशकत्यैवाज्ञातोऽपि कार्यं जानाति करोति संस्कारवद् बीजा-दिवच्च । ज्ञापकस्यासिनिकोचादेरिव ज्ञापकत्वस्या सम्भवान्नानुमानादनवस्था । तथा चा ज्ञापकः स्फोटो नाभ्युपगन्तव्य इति । यदा अभिन्न-स्तदा वर्ण एव स्फोटो ।

न तु तेभ्यो भेदेनावस्थित इति हस्तः कर इतिवत् स्फोटो वर्ण इति समान-श्रुत्यापत्तिः स्यात् ।

यत्तावदुक्तं वर्णाभिव्यङ्ग्य इति तदपि न युक्तम् । स्फोटो हि बहुभिर्व-नैरभिव्यज्यते ततश्चार्थप्रतीति हेतु स्यात्, एकैकेन वा? यदा बहुभिरविव्यङ्ग्यस्तदा तेषा-मुच्चारितप्रध्वंसित्वेन विसर्जनीय काले गकारौकाराभावान्न विसर्जनीयमात्रात्त-दभिव्यक्तिरिति दोषः स्यात् । यथैकैकेन वर्णेनाभिव्यज्यते स्फोटस्तर्हि गकारादि 'गो गवय गगन' इत्यादिस्फोटानां बहूनामभिव्यक्तितो विशेषाभावादनेकार्थ प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । किञ्च विभुत्त्वे, चास्यैकपुरुषोच्चारितैर्वर्णैरभिव्यज्यते षोच्चारितैर्वर्णैरभिव्यक्तिभावे सति विशेषाभावाद् देशान्तरेऽपि प्रमातृणामर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । तथा कालान्तरे नित्यत्वेनाधेया विशेषत्वात् । तथा च नायं स्फोटोनित्यो विभुर्वा कश्चिदर्थप्रतिपादको युक्त इति चेन्न, भाष्ये परः सन्निकर्षः संहिता इत्यत्र—

बुद्धौ कृत्वा सर्वा चेष्टाकर्त्ताधीरस्तन्वन्नीतिः ।
शब्देनार्थान् वाच्यान् कृत्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ।।इति

कथनोक्तदिशा सर्वस्य वस्तुजातस्य बौद्धपदार्थत्वात्तत्रैव सास्नालाङ्गूलादिलक्षणमर्थं बुद्ध्याध्यवस्य तदनुगुणं गौरिति पदं चिन्तयैवानुसन्धाय ततः स्थूलशब्दं प्रयुक्ते ततश्च बुद्ध्यधिरोहितं पदं बुद्ध्याधिरूटं गवादिपदसहकृतं विवक्षितगोगवयाद्यर्थक्रमेण तत्तदर्थाकारमुत्पद्यमानं ततत्स्थूलशब्दोच्चारणकारणं तत्तद्बुद्धिवृत्यात्मकमेवार्थ विज्ञाने क्रमेण गवादीनां वाचकं भवति । तदुक्तम्—

तद्बुद्ध्यधिरोहपदं क्रमवृत्तस्य क्रमेण विज्ञानम् ।
वाचकमिष्टमदुष्टं हेतुश्चेत् स्थूलशब्दजातस्य[४२] ।।इति

अतएव वाच्याद् भिन्नं किमपि वाचकत्त्वेन स्थितमान्तरं विमर्शात्मकं वस्तु विद्यते । बुद्धिर्हि बाह्ये चक्षुरादिनाविषयीकृत एवार्थे ध्ववस्यतीति दृष्ट्वा न खलु सर्वथा विषयीकृते तिप्रसङ्गात् । ततश्चाभ्यन्तरे बुद्धिः केनापि विषयीकृतस्वार्थे परामर्शं करोति, अन्यथा सर्वदा सर्वार्थप्रसङ्गः । तदुक्तम्—

रूपरसगन्धशब्दाद्यर्था येनावमृश्यतां नीताः ।
सोऽन्तः सज्जत्रयात्मा नादः सिद्धो न विषयभावेन ।।
विषयीकुर्वन् सर्वान् शब्दाथनिष वाचको नान्यः ।।इति

तस्माद् रूपादयोऽर्था येनावमृश्यतां नीताः स एवात्र नादे वाचकः, स चान्तः सञ्चल्यात्मा, प्रतिपत्तुर्वाच्यबुद्धिगत्या स्थूलशब्दा कारेण वाच्यो भवति । एवञ्च सूक्ष्मनाद एवाभिव्यङ्ग्यः स्थूलनाद एवाभिव्यञ्जकत्वेन गृह्यते । नादाभिव्यञ्जकत्वेन परनादस्य स्फोट रूपस्य ग्रहणं बोध्यम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते[४३] ।।इति

उक्तञ्च श्रीमत्पराख्ये ग्रन्थे—

पूर्ववर्णसंस्कारयुक्तोऽन्त्योऽर्णोऽभिधायकः ।।इति

तत्र 'अर्ण' इति पदेन नादध्वनिरेव गृह्यते । एवं परनादस्य (परावाचः) शब्दब्रह्मरूपस्य स्फोटस्थानापन्नस्य वाचकत्वं सिद्ध्यति, अस्य सूक्ष्मशब्देत्यपिसंज्ञा । तथा च वाक्येषु पदेषु वा वाचकत्वेन भिन्नरूपोऽयं नादो व्यक्तेत्वेन सूक्ष्मशब्दवाच्यवाचकत्वेन स्थूलशब्दवाच्यः ।

उक्तञ्च नादकारिकायाम्—

'अव्यक्तत्वान्नादः सूक्ष्मशब्दस्तु वाचकत्वेन[४४]' ।इति

एवं स एवाव्यक्तात्मा नादः परावाग् शब्दब्रह्मपदव्यपदेश्यः । तस्य ज्ञानादेव मोक्षः । उक्तञ्च भर्तृहरिणा—

'शब्द ब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति[४५]' ।इति

शैवागमपद्धत्या विचारे क्रियमाणे नादस्य द्वैविध्यं दृश्यते । तत्रैकः कारणरूपो नादः (परनादः) अपरश्च कार्यरूपः । तत्र द्वयोरभिव्यङ्ग्या-भिव्यञ्जकभावरूपः सम्बन्ध इति बोध्यम् ।

परमार्थतस्तु महामायायाः शक्तिस्वरूपाया जन्यो नादः एव (परनाद) परावाग् रूपेण वाचकत्वेन ज्ञेयः यस्य स्थूलशब्दत्वेन मन्त्र-तन्त्रात्मकाः शब्दाः वाच्यो अभिव्यञ्जका भवन्ति । उक्तञ्च—

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो बदन्ति ।
सा नो मन्द्रैषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्ठतैति[४६]।।इति

पुनश्च श्रीरामकण्ठेन—

सा प्रतिपुरुषं भिन्ना वाक् शक्तिर्वाचिकास्थितेति ।
वाचक जातं निर्मायान्तरस्तद् व्यनक्ति वाह्योऽपि ।।
स्थूलैः शब्दैर्व्यकताः सूक्ष्मानादात्मकास्ततो ध्वनयः।
वाच्यर्थिभिन्नां बुद्धिं कुर्वन्तो वर्धयन्ति जनयात्राम्[४७] ।।इति

वस्तुतस्तु यो हि खलु शैवानां गेहे नादशब्देना नाहतनाद् परावाग शब्दब्रह्मपदेनोच्यते स एवास्माकं वैयाकरणानां नये स्फोट शब्देन व्यवह्रियते । स च स्फोटः सर्वथा भाष्यकारवार्तिककारसूत्रकार वाक्यपदीया-द्युक्तदिशानित्यःकूटस्थो नादिनिधनपदव्यपदेश्य एव ।

श्रुतिरपि वक्ति—

सूक्ष्मामर्थामविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिष्यन्दमानाम् ।
तामन्ये विदुरन्यामिव नानारूपामात्मनि सन्निविष्टाम् ।।

एवं साधनैकधनाः तन्त्रागम तत्त्वविदः परामेवार्थां दुर्गां कुण्डलिनीं त्रिपुरसुन्दरीं राजराजेश्वरीभित्यादि परैस्सहस्त्रैः शब्दै संगिरन्तः समग्रं चराचरं जगत् तस्यामेव विनिवेदयन्तः नितरां योगक्षेमं साथीयज्ञीं विलक्षणाञ्च स्थितिं जिज्ञासुसु सम्पादयन्तीति सदा स्मरतव्यं तत्त्वचिद्-भिरिति शम् ।

नादतत्त्वस्य स्वारस्यम्

शैवागमे विन्दु-शक्ति शिवाख्यमिति तत्त्वत्रयं स्वीक्रियते । तत्र विन्दुःकारणं

नादरूपस्य तत्त्वस्य । तदुक्तम्—

जायते ध्वा यतः शुद्धो वर्तते यत्र लीयते ।
स विन्दुः परनादाख्यो नादविन्द्वर्णकारणम्[४८] ।।

एवं शुद्धाध्वनः शिवादिरूपस्योत्पत्तिलयाधारत्वेनोपादानतया नादविन्दु-वर्णापरनादाख्य रूपेणाव्यक्तं त्रिगुणञ्च शक्तितत्त्वमुच्यते । तत्र नादो नामाभिधेयबुद्धिहेतुर्विन्दोः प्रथमप्रसररूपः । सूक्ष्मो नादश्चिन्तयारहितः विन्दुश्च तत्कार्यो मयूराण्डरसवद्व्यपदेश्यः परामर्शज्ञानरूपोक्षरविन्दुस्तत्रैव सूक्ष्मत्वेनोक्तः । अणश्च वर्ण एव । आकाशवायुप्रभवः श्रोत्रग्राह्यः स्थूलशब्दः । एवञ्च नादविन्द्वर्णकारणत्वं विन्दोर्विज्ञेयम् । उक्तञ्च—

स्थूलं शब्द इति प्रोक्तं सूक्ष्मं चिन्तामयं भवेत् ।
चिन्तया रहितं यत्तु तत्परं परिकीर्तितम् ।।

एवं स्थूल-सूक्ष्मपरभेदेन विन्दुनादशब्दरूपस्य ग्रहणं बोध्यम् । तथा च शब्दस्य परनादरूपस्य विन्दुतत्त्वस्याव्यक्तरूपस्य ज्ञानन्तु निर्विकल्पकसमाधौ भवति । शिव एव च विन्दोर्विस्फोटको वर्तते । तदुक्तं—

विद्याशरीरो भगवाननन्तः क्षोभको मतः ।
मायायाः सा च विन्द्वद्भिर्वैन्दवं तत्त्वमुच्यते[४९] ।।

किन्तु यदा वश्यं शब्दो पेक्षितो भवत, तदा शिसंक्षोभाद् विन्दुजन्यः कश्चन शब्दो भवति । तस्यैव च चतस्रो वृत्तयः परापश्यन्तीमध्यायमावैखरीरूपा भवन्ति तत्र शब्दोपादानत्वेन विन्दुसिद्धिर्भवति । तदुक्तम्—

स तु शब्दश्चतुर्धा वाग् वैखर्थादिविभेदतः ।
जायते विन्दुसंक्षोभादनन्तस्यार्थ दर्शने[५०] ।।

अत्र शैवागमोक्तदिशाविन्दोः पर्यायेष्वेतानि नामानि परिगृह्यन्ते—

शब्दतत्त्वमघोषा वाग् ब्रह्मकुण्डलिनी ध्रुवम् ।
विद्या शक्तिः परा नादो महामायेति दैशिकैः ।।
विन्दुरेव समाख्यातो व्योमानाहतभित्यपि[५१] ।।

इत्याद्युक्तदिशा परा नाद विन्दूत्यादीनामेकार्थवाचकत्वमेव ज्ञायते । उक्तञ्च—

शब्दराशिश्च विन्दूत्यो विन्दुर्नादादज्ञावपि ।
विन्दोरनाहतादेष कारणं शुद्धवर्त्मनः[५२] ।।

इत्यत्र 'विन्दुर्नान्दादसावपि' इति वचनेन नादावेव विन्दोरूत्पत्तिर्वक्तुं शक्यते । स च नादो नाहताद् विन्दोर्जायते । अनाहतो विन्दुश्च केवलाद् विन्दोर्भिन्न इति न

पूर्वापरविरोधः ।

अत्र प्रसङ्गाद् वैखरीमध्यमापश्यन्तीसूक्ष्मेतिरूपैर्वृत्तिचतुष्टयस्य संक्षेपतः शैवागमोक्तदिशा विचारः क्रियते । तत्र वैखरीश्रोतग्राह्या वाऽर्थस्य वाचिका भवति । तदुक्तम्—

आकाशवायुप्रभवाच्छरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः[५३] ।।

एवञ्च नादाभिव्यङ्ग्यत्वं शकस्येति भवति—

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमाद् वर्णानुपातिनी ।
अन्तःसञ्जल्परूपा तु न श्रोत्रमुपसर्पति ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य वर्तते मध्यमाध्वया[५४]।।

एवञ्च मध्यमावाक् स्थूलशब्दस्य कारणत्वेन गृह्यते ।

अविभागेन वर्णानां सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा[५५]।।

पश्यन्ती चेयमक्षरविन्दुरूपा ।

सूक्ष्मा तु नादापरपर्यायेत्त्युक्तम्—

स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी[५६] ।।

तत्रापायित्वञ्च सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपिसम्भवात्, न तु नित्यमेव तेनास्या अपि प्रतिपुरुषं भिन्नतया अचेतनत्वादनेकत्वाच्च कार्यत्वमनित्यत्वं च बोध्यम् । एतस्यां च पुरुषाविवेकेन दृष्टायां पुरुषस्य भोगसमाप्तिरूपा संसारनिवृत्तिः । तदुक्तम्—

यस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते[५७]।।इति

यस्यां पुरुषस्वरूपाद् विवेकेन दृष्टस्वरूपायां पुरुषस्य भोगाधिकारो निवर्तत इति तदर्थः ।

अत्र वैयाकरणाः—परा वागेव शब्दब्रह्मव्यपदेश्या । सैव वाक् शैवदर्शने सूक्ष्मापदेन व्यवह्रियते । तज्ज्ञानादेव मोक्षः । तदुक्तम्—

सर्वभूतान्तरचरः शब्दब्रह्मात्मको रविः ।
भित्त्वा बोधखड्गेन निर्गच्छन्त्यविशङ्किताः[५८]।।

किञ्च—

शब्दब्रह्मणिनिष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति 'इति सर्वा येय मागमोक्तसृष्टि-प्रक्रिया नागेशेनापि लघुमञ्जूषायां प्रतिपादिता—

'प्रलयान्ते परमेश्वरस्य सशक्तिकस्य सिसृक्षात्मिका मायाः वृत्तिर्जायते। ततो विन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते । इदमेव शक्तितत्त्वम् । विन्दोरचिदंशो बीजम् । चिदंशोविन्दुः चिदचिन्मिश्रो शोनादः । अत्राचिच्छब्देन शब्दार्थोभयसंस्काररूपाविद्या उच्यते । ततश्चास्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्यु-पयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्र-मुत्पद्यते । एतज्जगदुपादानमेव 'ख' 'परा' इत्यादिशब्देन व्यवह्रियते । तदुक्तम्—

बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवत् ।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्द ब्रह्मेति गीयते[५९] ।।

एतत्सर्वमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवन चलनेनाभिव्यज्यते । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थ-पवनसंस्कारः, तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दं 'परावाक्' इत्युच्यते ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तते भावेन प्रक्रिया जगतो यतः[६०] ।।

तामेव परावाचं शब्दब्रह्मानादिनिधनपदव्यपदेश्यां शैवागमानुसारिणो बन्धनात्मिकामेव ब्रुवते । तद्यथा—

तामेव वाणीं सूक्ष्माख्यामाहुरात्मविदो जनाः ।
प्रत्यात्मनियता एताश्चतस्रो बन्धनात्मिका ।।

वैयाकरणाभिमतां शब्दब्रह्मापरपर्यायां पराख्यां वाचमेव शैवाविन्दुकार्य-भूतां शब्दवृत्तिमेव मन्यन्ते, न तु पुरुषसमवायिनीम्, तस्या विकारित्वेन जडत्वात्, तत्समवाये पुरुषस्यापि विकारित्वा चेतन त्वादिदोषप्रसङ्गाच्च । एतासाञ्च चतसृणां वृत्तीनां कार्यत्वेन जडत्वान्न सित्समवायो युज्यते, अपितु बन्धनत्वमेवेति बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

सच्चिदानन्दविभवात् सफलात् परमेश्वरतत् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् विन्दुसमुद्भवः ।।
परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधा सौ भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।।
विन्दुःशिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ।।
भिद्यमानात् पराद् विन्दोख्यक्तात्मा ततो भवत् ।
शब्द ब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः[६१] ।।

अत्र खलु समवायः सम्बन्धः । स च क्षोभ्यक्षोभकभावरूपः सृष्टिहेतुः । अत्र पराद् विन्दोरित्युक्त्याप्रथमविन्दोरेव नादो जायतेति प्रतीयते । तदुक्तम्—

कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा ।

स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।।

स विन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते[६२] ।।इति

वैयाकरणैः-सूक्ष्मापरपर्याया एव वाक् शब्दब्रह्मपदेन व्यवह्रियते । अत्र खलु येषां भ्रम एव वर्तते । यतो हि—वैखरी श्रोत्रजे बोधे कारणम् । मध्यमा सविकल्पकज्ञाने कारणम् । पश्यन्ती मध्यमोत्पत्तौ कारणम् । किन्तु सूक्ष्मा—

यदा वृत्तिरशेषेण विलीनाचित्तसंश्रया ।

तदा सूक्ष्मा विशुद्धेव चिदाभात्यविवेकतः[६३] ।।

इत्युक्तदिशा यदा चित्तसंश्लिष्टा भवति, सर्वावृत्तयश्चित्ते विलीना भवन्ति, तदा सूक्ष्मा वाक् तादात्म्यापन्नतया चिदिव भाति । तत्र चिदा सहात्यन्तश्लेष एव कारणम् । अत एव न तज्ज्ञानान्मयोक्षः । यथा अतात्त्विकान्यथा भावस्थले रज्जौ सर्पभ्रमेण विभ्यति जनाः, किन्तुत्तरकालिकेन प्रभात्मकेन ज्ञानेन नायं सर्पः, अपि तु रज्जुरेवेतिज्ञानेन भयापनोदनं भवति, तथा परावाचोऽपि कारणीभूतस्य चिच्छक्तिसम्पन्नस्य विन्दुरूपस्य ज्ञानान्मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु परा सूक्ष्मशब्दापरपर्याया चिच्छक्तिरूपैव, तत्सहकृतीबिन्दुरूपेण स्थितस्य परनादस्य ज्ञानमेव मोक्षकारणमिति मन्त-व्यम् ।

एष एव पन्था समेषां साधनैक धनानां तन्त्रागमतत्त्वदाभिष्टः । अत्रेव वैयाकरणपरमाचार्याणां तत्र भवतां व्याडि पाणिनि पतञ्जलि भर्तृहरिभोजराज—हेलाराज—नागेशभट्ट—कालिकाप्रसाद शुक्लादीनां तत्र-तत्र ग्रन्थेषु न्यूनाधिक्येन स्वारस्यमिति विभावयन्तु सुधियः ।

भास्कररायलक्ष्मीधरयोरत्रस्वारस्यम्

नादादि प्रकरणानुसृत्य वीरवस्यारहस्ये भास्कररायेणोक्तम्—

स जयति महान् प्रकाशो यस्मिन् दृष्टे न दृश्यते किमपि ।

कथमिव तस्मज्ज्ञाते सर्वं विज्ञातुमुच्यते वेदे[६४] ।।इति

स सर्वेषामात्मत्वेन प्रसिद्धः महान् देशकालाद्यनवच्छिन्नः पराप्रकाश्यः प्रकाशः सर्वदा अनावृतात्मस्वरूपज्योतिः स्वरूपज्योतिरेवान्तः, इति रहस्यागमात् 'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यादिश्रवणाच्च । जयति सर्वोत्क-र्षेण वर्तते । यस्मिन्नधिष्ठाने दृष्टे

निर्विकल्पात्मकचरमवृत्तिविषयीकृते सति किमपि दृश्यं न दृश्यते, अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वात्। अत एवैक-विज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुतावुक्तं कथं सङ्गच्छत इति साश्चर्यमाहकथमिवेति। अथवा विवर्तवादं वेदान्ति सम्मतं परिणामवादी तान्त्रिको दूषयति—कथमिवेति । तन्मते मृद्घटादिदृष्टान्तानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्रेयं तान्त्रिक-प्रक्रिया—'इच्छामि' 'जानामि' इत्यादावृत्तमपुरुषान्तर्भासमानं स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव प्रकाशाभिधं ब्रह्म । तच्च सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपूर्णत्व-व्यापकत्वादिशक्तिसंवलितम् । तस्य चानन्दरूपांश एव स्फुरणं परा अहन्ता, विमर्शः परा ललिता भट्टारिका त्रिपुरसुन्दरीत्यादिपदैर्व्यवह्रियते। उक्तञ्च—

ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति ।
एते हंताया किलपर्यायाः सहिभरुच्यन्ते[६५] ।।इति

पराहंतामन्तरेणेदंताया असंस्फुरणादहमिदमोः ससम्बन्धिकत्वादिदं पदगम्यस्य दृश्यस्याहन्तारूपशक्त्या तद्विशिष्टब्रह्मणा वा जन्यत्वम् । तच्च दृश्यं तत्परिणाम एव तस्यां परिणतायां तु न कश्चित् पर इष्यते 'इति वामकेश्वरतन्त्रात् 'चायारम्भणं विकारः' इत्यादिश्रुतीनां तत्रैव स्वारस्याच्च । शक्तिशक्तिमतोरूपादिनोपादेययोरत्यन्तमभेदः, न पुनरौ-पनिषदादिवद्भेदाभेदौ । अतएव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति समानाधिक-रण्यभेदे, न पुनर्वाधायाम् । अद्वैत श्रुतयः सर्वा अप्येतदभिप्रायिका एवाविरुद्धाः । सर्वप्रमाणमूर्धन्यया श्रुत्या तदनुसारि तन्त्रैश्चाद्वैते कथिते, तद् विरुत्वेन भासमानः कार्यकारणयोर्भेदांश एव कल्पित आस्तां न पुनः सर्वोऽपि प्रपञ्चः । नेह नानास्ति किञ्चन इत्यादि श्रुतिष्वपि भेदांशस्यैव निषेधो न प्रपञ्चस्य । 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादौ श्रूयमाणो भेदवत्प्रपञ्चाभावोऽपि विशेषणाभावप्रयुक्त एव । अतएव भामत्यां हाटकमकुटग्रन्थे भेदस्यैव हाटकन्यूनसत्ताकत्वं न मुकुटस्योक्तम्, परिणामस्य परिणाभिसमानसत्ताकत्वावश्यिकत्वात् । 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' इत्यत्रापि द्वैतशब्देन भेदस्यैव मिथ्यात्वमुच्यते, न पुनर्भेदवतः तथात्वे तु प्रतियोगितासंबन्धेन जगत इवानुयोगितासंबन्धेन ब्रह्मणोऽपि भेदवत्त्वस्य सत्त्वात् सद्सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायसिद्धत्वाविशेषा-न्मिथ्यात्वापत्तेः । ततश्च श्रुतेरपि परिणामवाद एव संमतः सिध्यति । भगवता व्यासेनापि 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यस्मिन्नधिकरण एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां मृद्घटनखनिकृन्तनादिदृष्टान्तम् बहुस्यां प्रजायेय 'इत्यभिध्योपशादिकं चानुसंदधानेन परिणामवाद एवाभिप्रेतः कण्ठरवेणोक्तश्च' 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति सूत्रे । भाष्यकारैरपि तत्र विवर्तवादानुसारेण व्याचक्षाणैरपि सौन्दर्यलह्यर्याम् 'मनस्त्वं व्योमत्वम्' इति श्लोके त्वयिपरिणतायाम् इति स्वाभिमतः परिणामवाद एव स्फुटीकृतः । अस्मिन् पक्षे रहस्यनामसहस्रे 'मिथ्याजगदधिष्ठाना'

इत्यादौ श्रूयमाणं मिथ्यात्वं तु स्वानतिरिक्तरूपत्वम्, घटादिरूपेणानित्य-त्वं ब्रह्मरूपेण नित्यत्वम्, मृद्घटयोरभेदेऽपि घटरूपेण ध्वस्तत्त्वं मृद्रूपेणाध्वस्तत्वं चेत्यादिवद् विरुद्धधर्मनिरासादिकमूह्यमित्यादिकः । उक्तञ्च—

नैसर्गिकी स्फुरत्ता विमर्शरूपास्य वर्तते शक्तिः ।
तद्योगादेव शिवो जगदुत्पादयति पाति संहरतिः ।।
सावश्यं विज्ञेया यत्परिणामवादभूदेषा ।
अर्थमयी शब्दमयी चक्रमयी देहमय्यपि च सृष्टिः[६६] **।।इति**

अत्रेदं अवश्यम्, सर्वविज्ञानसाधनत्वान्मोक्षादिपुरुषार्थप्रदत्वाच्च । अर्थमयी शिवादिक्षित्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वरूपा । शब्दमयी, परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखर्य्यादि चक्रमयी विन्ध्वादिभूगृहान्ता । देहमयी सूक्ष्मादि-स्थूलान्ता । ततश्चोक्तम्—

तज्ज्ञानार्थमुपाया विद्या लोके चतुर्दश प्रोक्ताः ।
तेऽपि च सारभूता वेदास्तत्रापि गायत्री[६७] **।।इति**

अयम्भावः—चतुर्दश विद्याः—चत्वारो वेदाः षडङ्गानिन्यायो मीमांसा पुराणं धर्मशास्त्रञ्चेति । तन्त्राणां धर्मशास्त्रेऽन्तभावः । तन्त्रराज-व्याख्याने च विस्तरेण तन्त्राणां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः प्रपञ्चयिष्यते । एवं च न शिष्टकोपाधिकरणस्थवार्तिकविरोधः शास्त्रा-परिमाणानातिक्रमात् । अतः वीरवश्यारहस्ये—

तस्या रूपद्वितीयं तंत्रैकं यत् प्रपठ्यते स्पष्टम् ।
वेदेषु चतुपर्वणि परमत्यन्तं गोपनीयतरम्[६८] **।।इति**

तस्याः गायत्र्याः स्पष्टमस्पष्टं चेति पदच्छेद आकृत्या । चरणत्रयम् 'तत् सवितुः' इत्यादि स्पष्टम् । परोरजसे सावदोम् इति चतुर्थचरणं त्वस्पष्टमित्यर्थः । परं श्रीविद्याख्यं द्वितीयं रूपम् ।

अत एव—

कामो योनिः कमलेत्येवं साङ्केतिकैः शब्दैः ।
व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि[६९] **।।इति**

यद्यपि तन्त्रराजादौ सौन्दर्यलहर्यां च हादिविद्याया एव प्रञ्चमुद्धारो दृश्यते, तथापि 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा' इति वचनात् । षोडशीघटकत्वाच्च, यदक्षरैकमात्रेऽपि यदेकादशमाधारम् इत्यादिरहस्यार्थ प्रतिपाद्याक्षरशालित्वाच्च, त्रिंशत्यामस्या एवादशच्च त्रिपुरोपनिषद्येतन्मूलकत्वेनैवान्यासामुद्धाराच्च, योगिनी हृदयादावुक्तानाभिहापि वक्ष्यंमाणानामर्थानामत्रैव स्वारस्याच्च, शाङ्खापनश्रुतौ 'चत्वार ई बिभ्रति' इत्यस्यामृचि

च प्रथममस्याएवोद्धाराच्च कादिविद्यायाः प्राधान्यमिति द्योतयन्नस्याः प्रतीकमादत्ते—

कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहसा मातरिश्वाभ्रमिन्दुः।
पुनर्गुहासकला मायया च पुरुच्येषा विश्वमातादिविद्या[७०]।।इति

कामो मातरिश्वा च वकारः । योनिरेकारः । कमलातुरीयः स्वरः । वज्रपाणिरिन्द्रश्च लकारः । मुहाद्वयं माया च लज्जाबीजम् । हसेति सकलेति च स्वरूपम् । गुहया सह समासाद्बहुवचनं न पुनः सकारो दीर्घः । एवं ल्कारोऽपि । अभ्रहङ्कारः । एतादृशैः सांकेतिकैः शब्दैर्व्य-वहारादत्यन्तगोपनीयत्वं समर्थितं भवति ।

तथा चोक्तम्—

क्रोधीशः श्रीकण्ठारूढः कोणत्रयं लक्ष्मीः।
मामनुत्तररूढं वाग्भवकूटं प्रकीर्तितं प्रथमम्।।
शिवहंसब्रह्मविपच्छक्राः प्रत्येकमक्षरासदाः।
द्वैतीयीकं कूटं कथितं तत् कामराजाख्यम्।।
शिवतो विपतो युक्तं तृतीयमिदमेव शक्तिकूटारथम्।
हृल्लेखानां त्रितयं कूटत्रितयेऽपि योज्यमन्तेस्यात्[७१] ।।इति

क्रोधीशो ब्रह्मा च ककारः । श्रीकण्ठोऽनुत्तरमक्षरं चाकारः । तमारूढस्तेन युक्तः । कोणत्रयं योनिः । लक्ष्मीःकमला । मासं शक्रश्चेन्द्रः शिवोवियच्च हकारः । हंस सकारः अक्षरसमूहात्मकत्वात् कूटत्वव्यपदेशः ।

किञ्च—

हृल्लेखायाः स्वरूपं तु व्योमाग्निर्वामलोचना।
विन्दवर्धचन्द्ररोधिन्यो नादनादान्तशक्तयः।।
व्यापिकासमनोन्मन्य इति द्वादशसंहतिः।
विन्दवादीनां नवानां तु समष्टिर्नाद उच्यते[७२]।।इति

व्योम हकारः केवलो न त्वकारविशिष्टः । अग्नीरेफस्तादृशः । वामलोचनेकारः । न विन्दवादयो नवापि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमकालैरुच्चार्याध्वनिविशेषाः, वर्णविशेषा वा । न च ककारादिवत् स्पष्टमनुच्चार्यत्वात् तन्त्रीस्वतुल्यत्वेन ब्रूयमाणत्वाच्च कारप्रत्ययाभावाच्च 'बीजविन्दु ध्वनीनां च त्रिकूटेषु ग्रहात्मिका 'इत्यादौ ध्वनिपदेनैव तन्त्रेषु व्यवहाराच्च न वर्णत्वरमर्धचन्द्रादेरिति वाच्यम्, अनुस्वारविसर्गादावुक्त हेतुसत्त्वेऽपि वर्णत्वस्पष्टत्वात् । कथमन्यथा 'त्रिषष्ठिचतुः षष्ठीर्वा वर्णाः शम्भुभते मताः' इति प्रतिज्ञाय 'अनुस्वारो विसर्गश्च' इति परिगणनं शिक्षायां सङ्गच्छेत्? न च तादृशसंख्याविरोधादेव नात्र वर्णत्वम्

तत्र स्पष्टोच्चार्याणामेव गणनात् । न च ताल्वादिपरिगणितं स्थानानाभिव्यङ्ग्यत्वान्न वर्णत्वम्, तदनभिव्यङ्ग्यत्वस्य पश्यन्त्यादावव्याप्तेः, चत्वारि वाक्यपरिमिता पदानि इति श्रुत्या वर्णसमूहात्मक पदत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अतएव चतुः शतीशास्त्रे नादस्यार्थ वर्णनं सङ्गच्छते । न च रथधोषवत् पदार्थस्मारकत्वोपपत्तिः तत्र हि तत्कालकरणीयत्व संबन्धेन माहेन्द्रस्तोत्रो-पाकरणस्य स्मृतिविषयताया वाचनिकत्वेन रथघोषसामान्यस्य लौकिकादि-साधारणस्य स्मारकत्वाभावेन तस्य तत्र शक्तेरयोगात् प्रकृते तु न तथेति वैषम्यात् हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तित्रसख्यैस्तथाक्षरैः । इत्यादौ प्रतिहृल्लेखं हकाररेफेकारानुस्वारनादपञ्चकमिति पञ्चदशाक्षराणीत्युक्तया नादे क्षारत्वक् व्यवहारात् । तदुक्तम्—

भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णाध्वमादनौ ।
अर्धचन्द्रश्च विन्दुश्च नवार्णो मेरुरूच्यते ।
महात्रिपुरसुन्दर्यां मन्त्रा मेरु समुद्भवाः[७२] ।।इति

ज्ञानार्णवादावप्यसकृद्व्यवहारस्य दर्शनाच्च ध्वनिपदेन व्यवहारस्तु तत्तुल्लत्वलक्षणाया ध्वनिपर्यायनादपदवाच्यत्वान्नेयार्थरूपलक्षणया वा नेय इति । एवं च प्रथमतृतीयकूटे अष्टादशवर्णात्मकेः, मध्यकूटं तु चतुरधिकम्, संहत्याष्टपञ्चाशद्वर्णात्मिका विद्येति । यद्यपि विन्दु विनिर्मुक्तानामष्टानामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे तथापि व्यवहारसौकर्याय तत्सहितानामेव सात्रकृतेति । अत एवोक्तम्—

प्रथमेऽष्टादशवर्णाद्वाविंशतिरक्षराणि मध्ये स्युः ।
प्रथमेन तुल्यमन्त्रयं सङ्घातेनाष्ट पञ्चाशत् ।।
मात्राद्वितयोच्चार्या कामकला च त्रिकोणा च ।
विन्दुरहितहृल्लेखा मात्र्यकालत्रयोच्चार्याः ।।
अन्येषां वर्णानां मात्राकालोऽर्धमात्रया सहितः ।
विन्दोरर्धं मात्रा परे परे चापि पूर्वपूर्वार्धा[७३] ।।इति

वस्तुतस्तु—मात्रा लध्वक्षरस्य कालः । तद्द्विगुणोगुर्वक्षरस्य । अत एव कामकला कमला त्रिकोणा योनिश्चद्विमात्रा । हृल्लेखायां द्वयोर्व्यञ्जनयोरेका मात्रा कामकलाया द्वे मात्रे इति त्रिस्रः । अनेषामकारसहितानां ककारादिदशवर्णानाम् । विन्दोरपि व्यञ्जनत्वादर्धा मात्रा । उक्तञ्च—

एकमात्रो भवेद्ध्रुस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्[७४] ।।इति

वचनात् । परे परे अर्धचन्द्ररोधिन्यादयः, पूर्वपूर्वार्धः, अर्धचन्द्रस्यार्ध-कालो रोधिन्याः, रोधिन्यर्धकालो नादस्येत्यादिक्रमेण कालवन्तः । अयं भावः—कालपरमाणुर्लव

इत्युच्यते । तथा च—

नलिनीपत्रसंहत्या सूक्ष्मसूच्यभिवेधने ।
दले दले तु यः कालः स कालो लव संज्ञितः ।
अतः सूक्ष्मतमो कालो नोपलभ्यो भृगूद्वह[७५] ।।इति

इति वचनात् षट्पञ्चाशदुत्तरशतदृपलवैरेकामात्रा । विन्दोरष्टाविंशतत्यु-त्तरशतं लवाः । अर्धचन्द्रस्य चतुःषष्ठी । रोधिन्या द्वात्रिंशत् । नादस्यषोडश । नादान्तस्याष्टौ । शक्तेश्चत्वारः । व्यापिकाया द्वौ लवौ । समनाया एको लवः । उन्मनायास्तु नास्त्येव कालः । यद्यपि योगिनी हृदये चक्रसंकेते, दीवाकारोऽर्धमात्रश्च इत्यनेन विन्दोः काल मुक्त्वा अर्धचन्द्रादेः शक्तिपर्यन्तस्य चतुरंशाष्टांशषोडशांशादिरूपभागद्वैगुण्यं कालस्योक्त्वा शक्त्यादीनां पूर्वपूर्वद्विगुणांशकालवत्वं सामान्येनोक्तम् । 'चतुषष्ठिस्तदृर्ध्वं तु द्विगुणं द्विगुणं द्विगुणं ततः' इति तेन च वचनेन मात्राया द्वादशोत्तरपञ्चशतमो भागउन्मनाकालः मात्रास्वरूपं च द्वादशो-त्तरपञ्चशतलवात्मकत्व मेव प्रतीयते, अत एव देशकालानवच्छिन्न तदूर्ध्वं परमं महत् इत्युत्तरग्रन्थेऽप्युन्मनायाः परत एव कालानवच्छेद उक्त इति व्यक्तं प्रतीयते, तथापि 'चतुःषष्टि' इतिश्लोकस्य शकतेश्चतु-षष्टितमो मात्राभागः, तदृर्ध्वं द्विगुणं व्यापिकाया अष्टाविंशत्युत्तरशततमो भाग इत्यर्थस्ततस्तदृर्ध्वमिति पदाभ्यां द्विगुणपदद्वयेन च स्पष्टं प्रतीयते, अत एवोत्तरार्धे 'शक्त्यादीनां च मात्रांशो मनोन्मन्या स्तथोन्मनी' इत्यत्र मनोन्मनीति पदस्य समनापर्यायस्य समनापर्यन्तानामित्यर्थकत्वमङ्गीकृत्य शक्त्यादीनां तिसृणा मित्यमृतानन्दैर्व्याख्यातम् । नादस्य विन्दवादिनवकस्य। अत एवोक्तम्—

संहत्यैकलवोनो यात्राकालोऽस्य नादस्य ।
एकादशवाक्कूटे सार्धा एकादशोदिता मध्ये ।।
सार्धा अष्टौ शक्तावेकैकलनोनिता मात्राः ।
संहत्यैकत्रिंशन्मात्रा मन्त्रेलवत्रयन्यूनाः ।।
कण्ठे च कण्ठतालुनि तालुनि दन्तेषु मूर्धि न सायाम् ।
स्पृष्ठविवारा द्यान्तरवाहपैर्यत्नैस्तदक्षरोत्पत्तिः[७६] ।।इति

ककारत्रयमकारदशकं हकारपञ्चकं च कण्ठे । द्वितीयमक्षरं कण्ठतालुनि ईकारचतुष्टयं तालुनि । लकारत्रयं सकारद्वयं च दन्तेषु। रेफत्रयं च मूर्ध्नि । विन्द वादिनवकत्रयं नासायाम् । स्पृष्टेति । ककाशःस्पृष्टयत्नाः आकाशः संवृता । ईकारा एकारश्च विवृताः । रेफात्रकाराश्चेषत्स्पृष्टा । हकाराः सकारौ चेषट् विवृताः विन्दवादयः

संवृत्तमाः । इत्याभ्यन्तरो यत्नः । ककाराविवारश्चासाघोषवन्तोल्प-प्राणवन्तश्च । सकारौ महाप्राणवन्तौ विवारादिमन्तौ च । स्वराः सर्वेऽप्युदात्ताः । रेफा लकाराश्च संवारनादघोषाल्पप्राणवन्तः । हकारास्तु संवारादित्रयवन्तो महाप्राणवन्तश्च । विन्दवादयस्त्वात्यन्तिकसंवारादिचतुवकवन्तः ।

ततश्च—

प्रलयाग्निनिभं प्रथमं मूलाधारादनाहतं स्पृशति ।
तस्मादाज्ञाचक्रं द्वितीयकूटं तु कोटिसूर्याभम् ।।
तस्माल्ललाटमध्यं तार्तीयं कोटिचन्द्राभम् ।
मालामणिवद्वर्णाः क्रमेण भाव्या उपर्युपरि[७७] ।।इति

मूलाधारमारभ्येत्यर्थः । तस्मादनाहतमारभ्य । तस्मादाज्ञाचक्रमारभ्य । इदं च स्थान त्रयं विन्दवादिरहितकूटत्रयस्यैव सुषुम्णानाडीमूलाग्रयोर्द्वे सहस्रदलकमले, मध्ये चाष्टदलषडदलानि त्रिंशतपद् मानि सविस्तरं स्वच्छन्दं संग्रहादौ प्रपञ्चितानि । तत्र गुदोपरि द्वयङ्गुलोर्ध्वे लिङ्गे नाभौ, हृदि, कण्ठे, भ्रूमध्ये च मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतं विशुद्धया-ज्ञानामानि चतुः षड्दशद्वादशषोडशद्विदलानि द्विद्विग्रन्थिमध्यसंदष्टानि, चक्रपदवाच्यानपि षट् पद्मानि सन्तीति ।

अतएवेदम्—

आधारोत्थितनादो गुण इव परिभाति वर्णमध्यगतः ।
मध्ये फालं विन्दुर्दीप इवाभाति वर्तुलाकारः ।।
तदुपरि गतो र्धचन्द्रो न्वर्थः कान्त्या तथाकृत्या ।
अथ रोधिनी तदूर्ध्वं त्रिकोणरूपा च चन्द्रिकाकान्तिः[७८] ।।इति

अत्रेदं शब्दसृष्टिप्रक्रिया वटवीजान्तर्गतवटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशब्द-सृष्टिसूक्ष्मरूपशालिनी त्रिपुरसुन्दर्येव तादृशसूक्ष्मरूपवश्चप्रवृत्ति निमित्तकपरापदवाच्या । सैव च माति तरति कायतीति च व्युत्पत्या मातृकेत्युच्यते । तस्यां च निर्विकारायामप्यनादिसिद्धप्राण्यदृष्टवशात् स्वान्तः संहत विश्वसिसृक्षोत्पद्यते । ततःस्त्रष्टव्यपदार्थानालोचयति, तदैक्षत बहुस्यां प्रज्ञायेय इति श्रुतेः । तादृशमीक्षणमेव प्रवृत्तनिमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्तीति पदं प्रवर्तते । सैव च पश्यन्त्याख्या मातृका करणसरणित उत्तीर्णत्वादुत्तीर्णेत्युच्यते । तद वयवाश्च वामादयो ष्टौ शक्तयो न्यत्र प्रपञ्चिताः । अतः सैव व्यष्टिसमष्टिवेषेण नवविधा । ततो नवनादा अविकृतशून्यादयो जाताः तत्समष्टिश्च नादध्वन्यादिपदवाच्या नातिसूक्ष्मा पराव न्नातिस्थूला वैखरीवदतो मध्यमाख्या मातृका मध्यमावयवरूपमविकृतशून्यस्पर्शनादध्वनिविन्दुशक्ति बीजाक्षराख्यं नादनवकं मूलाधारादि षट्के नादे नादान्ते ब्रह्मरन्ध्रे च स्थितम् ।

नवभिर्नादैरकचटतपयशलाख्यवर्गनवकवती वैखर्याख्या मातृका जाता वै निश्चयेन स्पष्टतरत्वात् रवं कर्णविवरवर्तिनभोरूपश्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छति, तज्जन्यज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्तेरित्याद्यन्यातोविस्तरः । एवं च ककारादौ कत्वादिवर्णधर्माणां षड्ज-त्वादिध्वनिधर्माणां चानुभूयमानत्वात् परिणामे परिणाभिनो नुस्यूतताया मृदघटे दर्शनाच्च वर्णेषु नादो नुस्यूतः । तन्तुविशेषजन्यः पटविशेषोवर्णकपदवांच्यः । तत्र क प्रत्ययपरित्यागेन प्रयोगस्त्वक्षरवाचकवर्णपदेन श्लेषार्थः । गुण इव वर्णकाख्यपटविशेषो-पादानभूततन्तुविशेषवन्मालामण्याधारसूत्रवच्चेत्यर्थः । वर्णमध्यगत इत्यस्य द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे मणिद्वयं मध्यभागस्थ शुद्धसूत्रवच्छुद्धनादस्यमानम्, वर्णशरीरान्तर्भागे तु पटाभेदेन संवलिततन्तुवद्-घटान्तर्मृद्वच्च तत्तद्वर्णाभिदेनैव नादस्य मानम्, न पुनस्तत्र मण्यन्तर्गत-सूत्र दृष्टान्तः, तस्य मणितो ल्पन्तभिन्नत्वात् ।

ततश्चोक्तम्—

नादस्तु पद्मरागवदण्डद्वयमध्यवर्तिनीव सिरा ।
नादान्तस्तडिदाभः सव्यस्थितविन्दुयुक्तलाङ्गलवत् ।।
तिर्यग्विन्दुद्वितये वामोद्गच्छत्सिराकृतिः शक्तिः ।
विन्दूदगच्छत्र्यश्राकारधरा व्यापिका प्रोक्ता ।।
उर्ध्वाधोविन्दुद्वयसंयुतरेखाकृतिः समना।
सैवोर्ध्वविन्दुहीनोन्मना तदूर्ध्वं महाविन्दुः।।
शक्त्यादीनां तु वपुर्द्वादशरविकान्तिपुञ्जामम्[७१] **।।इति**

कान्त्य, चाकृत्या चान्वर्थः, अर्धचन्द्रवतकान्तिराकारश्चेत्यर्थः । अण्डस्थानीयौ द्वौ विन्दू सिरास्थानीयामध्यरेखा चेति त्रयं संहत्य नादस्याकारः 'विन्दुद्वयान्तरे दण्डःशेवरूपो मणिप्रभः' इति चक्रसङ्केतोक्तेः । शेवोमुपकद्वयमध्यवर्तिनी नाडी, मणिः पद्मराग इति तु साम्प्रदायिकी व्याख्या । दण्डस्य शेवरूपत्वविशेषणं घनता दाढर्ययोर्निराशाय, केशतुल्यपिष्टविकारेषु पायसोपयुक्तेषु शेवपदप्रयोगादित्यपि व्याख्या नाति विरुद्धा । ऊर्ध्वाग्रं दक्षिणारं लाङ्लम् वामभागे विन्दुरेक इति नादान्ताकारः । विसर्जनीयवदृर्ध्वाधो विन्दुद्वयमिति भ्रमनिरासायाम् । वामाद्वामभागस्थविन्दुमारभ्योर्ध्वं गच्छन्ती निःसरन्ती या सिरा रेखा तदाकारेत्यर्थः । 'शक्तिर्वामस्थविन्दूद्यत्सिराकारा' इति चक्रसङ्केते । आर्णत्वात् समस्तस्यापि विन्दुपदस्य पूर्वपद्रेन सह वहुव्रीहयवयवत्वेन, उत्तरपदेन सह पञ्चमीतत्पुरुषावयवत्वेनापि काकाक्षिन्यायेनान्वय इति । उद्यत्पदस्य सामान्यवाचकस्यापि विन्दूघदिति विशेषे लक्षणायां वामस्याःद्विन्दोशद्यत्याः सिराया आकारो यस्या इत्येव

विगृह्य विन्दोर्वामस्थत्वविशे-षणवलादेव दक्षिणादिग्भागे निःसिराक एको विन्दुरस्तीति गम्यत इति व्याख्यायां वा न कोऽपि क्लेशः । विन्दुसंस्पृष्टाग्रकतिकोणाकारा व्यापिका । 'विन्दुद्वयान्तरालस्थात्रृजुरेखामयी पुनः । समना इति वचने शक्तिवद् विन्दुद्वयं तियग्रूपं मा भूदित्यतः । संयुता अग्रमूलभागयोः संश्लिष्टा, न त्वस्पृशन्तीस्थिता । इथ च ब्रह्मरन्ध्र संस्थाना । इयमेव च मनोन्मनीत्यपि व्यवह्रियते । मनसो यथा वस्थित रूपस्यैव । भ्यासविशेषेणैतावत्यर्यन्तवृत्युद्गमः सुसाध इत्यतः समनेत्युच्यते । एतदुपरि तु रूपान्तरं प्राप्तस्यैव मनसो धृतिविषयेतित्पत उल्क्रान्तमनस्कत्वादुन्मना । प्रकृतामुप युक्तमप्युन्मनोपरिस्थानं चक्रराजस्य त्रिविध-भावनान्तर्गतनितकलभावनायामुपयुक्तत्वम् । किञ्च—

इत्येवं वर्णानां स्थानं ज्ञात्वोच्चरेद्यत्नात् ।।
नादः प्राथमिकस्तु द्वितीयकूटेन साकमुच्चार्यः।
द्वैतीयीकं नादं तार्तीयेनोच्चरेन्न पृथक् ।
विन्द्वादिनवकयोस्तु प्राक्तनकूटस्थयोरनयोः ।
सम्मेलनेन शवलं तार्तीयीकं विभावयेत् कूटम् ।
विन्द्ववादिकसमनान्तं क्रमेण तार्तीयमुच्चरेन्नादम्।।
उन्मन्यन्तर्लीनं विभावयेदेतदुच्चरणम्[९०]।।

वस्तुतस्तु कण्ठाद्युत्पत्तिस्थानं मूलाधारादिस्थितिस्थानं च यत्नादान्तरवाह्ययत्नपूर्वकम् । इदं च मानसजपातिरिक्तविषयम् । तत्र तत्तस्थानयत्नविभावनमात्रस्योपयोग इति नादो विन्दवादिनवकम् । पूर्वपूर्वकूटस्थनादस्योत्तरोत्तरकूटोच्चारणैनैवोच्चरितप्रायत्वात्र तत्र पार्थक्येन यत्नः कालविभभवो वा कार्य इत्यर्थः । तृतीयकूटे तूत्तरकूटाभावात्तदुभयं पेक्षितिमिति ।

सौन्दर्यलहरी ग्रन्थे नादविन्द्वाद्यधिकृत्य लक्षीधराचार्याः प्रोचुः—

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां
भजन्ति तवां धन्याः कतिचनचिदानन्दलहरीम् ।।

सुधासिन्धोः—अमृतसमुद्रस्य । मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृतेसुर-विटपिनां कल्पवृक्षाणां वाटीभिः झम्पाभिः परिवृते, मणिद्वीपेमणिमये अन्तरीपे, नीपोपवनवति—नीपैः कटम्वैः उपवनवति, चिन्तामणिगृहे—चिन्तामणिविरचिते मन्दिरे, शिवाकारे शिवात्मके शक्तिरूपे त्रिकोणे इति यावत्, मज्जे खट्वायां, परमशिवपर्यङ्कनिलयां—परमशिव एव पर्यङ्कः

तल्पं, तत्र निलयः अवस्थितिर्यस्थाः तां, भजन्ति-सेवन्ते त्वां भवतीं, धन्याः—त्वत्प्रसादवशात् कृतार्थाः कतिचन—विरलाः, चिरलाः, चिदानन्दलहरीम् चित् ज्ञानं तदाकारः आनन्दः निरतिशयसुखं तस्य लहरीं उत्सेकरूपाम् ।

अत्रेदं हे भगवति? सुधासिन्धोः मध्ये सुरविटपिवाटी परिवृते मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्क निलयां त्वां चिदानन्दलहरीं कतिचन धन्याः भजन्ति ।

अत्रेदं भगवत्पादाचार्याः समयमतपारदृश्वानः समयाचारप्रवणाः समयरूपां भगवतीं स्तुवन्ति । समयाचारो नाम आन्तरपूजारतिः कुलाचारो नामवाह्यपूजा रतिरिति रहस्यम् । श्रीचक्रस्य विपच्चक्रमिति नामान्तरमस्ति विपच्चक्रत्वं तु विपत्पूज्यत्वात् । वियत्पूज्यत्वं द्विविधं दहराकाशजं बाध्याकाशजञ्चेति । वाह्याकाशजं नाम वाह्याकाशावकाशे पीठादौ, भूर्जपत्रशुद्धपटहेमरजतादिपट्टतले लिखित्वा समाराधनम् । एतदेव कौलपूजेत्यादुर्वृद्धाः दहराकाशजं नाम हृदयाकाशावकारो चक्रस्य पूजनम् । इदमेव पूजेत्याहुः समयिनः । एतदप्युत्तरत्र स्फोर्यते । तत्र नवयोनिष्वधः स्थितशिवात्मकयोनिचतुष्कस्योपरि ऊर्ध्वस्थितशक्त्यात्मकयोनिपञ्चकाधः प्रदेशस्य वैन्दवस्थानस्य नाम सुधासिन्धुरिति ।

तदुक्तम्—

विन्दुस्थानं सुधासिन्धुःपञ्चयोन्यः सुरद्रुमाः ।
तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्टपम् ।।
तत्र चिन्तामणिकृतं देव्या मन्दिरयुत्तमम् ।
शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपवर्हणे ।।
अतिरम्यतरे तत्र कशिमुश्च सदाशिवः ।
भृतकाश्च चतुष्पादा महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः ।।
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।
शिवार्कमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।।
तदुद्भूतामृतस्यन्दिपरमानन्दनन्दिता ।
कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा परं वर्षणमेत्य सा[८१] ।।इति

देव्यामन्दिरमुत्तमम् 'इत्यस्यार्थः—देवीमन्दिरं त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिकोणात्मकं श्रीचक्रमुच्यते । अत उक्तं शिवाकारे मञ्चे इति त्रिकोणात्मक श्रीचक्रस्य वैन्दवस्थानं प्रत्यङ्गत्वात्, वैन्दवस्थानस्य प्रधानत्वात् प्रधाने गुणस्यान्तर्भावात् प्रधाने गुणस्यान्तर्भावात् तदन्तर्भाव उक्त इति रहस्यम् 'भृतकाः' इत्यस्यार्थः मृतकाः भृत्याः दुहिणहरिरुद्रेश्वराः । 'शिवार्क मण्डलं भित्त्वा' इत्यस्यार्थः—शिवा नाम शक्तिः कुण्डलिनी अर्कमण्डलं हृत्कमलोपरि

स्थितं भित्वा भिन्नं कृत्वा अवयुत्प आच्छाद्येत्यर्थः । अर्कमण्डलोपरि स्थितं ब्रह्मद्वारं विधाय सहस्रकमलान्तस्थितमिन्दुमण्डलं दशति द्रावयति । अत एव कुलयोषित् कुण्डलिनी शक्तिः कुलं कुलमार्ग सुषुम्नामार्गं त्यक्त्वा तत्रैवेन्दुमण्डले आस्थाय, परं वर्षणं उत्कृष्टवर्षणं, द्विसप्ततिसहस्रनाडीषु प्रवर्षणं, कृत्वेति शेषः । सा कुण्डलिनी पुनः स्वस्थानमेत्य स्वाधिष्ठानं प्राप्य स्वपितीति तात्पर्यम्। शिवा दीनां मञ्चत्वोपधानत्वपतद् ग्रहत्वावस्थापन्नत्वं कामरूपत्वाद्देवाना-मत्यन्तासन्नसेवार्थं घटते । इममेवार्थ संक्षेपेणोक्तवान् सदाशिवः—

सुधाब्धौ नन्दनोद्याने रत्नमष्टपमध्यगाम् ।
वालार्कमण्डलाभासां चतुर्वाहां त्रिलोचनाम् ।।
पाशाङ्कुशशराश्चापं धारयन्तीं शिवां श्रियम् ।
ध्वात्वा च हृदगतं चक्रं व्रतस्थः परमेश्वरीम् ।
पूर्वोक्तज्ञानयोगेन चिन्तयन् जपमाचरेत्[८२] ।।इति

पुनश्चोक्तम्—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदिमरुतमाकाशमुपरि।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे रहसि पत्या विहरसे[८३] ।।इति

महीं पृथिवीतत्त्वं मूलाधारे मूले गुदस्थाने सर्वाधारभूतं चक्रं मूलाधारभूतमिति, तस्मिन् मूलाधारे—

सर्वाधारा मही यस्मात् मूलाधारतया स्थिता ।
तद्भावे तु देहस्य पातः स्यादुद्गमोऽपि वा[८४] ।।इति

पृथ्वीतत्त्वात्मकस्य मूलाधारस्याभावे देहउर्ध्वं वा गच्छेत् अधो वा पतेदित्यर्थः । कं उदकतत्त्वम् । अपि शब्दः—स्वाधिष्ठानोक्तवह्निं समुच्चिनोति । मणिपूरे मणिपूर-चक्रे, यत्र स्थिता भगवती मणिभिः तत्प्रदेशं पूरयति, स देशो मणिपूरः । समयिनामा-न्तरपूजावसरे तृतीयकमले नानाविधमणिगणवरचितभूषणार्पणं देव्याः कर्त्तव्यमिति रहस्यम् । हुतवहं—अग्नितत्त्वं स्थितं प्रतिष्ठितं, स्वाधिष्ठाने स्वाधिष्ठान-नामके चक्रे, कुण्डलिन्याः भगवत्याः स्वयमधिष्ठाप ग्रन्थि कृत्वा अवस्थानं स्वाधिष्ठानम् ।

यथोक्तम्—

रुद्रग्रन्थिरयं शक्तेः स्वाधिष्ठानाग्रसीमनि[८५]।।इति

यद्यप्याधारचक्रस्योपरि स्वाधिष्ठानं वर्णनीयं तथापि आकाशादितत्त्वो-त्पत्तिक्रममवलम्व्य व्युत्क्रमेण मणिपूरचक्रवर्णनं कृतमित्यनुसन्धेयम्। हृदि—हृदयाकारो नाहतनामनि चक्रे, अनाहतनाद स्थानत्वान् अनाहतनामास्य। मरुतं—मरुत्तत्त्वम्, आकाशं—आकाशतत्त्वम्। उपरिपूर्वोक्तानामुपरिविशुद्धिचक्रे, शुद्धस्फटीकसङ्काशत्वात् विशुद्धिनामास्य मनः मनस्त-त्त्वम्, अपशि अपिशब्दः—उक्तसमुच्चयार्थः, भ्रूमध्ये—भ्रूवोरन्तराले आज्ञाचक्रे, अत्र आङ्ईषदर्थः ज्ञा ज्ञानम्, ईषत् ज्ञानं यत्र ज्जायते साधकानां भगवती विषयम्। ब्रह्मग्रन्थि-भेदजातिव्यग्रतया भगवत्या आज्ञाचक्रे क्षणमात्रावस्थानात् साधकानां तटिल्लेखारूपेण अवभासमानात् आज्ञाचक्रनामास्य। स्थितमिति लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्रानुसज्यते। सकलं सर्वम्, अपिः—समुच्चये, भित्वा (हित्वा) कुलपथं—सुषुम्नामार्गम्, सहस्रारे—सहस्रदले, पद्मे, कमले, सह—मिलित्वा, रहसि, एकान्त, पत्या सदाशिवेन, विहरसे क्रीडसे ॥

अत्रेत्थम्—हे भगवति? मूलाधारे महीं कं मणिपूरे हुतवहमपि, स्वाधिष्ठाने हुतवहमेव, हृदिं मरुतं, आकाशमुपरि, मनोऽपि भ्रूमध्ये आकाशमपि, स्थितमिति लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्रानुषज्यते। सकलं कुलपथमपि भित्त्वा सहस्रारे पद्मे रहसि पत्या सह विहरसे।

अत्रेदमाकूतम्—मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञात्मकानि षट् चक्राणि। एतानि पृथिव्याग्निजलपवनाकाशमनस्तत्वात्मकानि। तानि तत्त्वानि तेषु चक्रेषु तन्मात्रतया वस्थितानि। तन्मात्रास्तु गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकाः। आज्ञाचक्रस्थितेन मनस्तत्वेन एकादशेन्द्रिय गणः संगृहीतः। एवमेकविंशति तत्त्वानि प्रतिपादितानि। पत्या सह रहसि सहस्रपत्रे विहरसे इत्यनेन तत्त्वन्वतुष्टयम्। एवं मिलित्वा पञ्चविंशतितत्त्वानि मायापर्यन्तानि मायाया युक्तत्वात् प्राकृतानि। माया महेश्वरेण संयुक्ता सती तस्य जीवभावमापादयति स जीवः प्राकृत इति। शुद्धविद्या तु सदाशिवेन युक्ता सती सादाख्या कलेति व्यवह्रियते। अतो भगवती चतुर्विंशतितत्त्वान्यतिक्रान्तासदाशिवेन पञ्चविंशेन सार्धं विहरमाणा षड्विंशतत्त्वात्मतामापन्नापरमात्मेति गीयते। एतदुक्तं भवति—सादाख्या कला पञ्चविंशेन सदाशिवेन मिलिता षड्विं भवत्, मेलनस्य तत्त्वान्तरत्वात्। न चोभयोर्मेलनमुभयात्मकम्। तस्य तदात्म्य रूपत्वात् तत्त्वान्तरमेवेति रहस्यम्। यत्तु श्रुतिवाक्यं 'पञ्चविंश आत्मा भवति' इति तत्तु सदाशिवतत्त्व प्रतिपादनपरम् न मेलवपरिमिति ध्येयम्।

ननु वैन्दवस्थानं श्रीचक्रस्य मध्यस्थितं, शिवचक्राणां चतुर्णामुपरि शक्तिचक्राणां पञ्चानामधस्तादवस्थितत्वात्, सहस्रारपदमस्य तु शिरस्थितत्त्वात् सर्वेषामुपरि वर्तमानत्वात् तस्य वैन्दस्थान त्वं नोपपद्यत इति चेत्।

चतुर्भिः शिवचक्रेश्च शक्तिचक्रेश्च पञ्चभिः ।
शिवशक्तिभयं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः[८६] ।।इति

इत्यादौ शक्तिचक्राणि त्रिकोणाष्टकोणदशारद्वितयचतुर्दश कोणात्मकानि पञ्च चक्राणि । शिवचक्राणि तु अष्टदलषोडशदलमेखलात्रितपभूपुरत्रया-त्मकानीति । अतः शक्तिचक्राणां बाध्यतः शिवचक्राणि शिवस्य शक्तिवाह्यत्वायोगात् तानि शिवचक्राणि विन्दुरूपेणाकृष्टा शक्तिचक्रान्तरे स्थापितानि । अतएव विन्दुः शिवचक्रचतुष्टयात्मकः शक्तिचक्रेषु पञ्चसु व्यश्नुवानः समाप्त इति शिवशक्तयोरैक्यमिति केचित् ।

अन्ये तु—विन्दुत्रिकोणयोरैक्यं, अष्टकोणाष्टदलाम्बुजयोः, दशारयुग्मषोडशदलाम्बुजयोः चतुर्दशारभूपुरयोरैक्यम्, अनेन प्रकारेण शिवशक्तयोरैक्यमित्याहुः । अत्र विन्दुशब्देन शिवचक्रचतुष्टयप्रतिनिधिभूतो वर्तुलाकारो लक्ष्यते, न तु चतुष्कोणमध्यवर्ती विन्दुः । स तु सहस्र कमलान्तर्गतः आधारस्वाधिष्ठानदशदलप्रकृतिभूतः शिवशक्तिमेलनाविष्टतनुः सादाख्यं षड्विंशं तत्त्वम् । तेन सह नादविन्दुकलानामैक्यं नास्ति । तस्य नादविन्दुकलातीतत्वात् । अतएव सहस्रकमलान्तर्गत चन्द्रमण्डल मध्यवर्ती सुधासिन्धुरेव भगवत्या विहरणस्यानमिति 'सहस्रारे पद्मे सह रहस पत्या विहरसे' इति सुधासिन्धोर्मध्ये इति च श्लोकद्वयस्यैक एवार्थ इति रहस्यम् । इयमेवार्थं शिव आह पार्वतीम्—

चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।
नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।।
त्रिकोणमष्टकोणं च दशाकोणद्वयं तथा।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्चच च ।।
विन्दुश्चाष्टदलं परमं पद्मं षोडशपत्रकम्।
चतुरश्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ।।
त्रिकोणे वैन्दवं श्लिष्टं अष्टारेऽष्टदलाम्बुजम् ।
दशारथोः षोडशारं भृगृहं भुवनाश्रके ।।
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
अविनाभावसम्बन्धं को जानाति स चक्रवित् ।।
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा।
मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट्क्रमात् ।।
मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।
अनाहतं विशुद्धयाख्ययाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ।।

तवाधारस्वरूपाणि कोणचकोणचक्राणि पार्वति।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिः विन्दुरूपशिशवः स्मृतः ।।
अविनाभावसम्बन्धः तस्माद् विन्दुत्रिकोणयोः[८७] ।।इति

इतः पूर्वम्—

अधोमुखं चतुष्कोणं शिवचक्रात्मकं विदुः इति इत्यनुसारेण अधोमुखानि चत्वारि त्रिकोणानि शिवात्मकानि इत्युक्तिः शिवचक्राणि वाह्यानि तद्रूपे णावस्थितानि इत्येवं परेति ध्येयम् ।।

यद्वा—कौलमतानुसारेण अधोमुखानि चत्वारि त्रिकोणानि त्रिको-शिवात्मकानि ऊर्ध्वमुखानि पञ्चत्रिकोणानि शक्त्यात्मकानि । कौलमते संहार-क्रमेण लेखने नवत्रिकोणात्मकं श्रीचक्रम् । सम्पद्यते इति दिक्[८८]।।

सन्दर्भ-सूची

१. प्रपञ्चचारतन्त्रे १ पटले श्लोक सं० ४३

२. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे श्लोक १

३. तन्त्रालोके ३ आह्निके १८४-१८५ श्लोकांशौ ।

४. तन्त्रालोके ३ आह्निके २५०-२५१ श्लोकांशौ ।

५. तन्त्रालोके ३ आह्निके १५७ श्लोके ।

६. तन्त्रालोके टीकाया आह्निके २०९ पृष्ठे २२२ श्लोके ।

७. तन्त्रालोके ३ आह्निके १९० श्लोकः ।

८. तन्त्रालोके ३ आह्निके १५४-१५५ श्लोकौ ।

९. तैत्तरीयोपनिषदि २६

१०. प्रपञ्चासारग्रन्थे मङ्गलम् १

११. प्रपञ्चसारे ५ प्र०पटले श्लोक सं० १७-१८ ।

१२. प्रपञ्चसारे प्र०पटले पूर्वार्द्धे श्लोक २८ ।

१३. प्रपञ्चसारे प्र०पटले पूर्वार्द्धे श्लोक सं० २८ ।

१४. प्रपञ्चसारे प्र०पटले श्लोकाः ४४, ४५, ४६ ।

१५. प्रयोगसारे १

१६. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोकौ ९-१० ।

१७. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोक सं० ११-१२ ।

१८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं० १

१९. शारदातिलके प्रथमपटले श्लोकौ १४
२०. प्रापञ्चसारतन्त्र ।
२१. स्मृतिवचनम् ।
२२. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का० १०८ ।
२३. पाणिनीय शिक्षायाम् ।
२४. अष्टाध्यायाम् १/३/३९
२५. महाभाष्ये पश्पशाह्निके नवा०पृ०सं०
२६. महाभाष्ये पश्पशाह्निके नवा०पृ०सं०
२७. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं० ४४
२८. महाभाष्ये ।
२९. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं०
३०. अष्टध्याय्याम् ।
३१. अष्टाध्याय्याम् ।
३२. वाक्यपदीये ७५
३३. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का० ७७, ७८
३४. वैयाकरण भूषणसारे का०सा० ३४
३५. वाक्यपदीये ।
३६. वैया०सि०ल० मञ्जूषायाम् पृ० ।
३७. ऋक्संहितायाम् १/१६४/१०
३८. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे का०सं० ।
३९. मनुस्मृतौ अ० १२ श्लोकः २१ ।
४०. वाक्यपदीये ।
४१. प्रपञ्चसारे १/४३
४२. नादिकारियाम् ७ ।
४३. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ।
४४. नादकारिकायाम् १३
४५. वाक्यपदीये का०सं०
४६. ऋग्वेदे ८/१००/११
४७. नादकारिकायामन्ते ।

४८. रत्नत्रये श्लोक सं० २२
४९. रत्नत्रये श्लोक सं० ४७ ।
५०. रत्नत्रये श्लोक सं० ४६ ।
५१. रत्नत्रये श्लोक सं० ६०-६१ तमे श्लोकार्थम् ।
५२. रत्नत्रये श्लोक सं० १७२ ।
५३. रत्नत्रये श्लोक सं० ६४ ।
५४. रत्नत्रये श्लोक सं० ६५ ।
५५. रत्नत्रये श्लोक सं० ६६ ।
५६. रत्नत्रये श्लोक सं० ७५ ।
५७. रत्नत्रये श्लोक सं० ७४
५८. रत्नत्रये श्लोक सं० ७७
५९. प्रपञ्चसारे १/४३
६०. वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे कारिका सं० ।
६१. रत्नत्रये ।
६२. प्रपञ्चसारे १/४२ ।
६३. रत्नत्रये ८३
६४. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे का०सं० ३
६५. विरुपाक्षपञ्चारिकायां विश्वशरीरस्कन्धे ।
६६. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० ४-५
६७. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० ६
६८. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० ७
६९. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० ८
७०. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो टीकायां पृ०सं० ७
७१. वीरवस्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० ९,१०,११
७२. वीरवश्यारहस्ये टीकायां पृष्ठे ८ तमे उद्धृतम् ।
७३. वीरवश्यारहस्ये का०सं० १४,१५,१६
७४. वीरवश्यारहस्ये टीकायां पृ० १० तमे उद्धृतम् ।
७५. वीरवश्यारहस्ये टीकायां पृष्ठे १० तमे उद्धृतम् ।
७६. वीरवश्यारहस्ये का०सं० १७,१८,१९

७७. वीरवश्यारहस्ये का०सं० २०,२१
७८. वीरवश्यारहस्ये प्रथमो शे०का०सं० २२,२३
७९. वीरश्यारहस्ये प्र० अंशे का०सं० २७,२८,२९,३०
८०. सौन्दर्यलहर्यां श्लोक सं० ८
८१. सौन्दर्यलह्यर्यामिष्टश्लोक व्याख्यायां पृ०सं० १६ तमे उद्धृतम्।
८२. सौन्द र्यलह्यर्यामिष्टम श्लोकस्य व्याख्यायां पृष्ठे १७ तमे।
८३. सौन्दर्यलह्यर्यां श्लोक सं० ९
८४. सौन्दर्यलह्यर्यां नवमश्लोके व्याख्यायां पृ० १८ तमे उद्धृतम्।
८५. सौन्दर्यलहयां नवमश्लोके व्याख्यायां पृ० १८ तमे उद्धृतम्।
८६. सौन्दर्यलहयां नवमश्लोके व्याख्यायां पृ० २० तमे।
८७. सौन्दर्यलहयां नवमश्लोके व्याख्यायां पृ० २२ तमे।
८८. सौन्दर्यलहयां नवमश्लोके व्याख्यायां पृ० २२ तमे।

++

उपसंहार

यदाहं ग्रामादागत्य शब्दविद्यापठने प्रवृत्तोभवं तदोच्चकक्षास्वध्ययने वाचश्चातुर्विध्यं श्रावं-श्रावं मम जिज्ञासा दृढतरा समजनि, यदीयं वा तत्त्वं किदृशं यस्याश्चातुर्विध्यं तत्र-तत्र महाभाष्यवाक्यपदीयभट्ट-नागेशीयप्रभृति-ग्रन्थेषु चर्चा जाता । वाक्यपदीयस्यासरं शब्दब्रह्म इति श्रुते सति तत्त्व ज्ञानाय मम जिज्ञासा पूर्वत अपि दृढतरा बभूव, यदिदं किन्नाम अक्षर ब्रह्म इति । दक्षता कालेनोत्तीर्णायां व्याकरणाचार्य परीक्षायां पूर्वजिज्ञासामाश्रित्य शोधकार्यार्थमहं प्रवृत्तोऽभवम् । एतदर्थमेव 'तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः' इति शोध-प्रबन्ध विषय ममातीव सूचिकर प्रीतिकरश्च बभूव । येनाहमस्मिन् शोधकर्मणि प्रवृत्तः ।

यतश्चाहमभवं व्याकरणविभागीयश्छात्रः परादि वाचां विमर्शस्तु तन्त्रागम सिद्धान्तेन सह सम्बन्धः । कथङ्कारमत्र मयानुसन्धानपूर्वकं व्याकरणविषयेऽनुसन्धातुं शक्यत इत्यासीच्चिन्ता । परं कृपालुना तदानीन्तन व्याकरणविभागीयाचार्येण डॉ० रामयत्न शुक्लेनानुकम्प्य तन्त्रागमेषु परादिवाणी विमर्शः इति शोध-प्रबन्ध विषयः प्रशसितः स्वर्निर्देशने नुसंधातुं रक्षितश्च ।

प्रथमाध्याये

ममास्मिन् शोध-प्रबन्धे सन्ति किल पञ्चाध्यायाः येषु क्रमशः प्रथमाध्याये तन्त्रागम शास्त्रस्य तत्त्वज्ञान पुरस्सरं व्याकरणशास्त्रेण तच्छास्त्रस्य सम्बन्धं सामञ्जस्यञ्चोपस्थाप्य चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणां व्याकरणोपकर्तृत्वेन स्मरणद्वारा वैशिष्ट्यं सार्वभौमिकत्त्वञ्च संसाधितम्। अष्टाध्यायी सूत्राणां व्याख्या ग्रन्थेषु इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादि संज्ञार्थानीत्युल्लेखेन माहेश्वरसूत्राणां व्याकरणस्योपजीव्यत्वं व्याकरण-शास्त्रस्योपजीवकत्वञ्च सुतरां सिद्धमेव । परं 'शिवोऽहं अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि श्रुति वचनेषु 'अहं पदार्थः' चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणामकारमारभ्य हकारपर्यन्तं गच्छन्ती सनातनी ज्ञानवारिधारां स्मारयति । एतेन महावैयाकरणाचार्याणा शैवत्वस्य कृतज्ञतापूर्वकं संस्मरणमपि सङ्गच्छते। यद्येवं तर्हि शिवसासनमनुद्दिश्य प्रवृत्तं शैव दर्शनं व्याकरणशास्त्रस्योपजीवं कथन्न स्यादिति 'उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्त्वं समधिगच्छतीति' सङ्केतेन मयात्राध्याये विस्तारशः सङ्क्षेपतश्च सर्वं निरूपितम् ।

द्वितीयाध्याये

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहेत्' इति सिद्धान्तमनुसृत्य व्याकरण-शास्त्रस्य

दर्शनपक्षस्थापनधियादौ व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः सम्यङ्मया-त्रोडितः । नानाविध श्रुतिस्मृति ग्रन्थलोकादि प्रमाणैः व्याकरणशास्त्रस्य वैशिष्ट्यमुपपाद्यातिसंक्षेपेण रूपेण प्राप्तस्यैतिह्य विवरणस्य विस्फारो मया कारि । अन्ते च त्रिगुनि-व्याकरणमिति विदुषान्निकाये दार्ढ्य विश्वासेन विविधोपपत्तिभिरात्मानं स्वारस्यं संयोज्य पाणिनीय व्याकरणस्य वैशिष्ट्यं साधितम् । 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' इति कृत्वाद्यत्वे केचन वैयाकरणाः कश्चिद् व्याकरणशास्त्रञ्चाद्यत्वे यागशेषतामुपगतम् । परं वैज्ञानिकत्त्वेनाहो पाणिनीयं व्याकरणमद्यापि समग्रं विश्वं परिव्याप्योपजृम्भते । एतदेव तत्त्वं मयात्र स्वयुक्ति बलेन शास्त्रप्रामाण्येन चोपपादितम् । शब्दसाधुत्व पर्यावसानिकस्य व्याकरणशास्त्रस्य शैवदर्शने प्रवृत्तिः कथमुदिता तस्याः कारणं किं, केऽत्र आचार्याः पुरस्कृताः अभूवन्निति सर्वं निरूप्य व्याकरणदर्शन पक्षस्य शैवागमिकत्वं मयात्रोपस्थापितम् । अत्रैव प्रकरणे मया 'चत्वादिरि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा' चत्वारि वाक्परिमितानी त्यादि महाभाष्य सङ्केतमादाय वाचां चातुर्विध्यं व्याकरणप्रस्थान ग्रन्थेषु प्रस्थापितमिति सम्यङ्निरूप्य युक्तिबलेन शास्त्रप्रमाण्येन च सर्वमुपकल्पितम् ।

तृतीयाध्याये

परादिवाणी स्वरूपविवेचनमेवास्माकं हार्दमस्तीति कृत्वाऽस्मिन्नध्याये व्याकरण-शास्त्रस्यास्पन्दन ग्रन्थानां महाभाष्य वाक्यपदीय लघुमञ्जूषादीनामत्र पक्षे पक्षं प्रस्थाप्य महापण्डितानां नागेशभट्टानां शैवागम मत स्वीकार विषये कारणनिरूपणपुरस्सरं सप्रमाणं नागेशस्यागमिकत्वं संसाधितम् । नागेशभट्टाः परादिवाम् विमर्शादिषु शैवागम सिद्धान्तएव संसक्ताः सन्तीति प्रेज्ञावन्तोऽपि स्वीकुर्वन्ति । एतदेवाखिलं तत्त्वमत्राध्याये परिशील्प तन्त्रागमव्याकरणगमयोरैक्यमपार्थक्यं वा गुरूणां कृपया मयोपपादितम् ।

चतुर्थाध्याये

शैवागमे परावागेव चिच्छक्तिरूपेण निगदिता । चिच्छक्तिरेवेच्छाज्ञान-क्रिया त्रिरूपशक्तिसंलिता सती चराचरात्मकस्य कारणं भवति । शैव विभिन्न शैवागमशाक्तागम ग्रन्थेषु विविधोपचारैः प्रतीकैः लक्षणोपलक्षणैश्च प्रस्थापिता । एतत्सर्वं तत्त्वं समास-तोव्यासतश्च प्रतिपाद्य कुण्डलिनी शक्तेरेव परात्त्वं परायाः पर्यायत्वञ्च प्रातिपादितम् । किञ्च मूलाधारमारभ्य सहस्त्रयम् पर्यन्तं गच्छन्ती परैवेति कुण्डलिनीः चिच्छक्तिः षट्कमलान्युट्-भावयति । अत अत्रैव प्रसङ्गे षट्कमलदलचक्राणां निरूपणमपि महता टोपेन कृतवानह्म् । षट्चक्राणां तात्पर्य सन्निवेशः सहस्रार एव महामहिमामये मणिमय पर्यङ्के विनाभावेन शक्तिसंवलिते मणिमपर्यङ्शायिने शिवे एव समधिगच्छति । अतः एतत्तत्त्वनिरूपणद्वारा शैवागम व्याकरणागम दृष्ट्या च शिवशक्त्योः सामरस्यं

परिभाव्यान्ते शिवशक्त्योः प्रकाशविमर्शत्वं शब्दार्थत्वञ्चाहं यथाशास्त्रं स्वविवेकेनोपस्थापितम् ।

पञ्चमाध्याये

अन्तिमोपदेशस्य महिमा तीव ज्यायसी तिकृत्वा तिकृत्वा पञ्चमाध्याये न्याध्याये पवनिरूपितानां परादिवाग् सम्बन्धि तत्त्वानां सम्यङ्निरूपणं मयोपकल्पितम् । अत्र प्रसङ्ग दौ शैवागम दृष्ट्या शब्दार्थयोः स्वरूपं विविच्य शब्दसृष्टिवादः अर्थसृष्टिवादश्चोपपादितः । गभीरायासेन वैयाकरणानां स्थापितस्य स्फोटतत्त्वस्य पर्यवसानं परातत्त्वे मध्यमा वाचि कथं भवतीति शास्त्रगर्भितां शरणि प्रदश्र्य स्फोटतत्त्वस्थानादृतचक्रे एव स्थितिः परायामेवान्तर्भावश्चेति सर्वमन्त्रसङ्केतितम् । अत्रैव प्रसङ्गे परायामेव नादतत्त्वस्यानुसन्धानं विधाय वरिवस्यारहस्य—सौन्दर्यलहरी ग्रन्थकाराणां तत्र भगवतां भास्करराय-आद्यशङ्कराचार्य-लक्ष्मीधराचार्याणाञ्च स्वारस्यमत्र महता सेन च मया सर्वं स्वशक्तया गुरूणां कृपाभिश्च यथायथमुपपादितमिति यद्येतेन तत्त्वज्ञाना यदि भवति किल स्वल्पतरोऽपि प्रमोदः तर्हि श्रमो यं साम्बशिवचरणेषु समर्प्य सानन्दं विरमामि ।

परिशिष्टम्

ग्रन्था:	ग्रन्थकार नामानि
(अ)	
अथर्ववेद:	
अष्टाध्यायीपाणिनि:	
अमरटीकासर्वस्वम्	
अक्षरतन्त्र भूमिका	
(आ)	
आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	आश्वलायन ऋषि:
(इ)	
इत्सिंग की भारत यात्रा	इत्सिंग
ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शिनी	आचार्य अभिनवगुप्त:
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	उत्पलाचार्य
(उ)	
उणादिवृत्ति:उज्ज्वलदत्त:	
(ऐ)	
ऐतरेयोपनिषद्	
ऐतरेय ब्राह्मण:	
ऐतरेय आरण्यक:	
(क)	
कविकल्पद्रुम:	
कथासरित्सागर:	
कङ्कालमालिनीतन्त्रम्	
कात्यायनप्रातिशाख्यम्	
नन्दिकेश्वरकाशिका	नन्दिकेश्वराचार्य:
कामधेनुतन्त्रम्	
कृष्णचरितम्समुद्रगुप्त:	
कुलार्णवतन्त्रम्	
कुलगुध्वरतन्त्रम्.	

कूलमूलावतार:	
केनोपनिषद्	
(गा)	
गणरत्नमहोदधि:	वर्धमान:
गरुडपुराणम्	
गन्धर्वतन्त्रम्	
गणरत्नावली	
गीतासार:	प्रकाशक-भण्डारकर पूना संग्रहालय
गीताशाङ्करभाष्यम्	भगवान्-शङ्कराचार्य:
गोपथ ब्राह्मण	
गोभिलगृह्यसूत्रम्	
(च)	
चरकसूत्रम्	
चर्चास्तव:	
चान्द्रव्याकरणम्	चान्द्रगोभि
चिकित्सास्थानम्	जज्झट
(छ)	
छान्दोग्योपनिषद्	
(ज)	
ज्योतिर्विदाभरणम्	
(ट)	
टेक्निकल टर्म्स ऑफ संस्कृतग्रामर	उल्लेख:-युधिष्ठिर मीमांसकद्वारा .
(त)	
तन्त्रालोक:अभिनवगुप्तपादाचार्य:	
तन्त्रप्रदीपम्	
तन्त्रसद्भाव:	
तन्त्रसङ्ग्रह:	
तन्त्रसार:	अभिनवगुप्तपादाचार्य:
तापनीयोपनिषद्	

तैत्तिरीय संहिता
तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम्
(द)
द्वादशारनयचक्रम्
दुर्गनिरुक्त वृत्तिः
(ध)
धातुवृत्तिः
धातुप्रदीपः
ध्यानबिन्दूपनिषद्
(न)
नादकारिकाश्रीरामकण्ठाचार्यः
नारसंहिता महर्षिनारदः
नान्दीसूत्रम्मलयगिरिः
न्याससिद्धान्तमुक्तावली आचार्य विश्वनाथ भट्टाचार्यः
न्यासः हरदत्तः
न्यायमञ्जरीमण्डनमिश्रः
निरुक्तः यास्कः
निर्वाणतन्त्रम्
(प)
पदमञ्जरी
परात्रिंशकाआचार्य अभिनवगुप्तः
पराप्रावेशिका आचार्य क्षेमेन्द्रः
परिभाषावृत्तिः
प्रपञ्चसारतन्त्रम् श्रीमत्शङ्कराचार्यः
प्रयोगसारः
प्रपञ्चसारतन्त्रम्
प्रबन्धचिन्तामणिः
प्रश्नोपनिषद्
प्रक्रियाकौमुदी
प्रक्रियासर्वस्वम्

प्रक्रियामञ्जरी	
पाणिनीय शिक्षा	महर्षिः पाणिनि
पार्श्वनाथचरितम्	
पुरुषकारः	
पुरुषसूक्तः	ऋग्वेदः
प्रौढ़मनोरमाभट्टोजिदीक्षितः	
(ब)	
ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्	जगद्गुरुशङ्कराचार्यः
ब्रह्मविद्योपनिषद्	
ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	व्यासः
बृहदारण्यकोपनिषद्	
भट्टिकाव्यम्श्रीनारायणभट्टः	
भाषावृत्तिः	
भाषावृत्यर्थवृत्ति	श्रीसृष्टिधराचार्यः
भारतकौमुदी	
भारतवर्ष का बृहद् इतिहास	
भोजप्रबन्धकाव्यम्	भोजदेवः
(म)	
मनुस्मृतिः	मनुः
मत्स्यपुराणम्	व्यासः
महाभारतम्व्यासः	
मालिनीविजयोत्तरतन्त्रम्	आचार्यअभिनवगुप्तपादानांसंक्षेपः
मातृकानिघण्टुः	
मातृकाचक्रविवेकः	
मुण्डमालातन्त्रम्	
मृगेन्द्रागमः	
मैत्रेयीसंहिता	
(य)	
यजुर्वेदः	
यजुःप्रातिशाख्यम्	

यशस्तिलकचम्पू
यामलाष्टकम्
योगसूत्रवृत्तिः
योगकुण्डल्युपनिषद्
योगिनी हृदयम्
(र)
रघुवंशमहाकाव्यम् कालिदासः
रत्नत्रयम्
रसगङ्गाधरःपं० राजजगन्नाथः
राजतरंगिणीकल्हणः
रूपावतारः
रुद्रयामलम्
ऋग्वेदः
ऋक्तन्त्रम्
ऋग्वेदभाष्यम् सायणः महीधरश्च
ऋक् प्रातिशाख्यम्
(ल)
लघुस्तवः
लघुशब्देन्दुशेखरः नागेशभट्टः
लिङ्गानुशासनम् महर्षिपाणिनिः
(व)
वीरवस्यारहस्यम् भास्कररायः
वाचस्पत्यम्चौखम्बा प्रकाशनम्
वायवीय संहिता
वाक्यपदीयम् भर्तृहरिः
वाजसनेय प्रातिशाख्यम्
वाल्मीकि रामायणम् महर्षि वाल्मीकिः
वायुपुराणम्
वातुलशुद्धाख्यतन्त्रम्
व्याकरणदर्शनेर इतिहास गुरुपद हालदारः

विरूपाक्षपञ्चाशिका	
विक्रमाङ्कदेवचरितम्	कल्हणौ:
विज्ञानेन्दु कौमुदी	
विश्वसारोत्तरसूत्रम्	
वीरमित्रोदय:लक्ष्मणसेन:	
वैयाकरण भूषणसार:	कौण्डभट्ट:
वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा	नागेशभट्ट:
वैयाकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्योतसंहितम्	भगवान् पतञ्जलि:
व्युत्पत्तिवाद:	
(श)	
शब्दशक्तिप्रकाशिका	
शब्दकौस्तुभ:	भट्टोजिदीक्षित:
शाङ्करभाष्यम्भगवान् शङ्कराचार्य:	
शाक्तानन्दतरङ्गिणी संपादित	डा० राजनाथ त्रिपाठी-
शारदातिलकम्	लक्ष्मणदेशिकेन्द्र:
शिवलीलार्थव:	श्रीनीलकण्ङ्गदीक्षित:
शिवदृष्टि:	सोमानन्दनाथ:
शिशुपालवधमहाकाव्यम्	महाकवि माघ:
श्रीतत्त्वचिन्तामणि	
श्रीकण्ठीसंहिता	श्रीकण्ठाचार्य:
श्रीमद्भागवतम्	व्यास:
(स)	
सङ्केतपद्धति:	
सकलजनीस्तव:	
संवित् प्रकाश	
संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास	युधिष्ठिरमीमांसक:
संक्षिप्तसागर:	गोपीचन्द्र:
स्वच्छन्दतन्त्रम्	
स्वच्छन्दोद्योत:	

स्वच्छन्दभैरवतन्त्रम्

स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका

स्कन्दुपराणम् — व्यासः

स्कन्दप्रदीपिका

सामवेदः

सामवेद सर्वानुक्रमणी — हरदत्तः

सारस्वतव्याकरणम् — अनुभूतिस्वरूपाचार्यः

सारस्वतप्रक्रिया — क्षेमेन्द्रः

सारस्वती सुषमा — शोधपत्रिका, सं०सं०वि०, वाराणस्याम्

सांख्यकारिका — ईश्वरकृष्णः

सांख्यप्रभाईश्वरकृष्णरचिताया:, सांख्य-कारिकादाष्टीका टीकाकार-डॉ० आद्याप्रसाद मिश्र

सिद्धान्तकौमुदी — भट्टोजिदीक्षितः

सिद्धहैमशब्दानुशासनम् — चन्द्रसारगरसूरिः

सिद्धान्तरहस्यसारः

स्वोपज्ञवृत्तिःचन्द्राचार्यः

सौभागसुधोदयः — गौडपादाचार्यः

सौन्दर्यलहरीशङ्कराचार्यः

(ह)

हठयोग प्रदीपिका

हैमबृहत्पवचूर्णिका

हैमबृहद्वृत्तिः

(क्ष)

क्षीरतरङ्गिणी

(त्र)

त्रिकाण्डशेष कोशः

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN (D.U.)
RAJIV GANDHI CAMPUS, SRINGERI
N.B. Over due charges Rs. 1/- per day, per book will be charged if the book is returned after due date mentioned.

9833

DATE SLIP

User Ref.	Due Date	User Ref.	Due Date

लेखकस्य परिचयः

नाम - **डॉ. विन्ध्यवासिनी शरण पाण्डेयः**

पिता - स्वं. श्री पं. रामकृष्ण पाण्डेयः

माता - स्वं. श्रीमती शिवपति देवी

निवास स्थानम् - फतेहपुरम्

पत्रालयः - सल्लहपुरम्

जनपद - देवरिया (उत्तर प्रदेश)

जन्म कालः - २००९ विक्रमाब्दः

शिक्षा - प्रथमा, पूर्वमाध्यमा, उत्तरमध्यमा, शास्त्री, आचार्य : वाराणसी. विघावारिकी: पी.एच-डी, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, उ.प्र.

आदित्य बुक सेन्टर

बी. १/८२, गोयनका गली, अस्सी

वाराणसी-५ (उ. प्र.)

ISBN 81-903635-2-2